MAMAR 2.3

एम. ए. (मराठी)

सत्र - II

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार सुधारित अभ्यासक्रम

वर्णनात्मक भाषाविज्ञान

(DESCRIPTIVE LINGUISTICS)

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्रा. रवींद्र कुलकर्णी
कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. डॉ. अजय भामरे
प्र-कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. डॉ. शिवाजी सरगर
संचालक,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रकल्प समन्वयक : **अनिल बनकर**
सहयोगी प्राध्यापक, कला व आंतरविद्या शाखा प्रमुख,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र (सी. डी. ओ. ई),
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

अभ्यास समन्वयक व संपादक : **डॉ. सीमा मुसळे**
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र (सी. डी. ओ. ई), मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

लेखक : **डॉ. सीमा मुसळे**
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र (सी. डी. ओ. ई), मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

: **प्रा. डॉ. महेंद्र कदम**
प्राचार्य, विठ्ठलराव शिंदे कला महाविद्यालय, टेंभुर्णी, ता. माढा, जि. सोलापूर.

: **डॉ. समीर चंद्रकांत जाधव**
मराठी विभाग प्रमुख, साठये महाविद्यालय, दीक्षित रोड, विले पार्ले - पूर्व, मुंबई.

: **डॉ. वनश्री फाळके**
विभाग प्रमुख, मराठी विभाग, श्री. पी. एल. श्रॉफ कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
चिंचणी, ता. डहाणू, जि. पालघर.

: **प्रा. डॉ. नंदकुमार मोरे**
प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

: **डॉ. ज्ञानेश्वर भोसले**
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
श्री. पी. एल. श्रॉफ कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, चिंचणी, ता. डहाणू, जि. पालघर.

: **प्रा. डॉ. अरुण देवरे**
बी-३, ७०४ रौनक सिटी, डॉन बॉस्को शाळेजवळ, कल्याण (पूर्व), जि. ठाणे.

एप्रिल २०२५, प्रथम मुद्रण, ISBN : 978-93-6728-778-1

प्रकाशक
संचालक, दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र (सी. डी. ओ. ई), मुंबई विद्यापीठ, मुंबई - ४०००९८.

अक्षरजुळणी
मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय, सांताक्रुझ, मुंबई

अनुक्रमणिका

अ.न.	घटकाचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
घटक १	अ) वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे आ) भाषा स्वरूपविषयक सिद्धांत	डॉ. सीमा मुसळे	०१
	इ) सोस्यूर, ब्लूमफिल्ड, चॉम्स्की यांचा भाषाविचार	प्रा. डॉ. महेंद्र कदम	११
घटक २	अ) ध्वनिविचार- स्थान व प्रयत्नवार आधारित स्वनांचे वर्गीकरण आ) मानस्वर, उच्चार व लेखन यातील फरक, स्वनिक प्रतिलेखन	डॉ. समीर जाधव	२९
	इ) स्वनिमविचार – स्वन-स्वनिम-स्वनांतर, खंडात्मक व खंडाधिष्ठित स्वनिम, मराठीचे स्वनिम	डॉ. वनश्री फाळके	४१
घटक ३	अ) पदविचार: रूपका, रूपिम, रूपिकांतर या संकल्पनांचे प्रकारभेद, प्रक्रियांसह स्पष्टीकरण	प्रा. डॉ. नंदकुमार मोरे	५३
	आ) वाक्यविचार: प्रथमोपिस्थत संघटक, विश्लेषण पद्धतीचे स्वरूप, रचनांचेप्रकार, स्तर, वाक्यांचे पृथक्करण	प्रा.डॉ.ज्ञानेश्वर भोसले	७१
	इ) मराठीच्या वर्णनात्मक व्याकरणातील काही समस्या	प्रा. डॉ. अरुण देवरे	९३
घटक ४	अ) व्यवहार भाषा आ) संपर्क भाषा इ) उपभाषा	डॉ. वनश्री फाळके	१२३

*****

Format of Syllabus

Programme Name : M.A.Marathi **Course Name : वर्णनात्मक भाषाविज्ञान**
Descriptive Linguistics
Course code 51311

Total Credits : 04 **Total Marks : 100**

University assessment : 50 **college assessment : 50**

Course Objective

१) वर्णनात्मक भाषाविज्ञान ही संकल्पना अभ्यासणे.
२) भाषा स्वरूपविषयक सिद्धांताचा अभ्यास करणे.
३) भाषेच्या घटकांचा अभ्यास करणे.
४) भाषेच्या प्रकारांचा अभ्यास करणे.

Course Outcomes

१) वर्णनात्मक भाषाविज्ञान ही संकल्पना ज्ञात होईल.
२) भाषाविषयक असलेल्या पाश्चात्य सिद्धान्तांचा आणि भाषा वैज्ञानिकांच्या सिद्धांतांचा परिचय होईल.
३) भाषेच्या घटकांचा परिचय झाल्याने भाषा ज्ञानात वाढ होईल.
४) व्यवहार भाषा, संपर्क भाषा, उपभाषा यांचा परिचय झाल्याने भाषेची व्यवस्था करणे शक्य होईल.

MODULE - I (श्रेयांकने २, व्याख्याने ३०)

घटक १

अ) वर्णनात्मक भाषा विज्ञानाची मूलतत्वे
आ) भाषा स्वरूपविषयक सिद्धांत
इ) सोस्यूर, ब्लूमफिल्ड, चॉम्स्की यांचा भाषाविचार

घटक २

अ) ध्वनिविचार – स्थान व प्रयत्नावर आधारित स्वनांचे वर्गीकरण.
आ) मानसस्वर, उच्चार व लेखन यांतील फरक, स्वनिक प्रतिलेखन.
इ) स्वनिमविचार – स्वन-स्वनिम -स्वनांतर, खंडात्मक व खंडाधिष्टीत स्वनिम, मराठीचे स्वनिम.

MODULE - II(श्रेयांकने २, व्याख्याने ३०)

घटक ३

अ) पदविचार – रूपिका, रूपिम, रुपिकांतर या संकल्पनांचे प्रकारभेद, प्रक्रीयांसह स्पष्टीकरण.
आ) वाक्यविचार : प्रथमोपस्थितसंघटक, विश्लेषण पद्धतीचे स्वरूप, रचनांचे प्रकार, स्तर, वाक्यांचे पृथक्करण

इ) मराठीच्या वर्णनात्मक व्याकरणातील काही समस्या.

घटक ४

अ) व्यवहाराची भाषा

आ) संपर्क भाषा

इ) उपभाषा

परीक्षा पद्धती :

अ) अंतर्गत परीक्षा - एकूण गुण ५0

१) २० - २० गुणांसाठी दोन अंतर्गत परीक्षा

२) उपस्थिती, सादरीकरण आणि उपक्रमांमधील सहभाग : १० गुण

आ) सत्रान्त परीक्षा-एकूण गुण ५०

१) घटक १ व २ यावर आधारित पर्यायासह १५ गुणांसाठी एक दीर्घोत्तरी प्रश्न.

२) घटक ३ व ४ यावर आधारित पर्यायासह १५ गुणांसाठी एक दीर्घोत्तरी प्रश्न.

३) घटक १, २, ३ व ४ यावर आधारित पर्यायासह २० गुणांसाठी चार (आठपैकी चार)टीपा.

संदर्भग्रंथसूची

१) कानडे, मु.श्री.,मराठीचा भाषिक अभ्यास,स्नेहवर्धक पब्लिक हाऊस, पुणे,१९९४

२) कालेलकर, ना.गो. ध्वनिविचार, मौजप्रकाशनमुबई, १९६०.

३) काळे, कल्याण व इतर (संपा.) आधुनिक भाषाविज्ञान, (संरचनावादी, सामान्य आणि सामाजिक), प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००३, (दु.आ.)

४) काळे, कल्याण व इतर (संपा.) वर्णनात्मक भाषाविज्ञान-स्वरूप आणि पद्धती, गोखले एज्युकेशन, नासिक, १९८२.

५) गजेंद्रगडकर श्री.न.,भाषा आणि भाषाशास्त्र, व्हीनसप्रकाशनपुणे,१९७९(दु.आ.).

६) गोविलकर, लीला, वर्णनात्मक भाषा विज्ञान, आरती प्रकाशन, डोंबिवली, १९९२

७) धोंगडे, रमेश, अर्वाचीन मराठी, कॉटीनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९८३.

८) मालशे, मिलिंद, आधुनिक भाषाविज्ञान – सिद्धांत आणि उपयोजन, लोकवांग्मय गृह, मुंबई,१९९५

९) कालेलकर ना.गो. भाषा आणि संस्कृती , मौजप्रकाशन,मुंबई

१०) केळकर, अशोक, मराठी भाषेचा आर्थिक संसार, मराठवाडा सा.प. औरंगाबाद.

११) ग्रामोपाध्ये, ग.ब. भाषाविचार आणि मराठी भाषा, व्हीनस प्रकाशन पुणे,१९७९, दु.आ.

१२) दाते,य.रा.,महाराष्ट्रशब्दकोश – प्रस्तावनाखंड, महाराष्ट्रकोश मंडळ लि.पुणे, १९३२.

१३) मालसे. स.ग.व इतर (संपा.) भाषाविज्ञान ऐतिहासिक व वर्णनात्मक, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००५.

१४) Bloomfild, Leonard, Language, G.Allen and Unwin, Landon, 1967.

१५) Grierson, G.A., Linguistic Survey of India, Vol.VIII, Vishessvarasan and Institute, Hoshiyarpur,1976.

१६) Hockett, Charless F.- A Course in Modern Linguistics, Macmillan, New York, 1958.

१अ,आ

वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे व भाषा स्वरूपविषयक सिद्धांत

घटक रचना

१.० उद्देश

१.१ प्रस्तावना

१अ वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे

१आ भाषा स्वरूपविषयक सिद्धांत
भाषिक सापेक्षतावादाचा सिद्धांत

१.२ समारोप

१.३ संदर्भ ग्रंथ सूची

१.४ सरावासाठी प्रश्न

१.० उद्देश

हा घटक अभ्यासल्यानंतर आपल्याला पुढील उद्देश साध्य करता येतील.

१. वर्णनात्मक भाषाविज्ञान म्हणजे काय ते समजेल.

२. वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे ध्यानात येतील. .

३. भाषेच्या स्वरूपाची चर्चा करता येईल.

४. या सिद्धांतांच्या अभ्यासानंतर भाषेचे एकूण स्वरूप निश्चितपणे ध्यानात येईल.

१.१ प्रस्तावना

भाषाभ्यासामध्ये ऐतिहासिक म्हणजेच कालक्रमिक भाषाभ्यास पद्धती व वर्णनात्मक म्हणजेच एककालिक भाषाभ्यास पद्धती या दोन पद्धती महत्त्वाच्या आहेत. यातील ऐतिहासिक भाषा अभ्यास पद्धतीचा अभ्यास आपण पहिल्या सत्रात केलेला आहे. या सत्रात आपण वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धतीचा अभ्यास करणार आहोत. ऐतिहासिक आणि तुलनात्मक भाषाभ्यासाचे फल म्हणजे अनेक भाषांची भाषाकुळे भाषाविज्ञानास ज्ञात झाली. संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन या सर्व भाषांचे असणारे इंडो-युरोपियन भाषाकुल याच अभ्यास पद्धतीच्या आधाराने सर्वज्ञात झाले. या सर्वांचा कर्ता हा सर विल्यम जोन्स होता.

आपण याआधीच्या सत्रामधील ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचे स्वरूप पाहत असताना हे अभ्यासले आहे. या अभ्यासाचा पुढचा टप्पा किंवा ऐतिहासिक भाषाविज्ञान पद्धती मधील उणिवांना मागे सारून पुढे आलेली अभ्यास पद्धती म्हणजे वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धती होय. आधुनिक काळामध्ये या अभ्यास पद्धतीला अधिक महत्त्व आले. या अभ्यास पद्धतीमध्ये भाषेच्या संरचनेचा अभ्यास करण्यावर अधिक भर दिला गेला. फर्दिना द सोस्यूर या भाषाभ्यासकाला या अभ्यास पद्धतीचा जनक मानले जाते. या अभ्यासकाने भाषेच्या रूपव्यवस्था आणि संरचना या अमूर्त संकल्पनांना महत्त्व दिले. खरे तर ऐतिहासिक भाषा विज्ञानाने मांडलेल्या भाषा कुळाचा त्यातील इंडो युरोपियन भाषा कुळाचा सखोल अभ्यास सोस्यूर यांनी केला होता. शिवाय ऐतिहासिक व तुलनात्मक भाषा अभ्यासाच्या मर्यादा त्यांना जाणवल्या होत्या. म्हणूनच भाषा म्हणजे एक चिन्ह व्यवस्था असा विचार त्यांनी मांडला होता. या विचारातून पुढे आलेली वर्णनात्मक अभ्यास पद्धती महत्त्वाची ठरली. या पद्धतीच्या विवेचनामध्ये त्याने भाषेचा अभ्यास ऐतिहासिक दृष्टिकोनापेक्षा एककालिक भाषेच्या संरचनेच्या विश्लेषणाला महत्त्व देऊन केला. वर्णनात्मक भाषाविज्ञानात कोणत्याही काळातील भाषेचा अभ्यास करता येतो. वर्तमान काळातील व भूतकाळातील भाषांच्या बोलल्या जाणाऱ्या व न बोलल्या जाणाऱ्या भाषांच्या लिखित साहित्याच्या आधारे अभ्यास करता येतो. तसेच भाषेच्या परंपरेत बदलत गेलेल्या रूपाचा अभ्यास करता येतो. हा अभ्यास तुलनात्मक दृष्टिकोनातून केला जातो. तसाच तो करत असताना त्या भाषेचा ध्वनी विचार, स्वनिमविचार, रुपीमविचार, वाक्यविचार, अर्थविचार या सर्वांगाने केला जात असतो. त्यामुळेच प्रत्येक भाषेचे या अनुषंगाने असणारे वेगळेपण अधोरेखित होत असते. म्हणूनच भाषेच्या या सर्व स्तराच्या अनुषंगाने अभ्यास करणारी ही पद्धत शास्त्रीय आहे. वैज्ञानिक आहे. म्हणूनच वर्णनात्मक भाषाविज्ञान हा भाषाशास्त्राचा पाया मानला जातो.

१अ वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे

भाषाविज्ञान ही संज्ञा मूलतः वर्णनात्मक स्वरूपाची आहे. एखादा समाज प्रत्यक्ष व्यवहारात जी भाषा वापरतो, त्याच भाषेचा अभ्यास भाषाविज्ञानात महत्त्वाचा मानला जातो. ही शाखा भाषेच्या पारंपरिक आदेशात्मक नियमांपेक्षा वेगळी वाट चालते – ती वापरात असलेल्या भाषेचे निरीक्षण करून तिचे सार्वत्रिक नियम शोधण्याचा प्रयत्न करते. भाषेचा अभ्यास करताना भाषावैज्ञानिक तिच्याकडे साधन म्हणून नव्हे, तर जीवनाचा अविभाज्य घटक आणि माध्यम म्हणून पाहतात. त्यामुळे भाषेला स्वतंत्र अस्तित्व लाभते. जसे शिल्पकारासाठी दगड हे माध्यम आणि छिन्नी-हातोडा साधन असतात, तसेच चित्रकारासाठी रंग हे माध्यम आणि ब्रश-कॅनव्हास साधन असते – त्याचप्रमाणे भाषा हे केवळ साधन नसून जीवनाचे आवश्यक अंग आहे. म्हणूनच भाषाविज्ञानात भाषा ही 'साध्य' मानली जाते. भाषेचा अभ्यास करताना भाषावैज्ञानिक वस्तुनिष्ठ आणि नैसर्गिक दृष्टिकोन स्वीकारतात. ते भाषेचे कृत्रिम नमुने तयार करत नाहीत, कारण भाषेचे नैसर्गिक स्वरूपच त्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असते. उदाहरणार्थ, "नाही मी येणार" किंवा "मला नको पाहिजे" अशी वाक्ये पारंपरिक व्याकरणात चुकीची मानली जात असली, तरी भाषाविज्ञानात त्यांना महत्त्व दिले जाते. कारण ही वाक्ये लोकांच्या नैसर्गिक भाषावर्तनाचे दर्शन घडवतात. अशा भाषिक वापरांमधूनच भाषेचे रचनात्मक नियम समजून घेण्याचा प्रयत्न होत असतो.

भाषेची स्वायत्तता ही काहीशी वादग्रस्त बाब असली तरी, आज भाषाविज्ञानात तिला मान्यता मिळालेली आहे. भाषावैज्ञानिक भाषेचा अभ्यास करताना 'प्राकृतिक भाषा' या संकल्पनेवर आधारित विचार करतात. म्हणूनच त्यांच्या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू एखादी विशिष्ट भाषा नसून संपूर्ण 'भाषाव्यवस्था' असते. यामधून 'सामान्य भाषाविज्ञान' आणि 'वर्णनात्मक भाषाविज्ञान' या दोन शाखा उदयास आल्या. सामान्य भाषाविज्ञान भाषेचे सार्वत्रिक नियम शोधते, तर वर्णनात्मक भाषाविज्ञान एखाद्या विशिष्ट भाषेचा सविस्तर अभ्यास करते. ही दोन्ही शाखा एकमेकांपूरक आहेत – एक भाषा-सामग्री पुरवते, तर दुसरी त्यावरून नियम शोधते. सोस्यूर यांनी वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाचा पाया घातला आणि नंतर अमेरिकन संरचनावादी तज्ज्ञ ब्लूमफील्ड यांनी हा विचार विकसित केला. त्यांनी भाषेच्या विशिष्टतेवर भर दिला. त्यानंतर चॉम्स्कीने रचनांतरणवादी व्याकरण मांडून भाषाशास्त्राला नवी दिशा दिली. पारंपरिक भाषाभ्यास ऐतिहासिक पद्धतीवर आधारित होता, ज्यामध्ये प्रमाणभाषेचे नमुने वापरून श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाषांचा विचार केला जात असे. त्यामुळे संस्कृतचे नियम मराठीला किंवा लॅटिनचे नियम इंग्रजीला लागू करण्याचा प्रयत्न झाला. पण ही पद्धत चुकीची असून आजच्या भाषेच्या व्यवहाराशी विसंगत आहे, हे वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाने ठामपणे नाकारले आहे. त्याऐवजी, प्रत्यक्ष दैनंदिन व्यवहारात जी भाषा बोलली जाते, तिचा वस्तुनिष्ठ आणि नैसर्गिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यावर भर दिला जात आहे. म्हणूनच आज वर्णनात्मक भाषाविज्ञान ही भाषाशास्त्रातील एक महत्त्वाची आणि मान्यताप्राप्त शाखा मानली जाते. यासंबंधी सोस्यूरने भाषेसंबंधी मांडलेला विचार भिन्न होता. याचे वर्णन मिलिंद मालशे पुढील शब्दात करतात. “भाषांचा ‘विकास’, उत्क्रांती’ इत्यादीविषयींच्या तत्कालीन कल्पनांपेक्षा काही वेगळी तत्त्वे त्याने मांडली. भाषा ही परिवर्तनशील असते असे मान्य केले तरी कोणत्याही एखाद्या कालखंडात तिला अचल, स्थिर मानून तिचे विश्लेषण करता येते, हे सोस्यूरच्या सिद्धांतातील मूलभूत तत्त्व क्रांतिकारी होते.”(मिलिंद मालशे, २००९, पृ. ४४) सोस्यूरने मांडलेला हा विचारच आधुनिक भाषाविज्ञानाची पायाभरणी करणारा ठरला. या पद्धतीच्या उपयोजनातून भाषेच्या स्वरूपाचा आणि तिच्या वापराच्या पद्धतींचा निष्पक्षपणे अभ्यास करता येतो. कोणत्याही पूर्वग्रहाशिवाय भाषेच्या नियमांचे व भाषेच्या संरचनेचे वर्णन, विश्लेषण करणे शक्य होते.

या अभ्यास पद्धतीची मूलतत्त्वे आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. **भाषेची नैसर्गिकता -** एखाद्या विशिष्ट भाषेचे तिच्या नैसर्गिक रूपात म्हणजेच सामान्य लोक जसे बोलतात तसे रूप स्वीकारून त्याचे वर्णन केले जाते. म्हणजेच वर्णनात्मक भाषाविज्ञान भाषेच्या आदर्श रूपाच्या ऐवजी तिच्या प्रत्यक्षात वापरल्या जाणाऱ्या रूपांना अधिक महत्त्व देऊन त्याचा अभ्यास करते. हे वर्णन कोणत्याही पूर्वनियोजित नियमांवर आधारित नसते, तर ते भाषिक माहितीच्या निरीक्षणावर आधारित असते.

२. **वर्णनात्मक दृष्टिकोन -** एखादी भाषा कशी असली पाहिजे (prescriptive approach) यावर भर न देता, ती प्रत्यक्षात कशी आहे याचा (descriptive approach) अभ्यास करण्यावर ही अभ्यास पद्धती भर देते. म्हणजेच भाषेच्या "नियम" किंवा "सिद्धांत" याप्रमाणे निर्णय न घेता त्या भाषिक समुदायाच्या वास्तवातील भाषिक वापरावर ते आधारित असते.

३. **भाषिक घटकांचे विश्लेषण -** भाषा ही सातत्याने बदलत जाणारी गोष्ट असल्याने ती कोणत्याही काळात ती स्थिर नसते. त्या भाषेतील उच्चार, व्याकरण आणि शब्दसंग्रह यामध्ये वेळोवेळी बदल होत असतात. त्यामध्ये नव्या शब्दांचा भरणा होत असतो. तसेच वाक्यरचना, ध्वनिविज्ञान, अर्थविज्ञान याही घटकांचा अभ्यास व त्यांच्या कार्यपद्धतीचे, त्यातील संदर्भांचे विश्लेषण यात केले जाते.

४. **सार्वभौमता आणि विविधता-** मानवी समाजात जी विविधता दिसते त्या विविधतेचे साक्षातीकरण त्या समूहाच्या भाषेतून ठळक होत असते. तसेच एकाच भाषेतून सर्व सांस्कृतिक, भौगोलिक आणि जातीय भेद ध्यानात येत असतात. या विविधतेचा सूक्ष्म पद्धतीने अभ्यास करून त्या भाषेचे वर्णन या पद्धतीद्वारे शक्य होते.

५. **समानता व भिन्नता –** ही अभ्यास पद्धती भाषा प्रणालीतील समानता आणि भिन्नतेचा परिचय करून देते. एखादी भाषा दुसऱ्या भाषेहून वेगळी असली तरी त्यांच्यात काहीएक साम्ये व भिन्नता असतात त्यांना अधोरेखित करण्याचे काम ही पद्धती करून देते.

६. या अभ्यास पद्धतीचा मुख्य उद्देश हा भाषेच्या समृद्धतेचा, सुसंगततेचा आणि तिच्या विविध वैशिष्ट्यांचा वैज्ञानिक आणि तटस्थ दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे हा आहे. त्यामुळे असा सर्वांगाने अभ्यास करत असताना त्या भाषेच्या विविध बोली (dialects) आणि उपभाषा (varieties) यांचाही अभ्यास ही पद्धती करते. त्यामुळे कोणतीही बोली कमी महत्त्वाची किंवा चुकीची असे निष्कर्ष यातून मांडले जात नाही.

७. अशा सर्व अनुषंगाने अभ्यास करण्यासाठी भाषेच्या निरीक्षण (observation), नोंदणी (documentation), आणि विश्लेषण (analysis) यासारख्या वैज्ञानिक पद्धतींचा वापर इथे केला जातो. तसेच भाषा ही सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांशी निगडित असल्याने तिचा अभ्यास करताना त्या संदर्भांचा अभ्यास केला जातो.

८. आधुनिक भाषाविज्ञानाने भाषेकडे एक 'चिन्हव्यवस्था' म्हणून पाहिले आणि त्याच्या आधाराने भाषिक चिन्हांचे, त्यांच्या एकमेकांशी असलेल्या संबंधांचे विश्लेषण केले. भाषा म्हणजेच विचार, कल्पना आणि ध्वनी यांच्यात दुवा निर्माण करणारी व्यवस्था होय हे या वर्णनात्मक अभ्यास पद्धतीचे महत्त्वाचे प्रमेय होय.

एकूणच वर्णनात्मक भाषाविज्ञान हे भाषेचा निष्पक्ष आणि वैज्ञानिक अभ्यास करणारे क्षेत्र आहे. यामध्ये भाषेच्या प्रत्येक स्तराचे विश्लेषण केले जाते आणि भाषेच्या विविधता, बदल आणि संरचनेची सखोल माहिती मिळते. त्यामुळे भाषाशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी हे एक महत्त्वाचे शास्त्र आहे.

१आ भाषा स्वरूपविषयक सिद्धांत

भाषेचे स्वरूप स्पष्ट करणाऱ्या विविध व्याख्या व अभ्यासकांच्या मतचर्चेचा परिचय आपण करून घेतला असता आपल्याला भाषेचे स्वरूप नीट ध्यानात येते. संप्रेषण हे भाषेचे मुख्य कार्य मानले जाते. असे मानले जाते की, संप्रेषणाच्या स्तरावर सर्व भाषांची कार्यप्रणाली

जवळजवळ समानच असते. एखादी भाषा येणे म्हणजे त्या भाषेच्या नियम व्यवस्थेचे ज्ञान होणे होय असे मानले जाते. तर सोस्यूर भाषेला चिन्हव्यवस्था मानतो. मानवी मुखावटे निघणाऱ्या ध्वनींना चिन्हांच्या माध्यमातून स्थिर रूप दिले जाते. हे रूप चिरंतन असते. या अनुषंगाने ध्वनी व अर्थ यांची सांगड घालणाऱ्या चिन्हांची व्यवस्था म्हणजे भाषा होय असे म्हणता येते. याआधीच्या पारंपरिक भूमिकेला सोस्यूर यांने नाकारले. भाषाशास्त्राच्या विचार, अनुभव, अर्थ हे भाषेआधीच अस्तित्वात असतात आणि या विचारांना, अनुभवाला, अर्थाला ध्वनीच्या, अक्षराच्या माध्यमातून व्यक्त करण्याचे काम फक्त भाषा करत असते. या पारंपरिक भूमिकेवर सोस्यूर याने आक्षेप घेतला आणि नवा विचार मांडला. त्याच्या मते, भाषेच्या संदर्भामध्ये एका बाजूला स्वनात्मक द्रव्य म्हणजेच ध्वनी किंवा स्वन असतात, तर बाजूला अर्थात्मक वा विचारात्मक द्रव्य असते. या दोन्ही प्रकारच्या द्रव्याला आकार देऊनच भाषा सिद्ध होत असते. भाषा म्हणजे ध्वन्यात्मक व अर्थात्मक द्रव्यांना एकत्र आणून दिलेला आकार होय. (मिलिंद मालशे, २०१८ , पृ. ९५) ती चिन्हक व चिन्हीत यांची संरचना म्हणजे भाषा असते असे तो मांडतो. सोस्यूरने मांडलेला हा विचार भाषाविज्ञानाची दिशा बादलवणारा होता. "चिन्हक म्हणजेच ध्वनी व चिन्हीत म्हणजेच अर्थ यांच्यातील संबंधांची व्यवस्था किंवा संरचना म्हणजे भाषा" (स. गं. मालशे, पृ.१७) अशा भाषेचे वस्तुनिष्ठ पद्धतीने वर्णन करणे हे आधुनिक भाषा विज्ञानाचे उद्दिष्ट आहे. अमेरिकन संरचनावाद्यांनी प्रमाणभूत मानलेले 'भाषा म्हणजे प्रत्यक्ष उद्गार' असे तत्त्व मानले तर 'या उद्गारांचे वस्तुनिष्ठ पद्धतीने केलेले वर्णन म्हणजे भाषाविज्ञान' असे आपण म्हणू शकतो. वर्णनात्मक भाषाविज्ञानात भाषेचे वस्तुनिष्ठ व वैज्ञानिक पद्धतीने वर्णन केले जाते. व त्या भाषेची रचनातत्त्वे व नियमव्यवस्था स्पष्ट केली जाते.

सदरील घटकांमध्ये आपण वर्णनात्मक भाषाविज्ञान त्याची मूलतत्त्वे, वर्णनात्मक भाषा वैज्ञानिक सिद्धांताचे स्वरूप अभ्यासतो आहोत. यासोबतच आपण या घटकांमध्ये वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची पायाभरणी करणाऱ्या अभ्यासकांचा भाषाविषयक विचार अभ्यासणार आहोत. भाषावैज्ञानिक सिद्धांताचे स्वरूप पाहत असताना हे तीनही उप मुद्दे परस्परावलंबी असल्याचे दिसून येते. यामध्ये मुख्यत: जे तीन अभ्यासक आहेत त्या अभ्यासकानी मांडलेल्या विचारातून हे वर्णनात्मक भाषाविज्ञानातील सिद्धांत आकारास आलेले दिसतात. त्यांच्या मतांची चर्चा म्हणजेच या सिद्धांतांची चर्चा होय. स. गं. मालशे यांनी संपादित केलेल्या 'भाषाविज्ञान : वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक' या ग्रंथामध्ये वर्णनात्मक भाषाविज्ञानातील सिद्धांताबाबत चर्चा केलेली आहे. त्या चर्चेचा सारांश आपल्याला पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

ही चर्चा ते विज्ञान, सिद्धांत व व्याकरण या मूलभूत संकल्पनांच्या आधारे करतात. तिथे ते व्याकरण ही संकल्पना आधी चर्चेला घेतात. यामध्ये व्याकरण म्हणजे शुद्ध कसे बोलावे व लिहावे याबद्दलचे शिक्षण देणारे पुस्तक असे जर आपण म्हणत असू तर या शिक्षणाचे वर्णनात्मक स्वरूपाचे किंवा सुस्पष्ट असे केलेले वर्णन म्हणजे व्याकरणाची दुसरी किंवा विकसित प्रत असे आपण म्हणू शकतो. व्याकरण ही गोष्ट आदेशात्मक असल्यामुळे आपण ती थोडी बाजूला ठेवून भाषेच्या रचनेचे सुस्पष्ट वर्णन देणारे पुस्तक असे आपण त्याला म्हणू शकतो. पण असे असले तरी भाषेच्या रचनेचे असे सुस्पष्ट वर्णन कोणी लिहिले नसले किंवा तशी मौखिक परंपराही नसली तर त्या भाषेला व्याकरणच नाही का असा प्रश्न येथे उद्भवतो. यावर विचार केला असता, व्याकरणाचे उद्दिष्ट काय असते तर भाषेची घडण तिची रचना

यामागील नियम किंवा तत्त्वे शोधणे हेच भाषिक वर्णनाचे उद्दिष्ट असते आणि एकूणच व्याकरणाचे हे उद्दिष्ट असते. या अर्थाने भाषेची रचनातत्त्वे किंवा तिची नियमव्यवस्था म्हणजेच त्या भाषेचे व्याकरण, त्या भाषेच्या व्याकरणाचे सुस्पष्ट वर्णन असे आपल्याला म्हणता येते. वर्णनात्मक भाषाविज्ञानामध्ये सुस्पष्ट व वैज्ञानिक पद्धतीने एखाद्या भाषेच्या रचनातत्त्वाचे व नियम व्यवस्थेचे सुस्पष्ट असे वर्णन केलेले असते. यालाच नोम चॉम्स्की 'भाषावैज्ञानिक सिद्धांत' म्हणजेच 'लिंग्विस्टिक थिअरी' असे म्हणतो. या अनुषंगाने आपल्याला या घटकांमध्ये मांडणी करता येते. याआधारे आपल्याला असे म्हणता येईल की, भाषेची रचनातत्त्वे, तिची नियमव्यवस्था स्पष्ट करणारे सिद्धांत सोस्यूर, ब्लूमफील्ड, चॉम्स्की, सपीर, वोर्फ यासारख्या अभ्यासकांनी मांडले.

- **'ल-लांग ('भाषिक व्यवस्था'), ल-परोल' ('भाषिक वर्तन') :**

भाषेचे स्वरूप स्पष्ट करत असताना सोस्यूर, ब्लूमफील्ड, चॉम्स्की, सपीर, वोर्फ यांनी महत्त्वाच्या संकल्पना मांडल्या. या अनुषंगाने 'भाषिक वर्तन' व 'भाषिक व्यवस्था' या संकल्पना पुढे आल्या. सोस्यूर यांच्या म्हणण्यानुसार 'ल=परोल' (भाषिक वर्तन) हे व्यक्तीव्यक्तीनुसार बदलणारे असते. म्हणजेच ते व्यक्ती विशिष्ट असते. उलट ल=लांग (भाषिक व्यवस्था किंवा भाषा) ही सामाजिक व एकजिनसी स्वरूपाची असते. हे 'परोल' मूर्त स्वरूपातील असून निरीक्षणयोग्य असते. भाषा व्यवहार समजून घेत असताना सोस्यूर याने या संकल्पना मांडल्या आहेत. त्या मांडत असताना त्यांनी ल=लांग आणि ल=परोल या पारिभाषिक संज्ञा मांडल्या. 'लांग' म्हणजेच अमूर्त स्वरूपाची 'भाषिक व्यवस्था'. यालाच 'भाषा' असे म्हटले जाते. तर मूर्त स्वरूपाची व निरीक्षणयोग्य व व्यक्तीविशिष्ट अशी रचना म्हणजेच 'परोल'= 'भाषिक वर्तन'/ 'भाषिक व्यवहार' असे म्हटले गेले आहे.

- **'वाचिक वर्तन':**

ब्लूमफील्ड भाषेला एक प्रकारचे 'वर्तन' मानतो. त्याचा याबाबतचा 'वाचिक वर्तन' हा सिद्धांत महत्त्वाचा आहे. मनोवैज्ञानिक सिद्धांताचा आधार घेऊन हा सिद्धांत मांडला आहे. याला 'वर्तनवाद' (behaviourism) या मनोविज्ञानातील भूमिकेचा आधार आहे. पूर्वी मन, विचार,भावना या संकल्पना निरीक्षणयोग्य नसल्याचे सांगून त्यांना निरुपयोगी किंवा त्याज्य ठरवले. या गोष्टीला विरोध करण्याचे काम वर्तनवादाने केलेले दिसते. मन, विचार, भावना या संकल्पना निरीक्षणयोग्य असल्याचे त्यांनी मनोविज्ञानाला दाखवून दिले. यामध्ये शरीरवर्तन हा या भूमिकेचा केंद्रबिंदू मानला. चेतक आणि प्रतिसाद यांच्या सहाय्याने कोणत्याही स्वरूपाच्या वर्तनाचे स्पष्टीकरण देता येईल असे या मनोवैज्ञानिकांना वाटत होते. यातून त्यांनी ज्ञान म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून विशिष्ट चेतक व विशिष्ट प्रतिसाद यांच्यामध्ये निर्माण होणारा नित्य संबंध होय असे त्यांचे प्रतिपादन होते. मानवी भाषेमध्ये आवाजाचे स्वरूप किंवा ध्वनी हे कमी असले तरी त्याच्यातून संदेश पाठवण्याची संख्या मात्र कित्येक पटीने अधिक असते. यालाच चेतक आणि प्रतिक्रिया असे म्हटले गेले आहे. मानवी भाषेमध्ये मात्र अशा एकाच आवाजाचे किंवा ध्वनीचे उपयोजन करून अनेक प्रकारचे वाक्यरचना, शब्दरचना करून अनेक प्रकारची संदेशने साधता येतात. त्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारची वाक्यरचना, शब्दरचना करता येते. यालाच वाचक वर्तन असे म्हणता येते. उदा. एखाद्या व्यक्तीला भूक लागली असेल आणि त्याने त्यासाठी आपल्या सोबतच्या माणसाला

ते सांगितले असेल तर ते 'चेतक' होय. हे समजून घेऊन सोबतची व्यक्ती त्याला भूक भागवण्यासाठी काहीतरी आणून देईल तेव्हा तो त्याचा प्रतिसाद असेल. याचाच अर्थ चेतक आणि प्रतिसाद यांच्यामध्ये भाषा असते. याबाबत महेंद्र कदम यांनी त्यांच्या लेखात दिलेली उदाहरणे पाहू शकता.

- **'भाषिक प्रयोग', 'भाषिक क्षमता' :**

चॉम्स्की या अभ्यासकाने मांडलेल्या या दोन महत्त्वाच्या संकल्पना होत. प्रत्यक्ष वाचिक वर्तनामागे किंवा भाषिक प्रयोगामागे भाषिक ज्ञान किंवा भाषिक क्षमता असतात असे प्रतिपादन चॉम्स्की याने केले. मिलिंद मालशे यांच्या ग्रंथातील उदाहरण घेऊन आपल्याला हे समजून घेता येते. आपल्याला आपली निजभाषा येते म्हणजे त्या भाषेतील सर्व वाक्ये आपण पाठ केलेली असतात असे नाही. तर या भाषेमागे कार्यरत असणाऱ्या रचनातत्त्वांचे, नियमव्यवस्थेचे ज्ञान आपल्याला झालेले असते. आणि म्हणूनच या ज्ञानाच्या आधाराने आपल्याला याआधी कधीही न ऐकलेल्या वाक्याचे आकलन होत असते किंवा तशी नव्या वाक्याची रचना आपण करत असतो. तसेच एखादी व्यक्ती तुटक बोलत असेल किंवा बोबडी बोलत असेल तरी आपण तो काय बोलत असेल हे आपण या भाषिक क्षमतेच्या आधारानेच निश्चित करत असतो. या प्रक्रिया आपल्या भाषिक प्रयोगात सतत घडत असतात. भाषेतील नव्या रचनेचे आकलन व नवनिर्मिती ही 'भाषिक क्षमते'मुळे होत असते. या अनुषंगाने 'भाषिक क्षमता' आणि 'भाषिक प्रयोग' या संकल्पना चॉम्स्की याने मांडलेल्या आहेत.

(विद्यार्थ्यांनी घटक १इ मधील 'भाषिक वर्तन', 'भाषिक व्यवस्था' 'वाचिक वर्तन', 'भाषिक क्षमता' व 'भाषिक प्रयोग' या संकल्पना अधिक विस्ताराने दिल्या आहेत त्या पहाव्यात.)

यातील एक महत्त्वाचा सिद्धांत म्हणजे सपीर आणि वोर्फ या अभ्यासकांनी मांडला त्याचा थोडक्यात आपण येथे परिचय करून घेऊ.

- **भाषिक सापेक्षतावादाचा सिद्धांत: (Linguistic Relativity):**

एडवर्ड सपीर (Edward Sapir) आणि बेंजामिन ली वोर्फ (Benjamin Lee Whorf) हे दोन्ही अभ्यासक मुळात मानववंशाचा अभ्यास करणारे अभ्यासक होते. या दोघांनी ॲरिझोनामधील 'होपी' भाषेचा अभ्यास केला मानववंशीय दृष्टिकोनातून अभ्यास केला होता. या अभ्यासाच्या आधारे त्यांनी भाषेबाबतचा वेगळा विचार मांडला. एडवर्ड सपीर भाषेच्या संरचनात्मक अध्ययनाला त्यांनी बळकट केले. तर बेंजामिन वोर्फ हा त्यांचा शिष्य होय. या दोघांच्या भाषाविषयक चिंतनातून हा सिद्धांत इ.स.१९२९ मध्ये मांडला गेला. या सिद्धांतालाच सपीर आणि वोर्फ हायपोथेसिस (Sapir-Whorf Hypothesis) असे म्हटले जाते. त्यांच्या मतानुसार आपल्याला जे ज्ञान मिळत असते ते भाषेनेच नियंत्रित झालेले असते. प्रत्येक व्यक्ती आपल्याला अवगत असलेल्या भाषेच्या आधारानेच, माध्यमाने जगाकडे पाहत असतो, त्याचा अनुभव घेत असतो. आपण जे जे भाषिक व्यवहार करत असतो त्या त्या व्यवहारानाही भाषेनेच सीमित केलेले असते. भाषाबाह्य वास्तवाला ते नाकारतात. याउलट मानवी जीवनातील सर्व गोष्टी या भाषा सापेक्षित असतात असा त्यांचा दावा होता. सपीरच्या मते, माणूस भाषेच्या आधारानेच जगाला सामोरे जाऊन या वास्तव

जगाची प्रतिमा आपल्या मेंदूत निर्माण करत असतो. या प्रतिमेच्या आधारेच तो जाणिवेच्या पातळीवर भाषिक व्यवहार करीत असतो. म्हणूनच माणसाच्या जाणीव-नेणिवेतील जग हे 'भौतिक' नसून ते 'भाषिक' असते असे ते मानतात. त्यांच्या या सिद्धांतालाच भाषिक सापेक्षतावाद (लिंग्विस्टिक रिलेटिव्हिजम) असे म्हटले गेले आहे. बेंजामिन वोर्फ हा अभियांत्रिकीचा पदवीधर होता आणि एका विमा कंपनीमध्ये अग्निप्रतिबंध निरीक्षक म्हणून काम करत होता. आगी कशा लागतात याचा शोध घेणाऱ्या अहवालांचा त्याने अभ्यास केला होता. आगी भौतिक कारणांमुळे लागत असल्या तरी त्यामागे भाषेचाही हातभार असतो हे त्याने सिद्ध केले. उदा. 'भरलेले' आणि 'रिकामे' या शब्दांनीच व्यक्तीचा त्या वस्तूकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण तयार होतो. उलट 'रिकामे' पिंप तितक्याच निष्काळजीपणाने हातावेगळे होते. 'रिकाम्या' पिंपातच पेट्रोलची वाफ शिल्लक असते. त्यामुळे ही रिकामी पिंपेच आगीचे कारण ठरतात. या व्यावसायिक अनुभवातूनच त्याने 'भाषेनेच व्यक्तीचा जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण तयार होतो' हा सिद्धांत त्याने मांडला. (रमेश वरखेडे, २०११, पृ.१९)

भाषा व वास्तव यांच्यामधील संबंधाविषयीचा हा एक महत्त्वाचा सिद्धांत होय. "भाषापूर्व आणि भाषाबाह्य असे काही वास्तव असते आणि त्याचे वर्णन भाषा करीत असते असे अनेकदा मांडले जाते. वास्तवाचे केवळ वर्णन करण्याचे भाषा हे एक साधन आहे हे या दोघा अभ्यासकांना मान्य नव्हते. वास्तवाचा अनुभव घेण्याच्या क्रियेमधील एक कार्यरत घटक म्हणून भाषा वावरते. वास्तवाच्या मानवी अनुभवाला घाट देण्याचे कार्य भाषा करीत असते. निजभाषेने दिलेल्या संकल्पनांद्वारेच माणूस अनुभव घेत असतो. तेव्हा एका अर्थाने भाषाबाहेरील वास्तव असे नसतेच. भाषे-भाषेनुसार मानवी अनुभव बदलतो. म्हणजेच वास्तव बदलते. मानवाच्या जाणिवा, भावना, आचार, विचार, दृष्टिकोन, रूढी-परंपरा यांच्यावर भाषेचा खोलवर परिणाम घडत असतो हे सपीर-वोर्फ यांच्या सिद्धांताचे मुख्य सूत्र आहे." (मिलिंद मालशे, २००९, पृ.१४१) या सिद्धांताचे अधिकचे विश्लेषण महेंद्र कदम यांनी त्यांच्या ग्रंथामध्ये केलेली आहे. प्रत्येक मानवी समाजाची भाषा वेगळी असण्याचे कारण म्हणजेच भाषेची सापेक्षता होय. कारण भाषेनुसार भाषाबाह्य गोष्टींचे आकलनही बदललेले आढळते. उदा. तू, तुम्ही आणि आपण ही सर्वनामे आणि त्यांचा वापर मराठीमध्ये ज्या पद्धतीने होतो त्याच पद्धतीने त्याचा वापर इंग्रजी भाषेमध्ये होताना दिसत नाही. याचे कारण या सर्वनामांचे उपयोजन ही गोष्ट ही भाषासापेक्षच आहे. यामुळे आपण जो भाषा व्यवहार करत असतो तो भाषेनेच नियंत्रित झालेला असतो. आपल्या मनात ज्या भावना उत्पन्न होतात त्यासुद्धा भाषा सापेक्षच असतात असे सपीर– वोर्फ यांचे म्हणणे आहे.

परंतु ही भूमिका एकांगी असल्याची खुद्द सपीर- वोर्फ यांनाच जाणीव झाल्यामुळे पुढे जाऊन त्यांनी या भूमिकेला मुरड घातलेली दिसते. याचे कारण असे की, जगाचे जे आकलन आपणास होईल त्याआधारे भाषा व्यवहार होत असतो. या संदर्भात कल्याण काळे यांनी मासे खाणाऱ्या माणसांची आणि एस्किमो जमातीत बर्फाला असणाऱ्या वेगवेगळ्या नावांची जी उदाहरणे दिली आहेत ती बाह्यसृष्टीने भाषा नियंत्रित होते याची निदर्शक आहेत. या लोकांमध्ये बर्फासाठी तीस ते बत्तीस शब्द आहेत. तर मासे न खाणाऱ्या माणसाला माशांचे प्रकार कळणार नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे. शेतीशी संबंधित शब्दांचे अर्थ नागर व्यक्तींना कळणार नाहीत. तर आधुनिक भाषेचे संदर्भ शेतकऱ्याला कळतीलच असे नाही. यावरून

बाह्यसृष्टीच्या आकलनामुळे भाषा व्यवहार नियंत्रित होत असतो हे लक्षात येत गेले आणि सपीर- वोर्फ यांनी मांडलेला हा सिद्धांत एकांगी असल्याचे सिद्ध झाले.

१.२ समारोप

एकूणच भाषेचे मुख्य कार्य म्हणजे संप्रेषण आणि सर्व भाषांमध्ये हे कार्य साधण्यासाठी ध्वनी व अर्थ यांना चिन्हांच्या माध्यमातून स्थिर रूप दिले जाते. याच नियमानुसार, भाषेची रचना आणि तिच्या नियमांची व्यवस्था म्हणजेच भाषा होय. आधुनिक भाषाविज्ञानाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे भाषेचे वस्तुनिष्ठ व वैज्ञानिक वर्णन करणे. वर्णनात्मक भाषाविज्ञानात भाषेची रचनातत्त्वे आणि नियम समजावून सांगितले जातात. या क्षेत्रातील महत्त्वाचे अभ्यासक म्हणजे सोस्यूर, ब्लूमफील्ड, चोम्स्की, सपीर आणि वोर्फ यांनी भाषेबाबतचा नवा विचार, दृष्टिकोण मांडला. सोस्यूरने लांग (भाषिक व्यवस्था) आणि परोल (भाषिक वर्तन) या संकल्पना मांडल्या तर चोम्स्कीने भाषेच्या 'वाचिक वर्तन' सिद्धांतावर भर दिला. यासोबतच, सपीर-वोर्फ यांनी भाषेचा विचार प्रक्रियेशी जोडत एक महत्त्वाचा सिद्धांत मांडला. अशा प्रकारे, वर्णनात्मक भाषाविज्ञान भाषेच्या वैज्ञानिक अभ्यासाला आधार देणारा एक महत्त्वाचा शास्त्रीय दृष्टिकोन विकसित झालेला आहे.

१.३ संदर्भ ग्रंथ सूची

- कदम, महेंद्र : 'मराठीचे वर्णनात्मक भाषाविज्ञान', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, दु. आ. २००९ प. आ. २००३.
- गोरे, दादा : 'आधुनिक भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा', गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद, प. आ. २०१२.
- धोंगडे, रमेश : 'भाषा आणि भाषाविज्ञान', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प. आ. २००६.
- मालशे, मिलिंद : 'आधुनिक भाषाविज्ञान: सिद्धांत आणि उपयोजन', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प.आ. २००९
- मालशे, मिलिंद, जोशी, अशोक : 'आधुनिक समीक्षा सिद्धांत', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, ति. आ. २०१८, प. आ. २००७.
- मालशे, स. गं. व इतर (संपा.) : 'भाषाविज्ञान: वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक', संजय प्रकाशन, पुणे, प. आ. १९८२.
- वरखेडे, रमेश : 'समाजभाषाविज्ञान : प्रमुख संकल्पना', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प. आ. १९९२, पुनर्मुद्रण २०११.
- काळे, कल्याण, सोमण, अंजली : 'आधुनिक भाषाविज्ञान : संरचनावादी, सामान्य आणि सामाजिक', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प. आ. १९९९, दु. आ. २००३.

१.४ सरावासाठी प्रश्न

१. दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची मूलतत्त्वे स्पष्ट करा.

२. भाषा स्वरूपविषयक सिद्धान्तांची चर्चा करा.

२. एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. “चिन्हक म्हणजेच ध्वनी व चिन्हीत म्हणजेच अर्थ यांच्यातील संबंधांची व्यवस्था किंवा संरचना म्हणजे भाषा” ही भाषेची व्याख्या कोणत्या अभ्यासकाने केलेली आहे?

२. बाह्यसृष्टीच्या आकलनामुळे भाषा व्यवहार नियंत्रित होत असतात हे पटवून देत असताना कल्याण काळे यांनी कोणती उदाहरणे दिली आहेत?

३. ‘वाचिक वर्तन’ हा सिद्धांत कोणी मांडला?

४. भाषिक सापेक्षतावादाचा सिद्धांत कोणी मांडला?

*****

१इ

सोस्यूर, ब्लूमफील्ड, चॉम्स्की यांचा भाषाविचार

घटक रचना

१इ.० उद्देश

१इ.१ प्रस्तावना

१इ.२ सोस्यूर, ब्लूमफील्ड, चॉम्स्की यांचा भाषाविचार

१इ.२.१ सोस्यूरचा भाषाविचार

१इ.२.२ ब्लूमफील्डचा भाषाविचार

१इ.२.३ चॉम्स्कीचा भाषाविचार

१इ.३ वर्णनात्मक भाषाविज्ञान

१ इ.४ भाषाविज्ञानातील 'विज्ञाना'चे स्वरूप

१इ.५ वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धती

१इ.६ समारोप

१इ.७ संदर्भ ग्रंथ सूची

१इ.८ सरावासाठी प्रश्न

१इ.० उद्देश

वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धती ही विसाव्या शतकात विकसित झाली. सोस्यूर, ब्लूमफील्ड, चॉम्स्की या भाषाभ्यासकांनी या पद्धतीचे विश्लेषण करणारे सिद्धांत मांडले. संबंधित घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला पुढील उद्देश साध्य करता येतील.

- वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाचे महत्त्वाचे अभ्यासकांचे सिद्धांत व भाषाविचार आपल्याला समजून घेता येतील. त्यामध्ये सोस्यूर, ब्लूमफील्ड व चॉम्स्की यांचे भाषाविचार अभ्यासता येतील.

- वर्णनात्मक भाषाविज्ञानातील वर्णनात्मक 'विज्ञाना'चे स्वरूप समजेल.

- तसेच वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धती कोणत्या पद्धतीने भाषेचा विचार व विश्लेषण करते हे समजून घेता येईल.

१इ.१ प्रस्तावना

मानवनिर्मित भाषा ही समाजव्यवहाराचा पायाभूत घटक आहे. ध्वनी, शब्द, लांब-आखूड वाक्यसंच हे भाषेचे अंगभूत घटक असतात. वाक्यसंच म्हणजेच बोलणे हे भाषकाच्या मनातील अव्यक्त असे 'भाषिक ज्ञान' असते. या ज्ञानामध्ये संवाद साधण्याच्या क्षमता असतात. प्रस्तुत भाषिक ज्ञान किंवा क्षमता भाषकाच्या वक्तव्य, आकलन, लेखन आणि वाचन यामधून आविष्कृत होत असतात. आपण बोलतो म्हणजे मनातील सुप्त ज्ञानाला परंपरेने चालत आलेले संकेत देत असतो. संकेत किंवा यादृच्छिक प्रतीके आपणास सहज साध्य असणाऱ्या आवाजाने व सवयीने आपण निर्माण करीत असतो. आवाजाच्या (बोलणे) स्तरावर प्रत्यक्ष एखाद्या भाषेचे पृष्ठस्तरीय नियम कार्यरत झालेले असतात. म्हणजेच वाक्यरचनेच्या अनुषंगाने मनातील आशयाची अभिव्यक्ती होऊ लागलेली असते. यावेळी मनातील अमर्याद वाक्यसंच प्रत्यक्ष भाषा वापराच्या स्तरावर अतिशय मर्यादित स्वनिमांनी आणि वाक्यांनी बद्ध झालेले असतात. अशा या भाषिक व्यवहाराच्या अभ्यासाला खूप मोठी परंपरा आहे. ही परंपरा सतत बदलत आलेली आहे. त्या बदलाच्या पार्श्वभूमीवर भाषाविज्ञानाचा म्हणजे वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे.

वर्णनात्मक भाषावैज्ञानिक दृष्टीने झालेल्या भाषेच्या अभ्यासाची वाटचाल पाहण्यापूर्वी प्रारंभी आपण पारंपरिक भाषाभ्यासाचे (philology) स्वरूप समजून घेऊ. भाषाभ्यास म्हणजे पारंपरिक भाषाभ्यास अथवा ऐतिहासिक भाषाभ्यास पद्धती (philology) होय. ऐतिहासिक भाषाभ्यास आणि भाषाविज्ञान (linguistics) यातील फरक लक्षात घेतल्याशिवाय आधुनिक भाषाविज्ञानाचे म्हणजेच वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाचे स्वरूप आणि महत्त्व लक्षात येणार नाही. आधुनिक भाषाविज्ञान हेच वर्णनात्मक भाषाविज्ञान आहे. याला इंग्रजीत “Descriptive Linguistics” असे म्हटले जाते. याच अभ्यासपद्धतीला “एककालिक अभ्यासपद्धती” असेही म्हणतात.

विसाव्या शतकात नव्याने उदयास आलेल्या वर्णनात्मक अभ्यासामुळे ऐतिहासिक भाषाभ्यासपद्धतीची पिछेहाट सुरू झाली. या अभ्यासपद्धतीवर सोस्यूरने सर्वप्रथम आक्षेप घेतला. 'एककालिक' आणि 'कालक्रमिक' या संज्ञा वापरून 'एककालिक' अभ्यासपद्धती कशी महत्त्वाची आहे हे त्याने स्पष्ट केले. 'एककालिक' ही संज्ञा 'वर्णनात्मक' आहे. त्याच्या मते एखाद्या विशिष्ट काळाच्या भाषेचाच भाषिक अभ्यास करणे आवश्यक आहे. विशिष्ट काळाचा अभ्यास केल्यास भाषेच्या अभ्यासास वस्तुनिष्ठता आणि वर्णनात्मकता प्राप्त होते. तर ऐतिहासिक पद्धतीने अभ्यास करत असताना अभ्यासकाचे लक्ष फक्त भाषिक परिवर्तनावरच केंद्रित होते. यामुळे हा अभ्यास पृष्ठस्तरीय आणि अपुरा राहतो. त्याचबरोबर दोन वेगवेगळ्या कालखंडांतील भाषांचा 'एककालिक' पद्धतीने अभ्यास केल्यास या कालखंडांमधील भाषिक परिवर्तनाचे अंदाजही बांधता येतात. यामुळे आपोआपच दोन कालखंडांमधील भाषेचे बदललेले स्वरूप लक्षात येते; आणि या अभ्यासाला वस्तुनिष्ठताही प्राप्त होते. साहजिकच कालक्रमिक पद्धती अनावश्यक ठरते, हे सोस्यूर दाखवून दिले. म्हणूनच अलीकडे ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाकडे दुर्लक्ष होऊ लागले आहे.

ऐतिहासिक भाषाभ्यासाच्या भूमिका नाकारून भाषेचा वस्तुनिष्ठ आणि वर्णनात्मक पद्धतीने अभ्यास करण्याच्या भूमिकेतून आधुनिक भाषाविज्ञान जन्माला आले आहे.

ऐतिहासिक भाषाभ्यासकांनी भाषेचा अभ्यास तत्त्वज्ञानात्मक अंगानेच केला आहे. भाषा ही समाज आणि संस्कृती यांच्या अभ्यासाचे 'साधन' आहे, हाच दृष्टिकोण या पद्धतीत प्रबळ दिसतो. भाषेचा भाषा म्हणून अभ्यास करण्याऐवजी तिच्याकडे साधनात्मक, आदेशात्मक आणि तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टीने पाहिल्याने भाषेची अभ्यासाची 'स्वायत्तता' संपुष्टात आली होती. भाषा ही सामाजिक संस्था आहे; सामाजिक संस्था जशा स्वायत्त असतात तशा भाषाही त्या त्या काळात स्वायत्त असतात, हे लक्षात न घेता भाषेचा अभ्यास झाला. त्यामुळे वर्तमान भाषांचा अभ्यास करताना त्यांच्या जनक भाषांना अधिक महत्त्व दिले जात होते. जनक भाषेचेच नियम वर्तमान भाषेला लावले जात होते. तसेच हा अभ्यास केवळ लिखित भाषिक रूपांचा असल्याने पारंपरिक भाषाभ्यास भाषा म्हणून भाषेला स्वतंत्र दर्जा देत नव्हता. वस्तुत: कोणत्याही भाषेचा अभ्यास करीत असताना जनक भाषांचे प्रभुत्व मान्य करूनही भाषेचा स्वतंत्र अभ्यास आवश्यक असतो. पण असा दृष्टिकोन 'पारंपरिक भाषाभ्यासात' दिसत नाही.

१इ.२ सोस्यूर, ब्लूमफिल्ड, चॉम्स्की यांचा भाषाविचार

भाषेची संकल्पनात्मक मांडणी म्हणजे सामान्य भाषाविज्ञान आणि एखाद्या विशिष्ट भाषेचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास म्हणजे वर्णनात्मक भाषाविज्ञान होय. 'प्राकृतिक/नैसर्गिक भाषा' असे म्हणत असताना, यामध्ये 'भाषा म्हणजे काय' हा प्रश्न दडलेला आहे. ‘भाषा म्हणजे काय?’ याचे जे उत्तर दिले जाते ते प्राकृतिक भाषेशी संबंधित असते. भाषा ही मर्यादित ध्वनींची आणि असंख्य वाक्यांची बनलेली असते (चॉम्स्की). प्रस्तुत असंख्य वाक्ये मर्यादित ध्वनींनी अभिव्यक्त होत असतात. तसेच भाषेची द्विस्तरीय संरचना, उत्पादनक्षमता, नवनिर्मिती, अदलाबदल, संस्कृतिसंक्रमण आदी जी वैशिष्ट्ये हॉकेटने सांगितली आहेत; ती वैशिष्ट्ये प्राकृतिक भाषेचीच आहेत. मानवी आणि मानवेतर प्राण्यांचे जे संप्रेषण होते, त्या संप्रेषणाचा विचारही प्राकृतिक भाषाभ्यासाशीच संबंधित आहे. ही जी भाषेची संकल्पनात्मक वैशिष्ट्ये सांगितली जातात ती 'सामान्य भाषाविज्ञाना'चा भाग असतात. पण भाषेबद्दल किंवा भाषेच्या वैशिष्ट्यांबद्दल जी विधाने केली जातात ती भाषिक सामुग्रीच्या आधारेच. आणि ही भाषिक सामुग्री (कच्चा माल) पुरविण्याचे कार्य 'वर्णनात्मक भाषाविज्ञान' करत असते. हे भाषाविज्ञान एखाद्या भाषेशी संबंधित असते. उदाहरणार्थ, भाषेत नामे आणि क्रियापदे असतात हा अभ्युपगम सामान्य भाषाविज्ञानाने सिद्ध केलेला असतो. हे अभ्युपगम एखाद्या भाषेला लावून त्याचा प्रत्यक्ष प्रायोगिक पुरावा तपासण्याचे कार्य वर्णनात्मक भाषाविज्ञान करते. सामान्य भाषाविज्ञानाच्या 'नाम' आणि 'क्रियापद' या संकल्पनात्मक संज्ञा लक्षात घेतल्याशिवाय एखाद्या भाषेतील नामे आणि क्रियापदे यांच्यातील फरक अधोरेखित करणे अशक्य होते.

प्रत्यक्ष व्यवहारात भाषा कशी वापरली जाते याचा अभ्यास वर्णनात्मक भाषाविज्ञान करते. भाषेच्या अभ्यासासाठी जे नमुने घेतले जातात ते प्राधान्याने व्यवहार भाषेतील असतात. भाषाविज्ञानात भाषेचे वस्तुनिष्ठ 'वर्णन' केलेले असते, मूल्यमापन नव्हे. यामुळे इतर भाषांचे व्याकरणिक आदेश भाषाविज्ञान नाकारते, वैज्ञानिक दृष्टीने भाषेचा अभ्यास करणे म्हणजे भाषेतील गृहीत प्रमेयांचा/अभ्युपगमांचा (hyphothesis) शोध घेणे. हा शोध भाषेचा असतो; कोणत्याही विशिष्ट भाषेचा नसतो. भाषेतील स्वनिम, रूपिम, शब्द, भाषिक रूपे, वाक्यांश, वाक्य, अर्थ आदी घटकांचा अभ्यास भाषाविज्ञानात केला जातो. भाषा ही सामाजिक संस्था

असल्याने तिच्यातील स्वाभाविकता आणि लवचिकता गृहीत धरलेली असते. साहजिकच भाषेतील शुद्धाशुद्ध विवेक, भाषेचे नमुने तयार करणे या गोष्टी येथे नाकारल्या जातात. उच्चारित रूपांना म्हणजे व्यवहारभाषेच्या वापरास प्राधान्य दिल्याने भाषा आणि साहित्याची भाषा या गोष्टी भिन्न आहेत हे सिद्ध झाले. प्रथम भाषा असते. या भाषेचा माध्यम म्हणून साहित्यात वापर होत असतो. साहित्य ही भाषेच्या माध्यमातून अस्तित्वात येणारी गोष्ट असल्याने भाषेच्या तुलनेत साहित्य परोपजीवी ठरते. याच भूमिकेतून लिखित भाषेचे प्रमाणरूप भाषावैज्ञानिक नाकारताना दिसतात.

भाषा अभ्यासकांच्या या विविध दृष्टिकोणांचा आढावा आपण इथे घेऊ.

१इ.२.१ सोस्यूरचा भाषाविचार

स्विडीश भाषावैज्ञानिक फर्दिनांद द सोस्यूरने आधुनिक भाषाविज्ञानाचा पाया घातला. तत्पूर्वी इसवीसन पूर्व पाचव्या सहाव्या शतकात भारतीय भाषाभ्यासक पाणिनीने आपल्या 'अष्टाध्यायी' या ग्रंथात संस्कृत भाषेचा अभ्यास करताना वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर केला. वर्णनात्मक पद्धतीबरोबरच त्याने गणिती पद्धतीनेही भाषेचा अभ्यास केला आहे. हा अभ्यास त्याने "वृद्धि" ही संकल्पना केंद्रस्थानी ठेवून केला होता. या संकल्पनेचा अर्थ होतो = वाढ. भाषा वाढत असते. ती बदलत असते. ती वाढणारी असते. अशा या वृद्धी होणाऱ्या संस्कृत भाषेचा अभ्यास पाणिनीने केलेला आहे. तो केवळ संस्कृतचा आहे, असे म्हणता येत नाही. पण त्याने संस्कृत भाषेचेच व्याकरण रचले असे सांगितले जाते. तर वसाहतीच्या निमित्ताने जेव्हा ब्रिटिश लोक भारतात आले तेव्हा त्यांचा भारतीय परंपरांशी संबंध आला. त्यांना भारतीय भाषांचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरले. या अभ्यासातूनच त्यांना पाणिनीच्या 'अष्टाध्यायी' या ग्रंथाचा परिचय झाला; जो अतिशय महत्त्वाचा ठरला. यामधून १८८६ मध्ये कार्ल ब्रूगमन आणि बर्टोल्ड डेलब्रुक यांनी ‘Outline of the Comparative Grammar of the Indo-European Languages' यावरचे संशोधन प्रकाशित केले. प्रस्तुत संशोधन फार महत्त्वपूर्ण ठरले. या अभ्यासानंतर युरोपमध्ये भाषावैज्ञानिक अभ्यासाच्या अनेक शाखा निर्माण झाल्या. पण या शाखांत सुरुवातीला जो अभ्यास झाला तो ऐतिहासिक पद्धतीनेच. सर विल्यम जोन्स, एडवर्ड सपीर यांनी यादृष्टीने अभ्यास केला आहे.

सोस्यूरने सर्वप्रथम ऐतिहासिक / कालक्रमिक (diachronic) आणि वर्णनात्मक / एककालिक (sychronic) अभ्यासपद्धतींमधील फरक स्पष्ट करून सांगितला. ग्रीमने जो ऐतिहासिक पद्धतीने अभ्यास केला, त्यावर सोस्यूरने आक्षेप घेऊन, एककालिक अभ्यासाला महत्त्व दिले. एककालिक अभ्यासपद्धती भाषेच्या विकासाचे निश्चित नियम (steps) ठरवू शकते, असे सोस्यूरने सप्रमाण सिद्ध केले. दोन कालखंडांतील भाषेचा वर्णनात्मक पद्धतीने अभ्यास केल्यास भाषिक परिवर्तनाचे, पर्यायाने विकासाचे नियम निश्चित करता येतात, हे त्याने आपल्या 'Course in general Linguistics’ (१९१५) या ग्रंथात सप्रमाण सिद्ध केले आहे. हा ग्रंथ आधुनिक भाषाविज्ञानातील मूलभूत ग्रंथ मानला जातो. सोस्यूरनंतर अनेक भाषावैज्ञानिकांनी भाषेचा वेगवेगळ्या पद्धतीने अभ्यास केला आहे.

'भाषाव्यवस्था' आणि 'भाषाव्यवहार' यातील फरक समजून देताना सोस्यूरने भाषेच्या संदर्भात मांडलेला विचार ध्यानात घ्यावा लागतो. सोस्यूरने भाषेचे दोन स्तर कल्पिले आहेत. १. ल-लांग (la langue) २. ल-परोल (la Parole). यालाच अनुक्रमे 'भाषा' आणि 'भाषण' असे म्हणतात. भाषेप्रमाणे 'लांग' ही अमूर्त स्वरूपाची भाषिक व्यवस्था आहे. कारण 'लांग'ला कोणत्याही प्रकारचे शारीर अस्तित्व नाही. अमूर्त अशा स्वरूपाची व्यवस्था म्हणून ओळखली जाणारी 'लांग' भाषिक समाजातील प्रत्यक्ष भाषिक व्यवहारावर उभी आहे. म्हणजेच भाषिक समाजातील सर्व सामाजिक, सांस्कृतिक, व्यक्तिगत बोली या गोष्टी वगळल्यानंतर जी अमूर्त व्यवस्था उरते ती 'लांग' होय. यालाच विल्हेम हंबोल्ट 'भाषेची अंतर्गत संरचना' (inner form of language) असे म्हणतो. ही सामाजिक अस्मितेमध्ये अस्तित्वात असते. याउलट 'परोल' म्हणजे भाषण होय. यालाच प्रत्यक्ष बोलणे असेही म्हणतात. ही व्यक्तिगत स्तरावर वापरली जाणारी म्हणजेच बोलली जाणारी भाषा असते. 'परोल' मध्ये व्यक्तिगत कौशल्ये आणि व्यक्तिगत आवाज (sound) यांचा सहभाग असतो. म्हणजेच 'परोल' ही व्यक्तिगत बोली असते. 'परोल' मधील व्यक्तिगतता 'लांग' मध्ये नसते. 'लांग' ही अव्यक्त अशा स्वरूपाची भाषिक व्यवस्था असते तर 'परोल' ही प्रत्यक्ष व्यक्त स्वरूपातील व्यक्तिगत अशी बोली असते. यामुळे लांगला 'भाषा किंवा भाषा व्यवस्था' असे म्हणतात; तर परोलला 'भाषण', 'भाषिक वर्तन' किंवा 'भाषिक व्यवहार' असे म्हणतात.

भाषा ही एक 'चिन्ह' (sign) व्यवस्था आहे; असे सांगून, सोस्यूरने 'चिन्ह'व्यवस्थेच्या अनुषंगाने भाषेचे विश्लेषण केले आहे. त्याच्या मते प्रत्यक्ष ध्वनी (ध्वनिरूप चिन्हक signifier) आणि त्यांना प्राप्त होणारा अर्थ (अर्थरूप चिन्हित - signified) यांची सांगड घालणारी 'चिन्ह' (sign) व्यवस्था म्हणजे भाषा होय. भाषा ही यांत्रिक स्वरूपाची नसून ती अतिशय गुंतागुंतीची आणि व्यामिश्र आहे. कोणत्याही भाषेमध्ये मर्यादित स्वनिमांचा (ध्वनी) वापर करून असंख्य अर्थपूर्ण आणि संदेशवाहक रूपे तयार केली जातात. भाषिक रूपांमधूनच (linguistic forms) व्यामिश्र वाक्यरचना तयार केल्या जातात. अशा वाक्यामध्ये कर्ता, कर्म, क्रियापद असे अनेक भाषिक घटक कार्य करीत असतात. या घटकांचे अनेकविध गट भाषेत असतात. यापैकीच विशिष्ट रूपे निवडून भाषक आपला भाषिक व्यवहार (अन्वय) साध्य करीत असतो. अशा या भाषिक घटकांचे सोस्यूरने दोन गटांत वर्गीकरण केले आहे.

१. अन्वयनिष्ठ घटक (syntagmatic)

२. गणनिष्ठ घटक (paradigmatic)

उदाहरणार्थ, १. शाम पत्र लिहितो. २. राम आंबा खातो. ३. सीता गाय बांधते. या तिन्ही वाक्यात कर्ता, कर्म आणि क्रियापद आहेत. म्हणजेच आपण कर्त्यांचा एक गट (राम, सीता, शाम इ.), कर्माचा एक गट (पत्र, आंबा, गाय इ.) आणि क्रियापदांचा एक गट (लिहितो, खातो, बांधते इ.) असे वर्गीकरण करू शकतो. या वर्गीकरणासच सोस्यूर 'गणनिष्ठ घटक' म्हणतो. असे असंख्य गणनिष्ठ घटक भाषेमध्ये असतात. गणनिष्ठ घटकांचा अन्वर्थक वापर करून भाषक आपला व्यवहार करीत असतो. म्हणजेच गणनिष्ठ घटकांचा संरचनात्मक अन्वय लावून वाक्यरचना तयार करीत असतो. उदा. १. राम⟶आंबा⟶ खातो. २. शाम⟶ पत्र⟶ लिहितो.

या उदाहरणांमध्ये राम चा आंब्याशी आणि आंब्याचा खाण्याशी म्हणजे रामचा अन्वय खाण्याशी किंवा उलट्या पद्धतीने खाण्याचा अन्वय रामशी साधून अर्थव्यापार होत असतो. हा अन्वय त्या त्या भाषेनुसार बदलत असतो. म्हणजेच पृष्ठस्तरीय रचनेमध्ये बदल होत जातो. उदाहरणार्थ, 'Ram eats a mango.' येथे कर्त्याला लागून क्रियापद येते व नंतर कर्म येते. अशापद्धतीने बदल होत असतो. पण अन्वय साधूनच अर्थव्यापार होत असतो. यालाच सोस्यूर 'अन्वयनिष्ठ घटक' असे म्हणतो.

याबरोबरच सोस्यूरने भाषेच्या संदर्भात आणखी काही महत्त्वपूर्ण अशी संशोधनात्मक विधाने केली आहेत.

१. भाषेचे ध्वनिरूप (चिन्हक) आणि तिथे अर्थरूप (चिन्हित) यांच्यातील संबंध यादृच्छिक असतात. ते सामाजिक परंपरेत योगायोगाने प्राप्त झालेले असतात. अशा ध्वनी आणि अर्थ यांच्यात संबंध प्रस्थापित करणाऱ्या 'चिन्ह' व्यवस्थेस भाषा असे म्हणतात. हे संबंध सामाजिक संकेतांनी साधलेले असतात. संकेत हे नेहमीच यादृच्छिक असल्याने, संकेतांचा म्हणजेच अर्थाचा विचार करणे अशक्य आहे. कारण ध्वनी आणि अर्थ यांच्यात जे संबंध असतात त्यांचे कोणत्याही अर्थाने स्पष्टीकरण करता येत नाही. याच भूमिकेतून त्यांनी अर्थविचाराकडे दुर्लक्ष केले आहे.

२. भाषा समकालीन जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. ती ऐतिहासिक किंवा कालक्रमिक विकासाची प्रक्रिया नाही. यातूनच त्याने एककालिक भाषाभ्यासपद्धती विकसित केली.

३. भाषेचा अभ्यास म्हणजे प्रत्यक्ष बोलण्याच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करणे; लिखित साधनांचा नव्हे.

४. भाषा (लांग) आणि भाषण (परोल) यांच्यातील भेद सांगून भाषाभ्यास म्हणजे भाषणाचा (परोल) अभ्यास नव्हे, तर तो भाषेचा (लांग) अभ्यास असतो हे स्पष्ट केले.

५. भाषेचा अभ्यास म्हणजे केवळ तिच्या व्याकरणाचा किंवा सुट्या स्वनिमिक गुणधर्मांचा अभ्यास नसून तो अंतर्गत संरचनेचा अभ्यास असला पाहिजे.

सोस्यूरची ही विधाने भाषेकडे पाहण्याच्या पारंपरिक दृष्टिकोणाला मूलभूत विरोध दर्शविणारी आणि भाषेविषयी वेगळी मांडणी करणारी आहेत. यामधूनच भाषाविज्ञानाच्या अभ्यासाच्या अनेक शाखा उदयास आल्या आहेत. सोस्यूरचे व्याख्यानाच्या रूपाने उपलब्ध असलेले हे संशोधन अधिक मूलगामी असल्याने तोच आधुनिक भाषाविज्ञानाचा उद्गाता ठरतो. सोस्यूरचा 'कोर्स इन जनरल लिंग्विस्टिक्स' हा ग्रंथ त्याच्या मरणोत्तर त्याच्या शिष्यांनी प्रसिद्ध केला आहे. सोस्यूरच्या या प्रमेयालाच प्रमाण मानून '**वर्तनवाद्यांनी**' भाषाविज्ञानाची मांडणी केली आहे. 'वर्तनवादा'चा पाया घालणारा वॅटसन म्हणतो की, भाषा संपादन करीत असताना भाषक सर्वप्रथम शब्द आत्मसात करीत असतो किंवा शिकत असतो. भाषक जे शब्द आत्मसात करीत असतो त्या शब्दांचा संबंध पर्यावरणातील प्रत्यक्ष वस्तूशी (object) असतो. म्हणजे ध्वनी आणि अर्थ यांच्यातील यादृच्छिक संबंध वॅटसनने

नाकारला आहे. त्याच्या मते भाषा ही 'जैविक क्रिया नाही. 'सफरचंद' हा शब्द पर्यावरणातील वस्तू 'सफरचंद'शी संबंधित असतो. शब्द आत्मसात केल्यानंतर भाषक वाक्य शिकत असतो. तेव्हा शब्दांमधील अंतर्गत संबंध (वाक्याच्या पातळीवरचे) आत्मसात करीत असतो. हे अंतर्गत संबंध कर्ता, कर्म, क्रियापदादी घटकांशी संबंधित असतात. वॅटसनचा हा सिद्धांत मूलरचित वाक्यांना लागू होणारा आहे. त्याचा हा सिद्धांत शैलीगत अर्थाच्या स्तरावरील शब्दांना (वाक्प्रचार, म्हणी इ.) किंवा वाक्यांना (व्यंजनात्मक अर्थाची वाक्ये, अनेकार्थी वाक्ये) जोडणे अशक्य आहे.

१इ.२.२ ब्लूमफील्डचा भाषाविचार

ब्लूमफील्डचा 'भाषा' (Language 1933) हा ग्रंथ या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे. त्याच्या मते मूल जन्मतः भाषा घेऊन येत नाही. त्यामुळे भाषा ही जैविक क्रिया नसून ती आत्मसात करावी लागणारी क्रिया आहे. ब्लूमफील्ड पुढे म्हणतो, मानवी मन हे कोरी पाटी असते. मानवी मूल जन्मल्यानंतर हळूहळू सामाजिक आणि सांस्कृतिक आचरणांना 'चेतक प्रतिसाद' (stimuli response) देऊ लागते. यातूनच ते हळूहळू भाषा शिकू लागते. त्याने **'वाचिक वर्तन'** ही संकल्पना पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली आहे. भाषेच्या माध्यमातून एकाने सांगितलेली गोष्ट किंवा केलेले कथन दुसरा माणूस तीच गोष्ट क्रियेच्या रूपाने करू शकतो. समजा 'शाम' नावाच्या एखाद्या व्यक्तीला शेतात चरत असलेली रिकामी गाय दिसली तर गायीने पिकाचे नुकसान करू नये म्हणून त्याने रामला 'राम गाय बांध.' असे सांगितले असता; शामने केलेले कथन समजून घेऊन राम गाय बांधण्याची प्रत्यक्ष क्रिया करतो. येथे मुद्दा उपस्थित होतो तो हा की, भाषाच नसती तर शाम गाय बांधण्यास रामला सांगू शकला नसता. ती क्रिया स्वतः शामला करावी लागली असती. म्हणजेच ब्लूमफील्डच्या मते, मूक प्राण्याच्या क्रियात्मक वर्तनापेक्षा मानव भाषेच्या द्वारे **'वाचिक वर्तन'** करू शकतो. ही वर्तनाची प्रक्रिया भाषेची प्रभावी उपयोगिता आहे. शामने उच्चारलेले ध्वनी राम तेव्हाच आत्मसात करू शकतो की, जेव्हा त्या वाक्यामागील राम आणि शामचे सामाजिक संकेत एकच असतात. हे संकेत म्हणजे रामने उच्चारलेल्या ध्वनींचा अर्थ होय. या अर्थाद्वारे शामने सांगितलेली क्रिया राम आपल्या वर्तनातून नियंत्रित करू शकतो. अशा तऱ्हेने भाषेचा द्विस्तरीय (ध्वनी, अर्थ) पातळीवर वापर होत असतो.

संप्रेषण हाच कोणत्याही भाषेचा प्रधान हेतू असतो. संप्रेषणाच्या पातळीवर सर्व भाषांचे कार्य एकच असल्याने कोणत्याही भाषेचा अभ्यास करताना भाषेच्या 'शुद्धाशुद्ध'ते विषयीच्या पारंपरिक कल्पना नाकाराव्या लागतात. संरचनात्मक पद्धतीने भाषेच्या अभ्यासात व्यवहारभाषेचा विचार गृहीत धरलेला असतो; अर्थात लेखनासाठी वापरली जाणारी प्रमाणभाषा वर्ज्य असतेच असे नाही, वॅटसन, सोस्यूर, ब्लूमफील्ड, स्टॅटस् यांनी भाषेचा जो अभ्यास केला त्याला ‘वर्तनवादी अभ्यासपद्धती’ असे म्हटले जाते. वर्तनवाद्यांनाच अमेरिकन संरचनावादी असे म्हणतात. वर्तनवाद्यांनी सोस्यूरच्याच भूमिकेचा विस्तार केल्यामुळे त्यांनी जरी भाषेच्या अर्थविचाराला प्राधान्य दिलेले नसले तरी; त्यांनी मांडलेला भाषाविषयक सिद्धांत आधुनिक भाषाविज्ञानाच्या अभ्यासाला वेगळी दिशा देणारा आहे. भाषेचे 'मूलभूत नियम' शोधून त्यांची वैज्ञानिक दृष्टीने केलेली मांडणी उल्लेखनीय आहे.

भाषा ही जैविक नसून यांत्रिक क्रिया आहे या भूमिकेतून 'ब्लूमफील्ड' मनोविज्ञानाला विरोध करतो. तो भौतिकवाद/ यांत्रिकवाद (meterialistic/ machanistic) ग्राह्य मानून भाषेचे विश्लेषण करतो. त्याच्या मते बोलणे हे पर्यावरणातील समोरच्या घटनेवर अवलंबून असते. आपण पर्यावरणातील गोष्टी लक्षात ठेवून त्यानुसार वृत्ती बनवतो व भाषा आत्मसात करीत असतो. यानुसारच भाषेचा वापरही करीत असतो. म्हणून तो भाषिक संरचनेला आणि तिच्या कार्यप्रणालीला 'ट्रिगर मशीन' असे संबोधतो. भाषा ही मज्जातंतू व्यवस्थेद्वारे (nervous system) चालणारी व्यवस्था असून ती बटन दाबताच चालू होणाऱ्या ट्रिगर मशीनसारखी असते. म्हणूनच तो भाषेच्या अभ्यासात सर्वप्रथम स्थान ध्वनिविचारास अथवा 'स्वनिमविचारा'स स्थान देतो.

स्वनिमविचार / स्वनिमविन्यास म्हणजे भाषेत वापरल्या जाणाऱ्या ध्वनींच्या उच्चारण केंद्रांचे (वागिंद्रियांच्या आधारे) निरीक्षण करून स्वनांची स्थाने निश्चित केली जातात. तसेच एखाद्या भाषेत कोणकोणते स्वनिम वापरले जातात ते अभ्यासून त्यांचे वर्गीकरण केले जाते. हा अभ्यास पूर्णतः शरीरशास्त्राच्या आधारे केला जातो. मानव केवळ ध्वनींचा म्हणजेच स्वनिमांचा वापर करीत नसतो तर मर्यादित स्वनांच्या आधारे असंख्य अर्थपूर्ण संरचना तो तयार करून भाषिक संप्रेषण केले जाते. अशा या अर्थपूर्ण संरचनेतील अर्थदृष्ट्या लघुतम घटक म्हणजे 'रूपिम' होय, रूपिमांच्या अभ्यासास रूपिमविचार / रूपिमविन्यास असे म्हणतात. ही भाषेच्या अभ्यासाची दुसरी पायरी आहे. 'शाळा, शाळेत, शाळेतील, शाळेमधल्या' हे सगळे रूढ अर्थाने आपण शब्दच मानतो. परंतु हे सर्व शब्द नसून त्यात काही रूपिम आहेत. शाळा हा मुक्त रूपिम आहे. 'शाळेत' या पदात शाळा+ए+त', 'शाळेतील' या पदात शाळा+ए+त+ईल ही रूपिमे मिळतात. 'शाळा+ए (सामान्यरूपाचा प्रत्यय) + (स्थळवाचक प्रत्यय) ईल (उत्तर प्रत्यय / कार्यसूचक प्रत्यय)' असे वेगवेगळे अर्थपूर्ण घटक म्हणजे रूपिमे मिळतात. म्हणून 'शब्द' या संज्ञेतील संदिग्धता टाळण्यासाठी भाषेतील लघुतम सार्थ रूपांना रूपिम ही संज्ञा वापरून भाषेचा अभ्यास केला जातो. वेगवेगळ्या रूपिमांच्या, शब्दांच्या, भाषिक पदांच्या आणि वाक्यांच्या सहाय्याने मानव आपला भाषा व्यवहार करीत असतो. या रूपांच्या अर्थपूर्ण संरचनेला किंवा साखळीच्या संबंधास 'वाक्य' असे म्हणतात. वाक्यांचे वर्णनात्मक पद्धतीने विचार करण्याच्या पद्धतीस 'वाक्यविचार / वाक्यविन्यास' असे म्हणतात. वाक्यांचे प्रथमोपास्थित संघटक, नामपदबंध क्रियापदबंध आदी घटकांच्या अंगाने विश्लेषण केले जाते. या तीन स्तरांवर कोणत्याही भाषेचे विश्लेषण शक्य आहे, अशी संरचनावाद्यांची धारणा आहे. भाषेच्या अर्थाच्या बाबतीत अनेक मतभेद असल्याने अर्थविचाराकडे दुर्लक्ष करून, अर्थाला अभिव्यक्त करणाऱ्या ध्वनींना प्रमाण मानून, संरचनावाद्यांनी भाषेचा अभ्यास केला आहे. भाषिक संकेतांचे विश्लेषण करता येते; परंतु सांकेतिक वस्तूंचे विश्लेषण करता येत नाही. म्हणजेच ध्वनीमधून अभिव्यक्त होणारी अर्थरूपी वस्तू, तिचे विश्लेषण करणे अशक्य आहे; अशी त्यांची धारणा असल्याने भाषेच्या अभ्यासाची सुरुवात ध्वन्यात्म अर्थापासून होण्याऐवजी ध्वनीपासून व्हायला हवी असा त्यांचा आग्रह आहे.

१इ.२.३ चॉम्स्कीचा भाषाविचार

चॉम्स्की लांग ऐवजी **'क्षमता'** (भाषिक क्षमता) (competance) आणि परोल ऐवजी **'प्रयोग'** (भाषिक प्रयोग) (performance) या संज्ञा वापरतो. अर्थात सोस्यूरच्या आणि

चॉम्स्कीच्या संकल्पनेत फरक आहे. लांग ही संज्ञा चॉम्स्कीने सोस्यूरपेक्षा वेगळ्या अर्थाने उपयोजिली आहे. तो लांग मधील अमूर्त भाषिक व्यवस्था नाकारून 'व्यक्तिगत क्षमते'वर (competance) भर देतो. त्याच्या मते क्षमता ह्या मनाच्या अंतर्गत स्तरांवर असून त्यांना शारीर अस्तित्व नसते. ह्या क्षमता मानवाला जन्मतः प्राप्त झालेल्या असतात. भाषा शिकण्याची जी जैविक स्वरूपाच्या क्षमतेची यंत्रणा मानवी मनात असते त्यास चॉम्स्की 'भाषार्जनाची यंत्रणा' (Language Acquisition Device / LAD) असे मानतो. भाषिक क्षमता या उत्पादनक्षम असल्याने भाषा शिकण्यासाठी, आकलनासाठी आणि भाषिक संरचना समजण्यासाठी उपयोगी ठरतात. भाषा शिकणे किंवा संपादन करणे म्हणजे संपूर्णत: नवी भाषा संपादन करणे नसते, तर जन्मतः प्राप्त असलेल्या भाषिक क्षमतांच्या आधारे भाषेचे नियम आत्मसात करत असते. लहान मूल सर्वच भाषिक रचना ज्ञात नसूनही असंख्य शब्दांची आणि वाक्यांची निर्मिती करू शकते. याचे कारण त्याला जन्मतः प्राप्त होणाऱ्या भाषिक क्षमता हेच आहे. या क्षमता दुहेरी स्वरूपाच्या असतात. असंख्य शब्द, वाक्ये निर्माण करण्याच्या 'उत्पादनक्षमता' आणि संरचना समजून घेण्याच्या 'आकलनक्षमता' अशा स्वरूपाचे दुहेरी कार्य या क्षमता करीत असतात. यालाच 'भाषा व्यवस्था' असे म्हणतात.

भाषिक क्षमतांच्या आधारे जेव्हा प्रत्यक्ष उच्चारण केले जाते तेव्हा त्यास 'प्रयोग' असे म्हणतात. हे प्रयोग चॉम्स्कीच्या मते त्या त्या व्यक्तीच्या क्षमतेशी संबंधित असतात. प्रयोग म्हणजे भाषकाचे प्रत्यक्ष 'भाषिक वर्तन' (linguistic behaviour) होय. प्रयोगामध्ये अर्थाचे वेगवेगळे घटक कार्यरत असतात. अर्थाचे घटक आणि अखंडता या आधारे भाषक प्रत्यक्ष प्रयोगाच्या म्हणजेच भाषिक वर्तनाच्या वेळी असंख्य वाक्यसंचांची निर्मिती करू शकतो. वाक्यसंचामध्ये त्या त्या भाषेचे व्याकरण कार्यरत असते. भाषक प्रत्यक्ष बोलू लागतो तेव्हा भाषाव्यवस्थेतील निर्मितीचे आणि आकलनाचे नियम कार्यरत होत असतात. हे जसे बोलणाऱ्याच्या बाबतीत घडते, तसेच ते ऐकणाऱ्याच्याही बाबतीत घडत असते. म्हणजेच भाषिक क्षमतेच्या आधारे भाषिक प्रयोग सुरू झालेले असतात. हे प्रयोग व्यक्तिगत असतात. भाषण ही क्रिया क्षणिक आणि दैनंदिन भाषिक संप्रेषणासाठी आवश्यक असणारी व्यवस्था असल्याने भाषणालाच 'भाषा व्यवहार' असे म्हणता येते.

परोल किंवा प्रयोग या संज्ञांचे 'भाषा व्यवहार' असे एकच पारिभाषिक रूप स्वीकारण्याचे कारण म्हणजे परोल ही संज्ञा केवळ व्यक्तिगत भाषण या अर्थान वापरली जाते. तर प्रयोग ही संज्ञा भाषकाच्या केवळ व्यक्तिगत क्षमतेशी संबंधित आहे. परंतु 'भाषा-व्यवहार' हा केवळ व्यक्तिगत भाषणाचा किंवा ज्ञानाचा घटक नसतो. त्यात अनेक अ-भाषिक घटनाही असतात. यामध्ये सामाजिक समजुती, रूढी, परंपरा, भाषकाच्या भावना आणि त्याविषयीचा त्याचा दृष्टिकोण, संभाषणाविषयी भाषकाची भूमिका याबरोबरच त्याचा 'आवाज' असे अनेक घटक असतात. त्याचबरोबर 'कोठे, कसे बोलावे' याविषयीची जाणही त्यामध्ये गृहीत असते. या सर्वांनी मिळून भाषा व्यवहार होत असतो. म्हणून भाषा व्यवहार ही संज्ञा उपयोजिली आहे.

यावरून भाषा आणि भाषण म्हणजेच भाषा-व्यवस्था आणि भाषा व्यवहार यामध्ये फरक आहे हे लक्षात येते. 'भाषा-व्यवस्था' ही अमूर्त स्वरूपात असते. उलट भाषा-व्यवहार हे भाषा-व्यवस्थेचे प्रत्यक्षीकरण असते. आपण बोलू लागलो की, अमूर्त भाषा व्यवस्थेचे भाषा-

व्यवहारात रूपांतर होते. वक्ता आणि श्रोता याशिवाय भाषाव्यवहार शक्य नसतो. येथे आणखी एक मुद्दा लक्षात घेणे आवश्यक आहे. लेखन (writing level) हे सुद्धा भाषणच असते. लेखन हे भाषा-व्यवस्थेच्या आधारेच होत असते. लेखनातूनही भाषा व्यवहार साधला जातो. तो दैनंदिन भाषाव्यवहारापेक्षा थोडासा भिन्न असला तरी भाषा व्यवहारच असतो हे नाकारता येणार नाही. लेखनाच्या वेळी व्यक्तिगत 'शैली'चे गुणधर्म कार्यरत असतात. शैलीच्या सर्व घटकांचा विचारसुद्धा भाषा व्यवहारातच करावा लागतो.

भाषा व्यवस्था ही समाजमनाच्या स्मरणपुटीतील अव्यक्त अशी व्यवस्था असते. भाषा व्यवहार हा या अव्यक्त आणि अमूर्त अशा व्यवस्थेचा प्रत्यक्ष उद्गार असतो. भाषा व्यवहार करीत असताना प्रत्येकजण वेगळ्या पद्धतीने बोलत असला तरी, त्याचे सगळे भाषिक व्यवहाराचे संदर्भ भाषा-व्यवस्थेने सीमित झालेले असतात. भाषिक व्यवहार हा व्यक्तिगत आवाज, प्रादेशिक संदर्भ आदी घटकांशीही संबंधित असतो. त्याचबरोबर स्थल, काल, परिस्थिती यांचेही संदर्भ भाषा व्यवहारात असतात. या सर्व संदर्भामुळे भाषेच्या व्यवहाराला व्यक्तिविशिष्टतेचा संदर्भ प्राप्त झालेला असतो. भाषेच्या व्यवहाराशी संबंधित असणारे उपरोक्त सर्व घटक वगळून जी शिल्लक राहते ती भाषा-व्यवस्था असते. मराठी भाषा असे म्हटल्यानंतर एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीची भाषा असे आपण गृहीत धरत नाही. एका समाजाची ती भाषा असते. सामाजिक एकता असूनही प्रत्येकजण वेगळ्याच तऱ्हेने भाषा व्यवहार करीत असतो. म्हणजे हा व्यवहार व्यक्तिगत असतो आणि या सर्वांना सामावून घेणारी व्यवस्था म्हणजे मराठी भाषा असते. भाषा-व्यवस्था चिरकाल टिकणारी व्यवस्था असते. भाषा व्यवस्थेची जी वैशिष्ट्ये असतात ती 'सार्वत्रिक' (universal) स्वरूपाची असतात. म्हणजेच ही वैशिष्ट्ये जवळपास सर्व भाषांत कमी अधिक प्रमाणात आढळतात. यामधून 'सामान्य व्याकरण' (universal grammar) उदयास आले. याउलट भाषिक व्यवहार हा क्षणिक स्वरूपाचा आणि वेगवेगळ्या म्हणजे भिन्न वैशिष्ट्यांनी युक्त असतो. पामरसारखे काही भाषावैज्ञानिक भाषा व्यवस्था आणि भाषा व्यवहार यातील भेद अमान्य करतात. त्यांच्या मते भाषा व्यवहार हे भाषा-व्यवस्थेचेच प्रतिक्रियारूप असते. हे विधान वरवर पटणारे असले तरी ते तितकेसे खरे नाही. भाषा व्यवहार हा वेगवेगळ्या स्वरूपाचा असतो. घरी येणाऱ्या पाहुण्यांचे स्वागत करणे ही एकच घटना ग्रामीण आणि शहरी भागात भिन्न पद्धतीने अभिव्यक्त होईल. म्हणजे घटना एकच असून भाषिक अभिव्यक्तीच्या पातळीवर ती बदलणारी असते. यामुळे भाषेमध्ये हे भेद मान्यच करावे लागतात. भाषेच्या अभ्यासासाठी आणि त्या अभ्यासास सार्वत्रिक स्वरूप प्राप्त होण्यासाठीही या दोन घटकांचा फार फायदा होतो. भाषाव्यवस्था आणि भाषाव्यवहार यामधील भेद अमान्य केला की, कोणत्याही अर्थाने भाषेच्या अभ्यासाला पूर्णत्व येणार नाही. कारण व्यक्तीची भाषा, समाजाची (विशिष्ट जातीच्या) भाषा, प्रादेशिक भाषा असे अनेक प्रकार गृहीत धरूनही भाषेच्या अभ्यासाचे सार्वत्रिक निकष शोधण्यासाठी भाषा व्यवहारापेक्षा भाषा-व्यवस्थाच महत्त्वाची ठरते. तरीही भाषा व्यवस्था आणि भाषा व्यवहार यात फरक आहे हे मान्यच करावे लागते.

भाषा म्हणजे लेखन नसून ती बोलली जाणारी व्यवस्था आहे. यावर अलीकडे भर दिला जाऊ लागला आहे. याचे कारण भाषेचे उच्चाररूप हे अतिशय विश्वसनीय आहे. त्यामानाने तिचे लेखन ही बाब दुय्यम ठरते. साहजिकच कोणतीही भाषा श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ ठरत नाही. प्रत्येक व्यक्तीच्या विशिष्टतेचा भाषेच्या व्यवहारावर परिणाम होत असल्याने भाषेचे स्वरूप भिन्न असलेले आढळते. पण ते श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ असत नाही. म्हणूनच आजच्या

साहित्यात परंपरेने दुय्यम समजल्या गेलेल्या व्यवहारभाषेचा वापर मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला आहे. भाषेकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोणात अशा स्वरूपाचे मूलभूत बदल होऊ लागले आहेत. भाषेच्या अभ्यासाला अधिकाधिक सार्वत्रिकता प्राप्त होत आहे. भाषा व्यवस्था आणि भाषा व्यवहार यात केला जाणारा भेद हे याचेच उदाहरण आहे. थोडक्यात, भाषा व्यवहाराच्या स्वरूपाचा अनेकविध पातळ्यांवर विचार होऊ लागला आहे. अभ्यासाला अधिकाधिक सार्वत्रिकता प्राप्त होत आहे.

चॉम्स्कीने आपल्या भाषाविचारात अर्थविचार महत्त्वाचा मानला आहे. अर्थविचाराला प्रधान मानून भाषा ही 'मनोविज्ञाना'ची एक शाखा आहे, असे सांगून मनोवैज्ञानिक पद्धतीने भाषेचा अभ्यास चॉम्स्कीसह अनेक मनोविज्ञानवाद्यांनी केला आहे. नोम चॉम्स्की हा या परंपरेतील महत्त्वाचा भाषावैज्ञानिक आहे. चॉम्स्कीच्या परंपरेत हॅले, पिगेट, फोदोर, स्टीनबर्ग असे अनेक अभ्यासक आहेत. मनोविज्ञानवाद्यांनी संरचनावाद्यांच्या काही गोष्टींवर आक्षेप घेतले आहेत. संरचनावाद्यांच्या मते भाषा आत्मसात करावी लागणारी क्रिया आहे. ती आनुवंशिक नाही. यावर चॉम्स्कीने आक्षेप घेतला आहे. त्याच्या मते भाषा ही जैविक क्रिया आहे. आनुवंशिकतेने जन्मतः माणसाच्या स्मरणपुटीत भाषिक क्षमता असतात. मूल भाषा शिकते म्हणजे भाषेचे नियम आत्मसात करीत असते. भाषा आत्मसात करण्याच्या 'क्षमता' त्याला जन्मतः प्राप्त झालेल्या असतात. यामुळे भाषा ही बहुतांशी जैविक क्रिया आहे. प्रत्येक भाषेची संरचना 'अनन्यसाधारण' असते. या संरचनावाद्यांच्या विधानावरही चॉम्स्कीने हल्ला केला आहे. त्याच्या मते भाषांमध्ये भेदांपेक्षा साम्ये अधिक असतात, भाषाभाषांमधील भेदसुद्धा काही मूलभूत तत्त्वांनी सीमित झालेले असतात, असे त्याचे म्हणणे आहे. भाषाभाषांमधील साम्यांना त्याने 'भाषिक सार्वत्रिकता' असे संबोधून 'सार्वत्रिक व्याकरणा'ची मांडणी केली आहे. कोणत्याही भाषेत उद्गारवाचक प्रश्नार्थक, विधानार्थी वाक्ये एका समान तत्त्वांनीच निर्माण होत असतात. त्यामुळे भाषेतील 'अनन्यसाधारणता' गैरलागू ठरते. त्याचबरोबर संरचनावाद्यांनी जी पद्धती विकसित केली आहे, ती अतिशय काटेकोर असल्याचे त्याने लक्षात आणून दिले. या पद्धतीनुसार फक्त आकलनसुलभ, निरीक्षणसुलभ (अर्थदृष्टचा) वाक्यांचेच विश्लेषण करता येते. संदिग्ध अर्थ असलेल्या वाक्यांचे विश्लेषण या पद्धतीने करता येत नाही हे दाखवून त्यासाठी 'रचनांतरण' पद्धती कशी महत्त्वाची आहे, हे चॉम्स्कीने स्पष्ट केले.

उदा. राम आला तसा निघून गेला. या विधानात 'निघून गेला' या दुसऱ्या पदबंधास कोणताही कर्ता नाही. आपणांस मराठी अवगत नसेल तर राम आला; परंतु 'कोण (?) निघून गेला' हे कळणार नाही. हे वाक्य समजून घेण्यासाठी वाक्यातील अर्थाची संरचना लक्षात घ्यावी लागते. 'तसा' या पदाने दुसऱ्या पदबंधातील राम अद्याहृत ठेवला आहे. ही संदिग्धता रचनांतरणाच्या आधारेच समजून घ्यावी लागते. चॉम्स्कीच्या मते स्वनिम-रूपिम वाक्य या पद्धतीने भाषेचा समग्र अभ्यास करता येत नाही. तसेच भाषा भिन्न असल्या तरी त्यांचा अभ्यास संरचनावाद्यांच्या मताप्रमाणे एकाच पद्धतीने करता येऊ शकतो, अशी पद्धत अद्याप सापडलेली नाही. त्याच्या मते भाषाभ्यासकांनी 'भाषिक क्षमतां'चा शोध घेतला पाहिजे. या क्षमतांमध्ये सर्व व्याकरणिक व्यवस्था जन्मतः अस्तित्वात असतात. त्या व्यवस्थांचा अभ्यास करणे हे भाषाभ्यासकाचे कार्य आहे, अशी त्याची भूमिका आहे. भाषेचा व्याकरणिक अभ्यास करणे म्हणजेच भाषेतील मूलभूत नियमांचा शोध घेणे असते. भाषेचे हे

अंगभूत नियम वाक्यांच्या अनुषंगाने व्यक्त होत असल्याने 'वाक्यविन्यास' केंद्रिभूत वाक्यांचा अर्थाच्या अंगाने शोध घेणे महत्त्वाचे ठरते.

चॉम्स्कीच्या सिद्धांतास 'Standard Theory Grammer' या नावाने ओळखले जाते. हा सिद्धांत रचनांतरणावर आधारित आहे. भाषेचे 'अंगभूत नियम' किंवा वाक्यांच्या आणि एकूणच भाषेच्या विकासाची सूत्रे अंतःस्तरीय रचनेमध्ये असतात. रचनांतरणाच्या नियमांमधून अंतःस्तरीय रचनेचे (अर्थाची रचना) पृष्ठस्तरीय रचनेच्या (ध्वनींची रचना) स्तरावर परिवर्तन होत असते. म्हणजेच व्यक्त करावयाचा मनातील आशय जेव्हा ध्वनीच्या उच्चारांमधून अभिव्यक्त होतो तेव्हा भाषेचा अंत:स्तर स्वनांच्या रूपाने पृष्ठस्तरीय पातळीवर 'वाक्यांच्या' रूपाने अधोरेखित होत असतो. यामुळेच चॉम्स्कीने वाक्यविचारास प्राधान्य दिले आहे. ‘राम आला आणि निघून गेला' अशी दोन वाक्ये 'तसा' या उभयान्वयीने जोडली आहेत. परंतु दुसऱ्या वाक्यातील कर्ता अद्याहृत आहे. ती संदिग्धता अंतःस्तरावर होणाऱ्या रचनांतरणाच्या नियमांच्या आधारे सिद्ध करता येते. या रचनांतरणाच्या पद्धतीने अनेकार्थता, लोप, समानार्थता याचबरोबर अन्वयार्थ, अर्थभेद, विरुद्धार्थता, सार्थता, अर्थहीनता, अर्थपुनरुक्ती आदींचाही विचार करता येतो.

अर्थविन्यास (Semantics) हा चॉम्स्कीच्या सिद्धांताचा पायाभूत घटक आहे. त्याने अर्थाच्या अनुषंगाने वाक्यविचार केलेला आहे. पृष्ठस्तरीय वाक्ये ही अंतःस्तरावर तयार होणाऱ्या आशयाची प्रतीकात्मक रूपे असतात असे सिद्ध करून 'रचनांतरणाच्या' (tranformantion) आधारे वाक्यांचे विश्लेषण करता येते, असे त्याने म्हटले आहे. सर्व भाषिक अर्थ किंवा अर्थविषयक ज्ञान काहीशा प्रतीकात्मक चिन्हव्यवस्थेने म्हणजेच पृष्ठस्तरीय संरचनेनेच संपन्न होत असते. आपण प्रत्यक्ष जे बोलत असतो म्हणजेच 'भाषिक प्रयोग करीत असतो, ते मनातील 'भाषिक क्षमते' ने नियंत्रित झालेले असतात. भाषिक क्षमतेमध्ये तिचे स्वतःचे असे काही अंगभूत नियम दडलेले असतात. या नियमांनीच पृष्ठस्तरावर भाषा अभिव्यक्त होत असते. म्हणजे भाषेसाठी आवश्यक असणारे घटक 'शब्दनिधी', आणि शब्दनिधींच्या माध्यमातून विकसित होणाऱ्या वाक्यांचे अंगभूत असे 'विस्तारांचे नियम' असे दुहेरी घटक क्षमतेमध्ये असतात. शब्दांनी वाक्य बनते. म्हणून शब्द हे भाषेचे प्रधान घटक (स्वनिम गृहीत धरून) मानावे लागतात. पण केवळ शब्द म्हणजे भाषा नसते. वाक्यांच्या स्तरावर विशिष्ट अशी संरचना तयार होत असते. या संरचनेचे नियमही भाषिक क्षमतेमध्ये दडलेले असतात. म्हणूनच चॉम्स्कीच्या मते भाषा ही जैविक क्रिया आहे.

भाषेच्या पायाभूत नियमांमध्ये आणि शब्दनिधीमध्ये अनेक असंस्कारित घटक असतात; तसेच भाषिक रचनेची पायाभूत कौशल्येही असतात. भाषकाच्या काही व्यक्तिगत कल्पनाही असतात. या घटकांच्या आधारे मानव भाषिक संप्रेषण करीत असतो. 'काय सांगायचे' हा संदेशित आशय बोलणाऱ्याच्या मनात तयार होतो. यावेळी असंख्य रचना त्याच्या मनात तयार झालेल्या असतात. ही प्रक्रिया अंत:स्तरावर होत असते. बोलणारा जेव्हा प्रत्यक्ष आशय स्पष्ट करू पाहतो, तेव्हा सर्वप्रथम अर्थविन्यासाचे नियम कार्यरत झालेले असतात. यामध्ये रूपिमे, भाषिक रूपे, वाक्ये, माहिती, ज्ञान आदींचा समावेश असतो. बोलणारा प्रत्यक्ष आवाजाची निर्मिती करतो म्हणजेच रचनांतरणाच्या नियमांच्या आधारे अर्थाला अथवा आशयाला तो भाषिक प्रतीकात्मकतेने प्रकट करतो. यावेळी पृष्ठस्तरीय रचना तयार झालेली असते. प्रतीकात्मकता म्हणजे आशयाला किंवा वस्तू तसेच ध्वनीला दिलेले

भाषिक संकेत / खुणा / चिन्ह होय. या भाषिक प्रतीकांचा आधार घेऊन बोलणारा गर्भित अर्थाचे प्रकटीकरण करीत असतो, तेव्हा त्याच्या मनातील काही हेतूही त्यामध्ये दडलेले असतात.

थोडक्यात, भाषेच्या अंतःस्तरावर कार्यरत असणारे घटक रचनांतरणाच्या नियमाने पृष्ठस्तरीय पातळीवर प्रकट होत असतात. ध्वनींचे प्रतिमांकन म्हणजे प्रत्यक्ष ध्वनींना (sound) दिलेले उच्चाररूप (phone) असते. म्हणून चॉम्स्की म्हणतो की, भाषेचे व्याकरण हे ध्वनी आणि अर्थ यांच्यातील संबंध प्रस्थापित करणारे शास्त्र आहे. (स्टेनबर्ग, पृ. ४०) अशा व्याकरणाचा शास्त्रीय पद्धतीने शोध घेणे हे भाषाविज्ञानाचे प्रथम आणि प्रधान कार्य आहे, असे चॉम्स्कीला वाटते. चॉम्स्कीच्या सिद्धांतास प्रमाण मानून भाषिक प्रयोग, व्याकरण आणि मानसशास्त्रीय वस्तुस्थिती यांच्यातील संबंध स्टेनबर्गने अतिशय सूक्ष्मपणे अभ्यासले आहेत. तसेच त्याने मन, भाषा आणि विचार यांच्यातील संबंधांबरोबरच मूल भाषा कसे शिकते, याविषयी मूलभूत विवेचन केले आहे. स्टेनबर्गच्या मते, आपल्या मनात जो आशय निर्माण होतो तो अनेक गोष्टींनी बद्ध झालेला असतो. सर्वप्रथम मनात ज्या घडामोडी होतात त्या भावनिक आणि वैचारिक असतात. या घडामोडींमध्ये परंपरेने आणि आनुवंशिकतेने चालत आलेले ज्ञान (knowledge) असते. तसेच या वैचारिक चलनवलनामध्ये ज्ञानाबरोबरच विचार निर्मितीच्या संकल्पनांचा साठा असतो. अशा घडामोडींना शारीरिक आणि मानसिक प्रक्रियेतून उत्तेजन दिले जाते. ज्ञानामध्ये केवळ पारंपरिकता आणि आनुवंशिकता नसते, तर भाषेशिवाय कार्यरत असणारी सार्वत्रिकता म्हणजेच भाषेशी संबंधित संकल्पनात्मक घटक असतात. हे संकल्पनात्मक घटक म्हणजेच वाक्यनिर्मितीचे सर्वसामान्य नियम म्हणजेच मनात चालू असणाऱ्या क्रिया प्रतिक्रिया ह्या ज्ञान, संकल्पनात्मक मूलतत्त्वे आणि घडामोडींनी (वैचारिक, भावनिक) बद्ध झालेल्या असतात. उपरोक्त पद्धतीने घडणाऱ्या मानसिक प्रक्रियेमध्ये मानवी हेतू (purpose) आणि विधाने (proposition) दडलेली असतात. हेतूमध्ये कोणाशी तरी संवाद साधण्याची इच्छा असते. हेतुप्रेरित संवादामधून आविष्कृत होणाऱ्या (प्रकटणाऱ्या) विधानांमध्ये भाषकाचे म्हणजेच बोलणाऱ्याच्या मनातील उद्गार, आज्ञा प्रश्न, संकेत इत्यादी घटकांचा समावेश असतो. संप्रेषण केवळ एवढ्याच हेतूने होत नसते. त्यामध्ये मानवाला व्यक्तिगत स्तरावर प्राप्त झालेल्या भाषिक ज्ञानाचाही समावेश असतो. हे भाषिक ज्ञान विशिष्ट भाषेशी संबंधित असते. यामधून त्याची वाक्यनिर्मितीची प्रक्रिया सुरू होते. मराठी भाषक कर्ता+कर्म+क्रियापद' यापद्धतीने वाक्याचा विचार करेल, तर इंग्रजी भाषक 'कर्ता + क्रियापद + कर्म' या पद्धतीने विचार करेल.

उपरोक्त घटकांच्या आणि घटितांच्या आधारे नियंत्रित झालेला मन:पटलावरील विचार संप्रेषणाच्या दृष्टीने पूर्ण झालेला असतो. यालाच अर्थविचाराची किंवा 'अर्थाची प्रतीकात्मकता' (Semantic Representation) म्हणतात. या अर्थाच्या प्रतीकांमध्ये किंवा संकेतांमध्ये भाषकाचा संदेश असतो. या संदेशात वैश्विक, भाषिक आणि काही पारंपरिक मूळ (असंस्कारित) घटक असतात. या संदेशाचा उच्चार करण्यापूर्वी भाषकाला आत्मसात असलेल्या भाषेच्या रचना कौशल्याचा (basic strategies) वापर करावा लागतो. ही कौशल्ये भाषेची अंगभूत कौशल्ये असतात. म्हणूनच अशिक्षित माणूसही या कौशल्यांचा अतिशय कलात्मकतेने वापर करू शकतो. म्हणी, उखाणे, कोडी, लोकगीते, लोककथा आदी लोकवाङ्मयातील 'लोक' कौशल्ये अभ्यासनीय आहेत. मनामध्ये अनेक

भाषिक आणि सार्वत्रिक आदिबंध जन्मतः असतात. सर्वप्रथम ते निराकार असतात. व्यक्ती ज्या भाषिक समाजामध्ये जन्माला येते, त्या भाषिक वैशिष्ट्यांनी हे निराकार आदिबंध आकार घेऊ लागतात. यालाच मूळ असंस्कारित घटक असे म्हटले आहे. भाषेच्या आदिबंधात्मक कौशल्याच्या आधारे भाषक आशयाचे प्रत्यक्ष उच्चारण करतो तेव्हा रचनांतरणाचे नियम कार्यरत होतात. रचनांतरणाच्यावेळी भाषक आपल्या संग्रही असलेल्या भाषेतील विविध रूपांचा वापर करीत असतो. या संग्रहित रूपांमध्ये (stored items) स्वनिम, रूपिम, भाषिक पदे, पदबंध, वाक्ये यांचा समावेश असतो. याचबरोबर अर्थ, माहिती याही गोष्टी यामध्ये येतात. या संग्रहित (भाषिक) रूपांच्या आधारे भाषक पृष्ठस्तरीय रचना करत असतो. यावेळी स्वनिमविन्यासाचे नियम कार्यप्रवण होतात. अशा रीतीने मनातील आशय ध्वनींच्या रूपाने अभिव्यक्त होतो, त्यास 'ध्वन्यात्म प्रतीकात्मकता' (Phonetic Representation) असे म्हणतात. ध्वन्यात्म प्रतीकांचा वापर करणे म्हणजेच प्रत्यक्ष उच्चारण करणे, उद्गार काढणे, प्रत्यक्ष 'उच्चारणाच्या कृती' (articulatory operations) आपण मेंदू, जीभ, तालु, दात, ओठ इत्यादी शरीरावयवांच्या हालचालींना ताब्यात ठेवून करत असतो. उच्चारणाच्या कृती स्वनात्म संकेतांनी / खुणांनी म्हणजेच स्वनिमांनी बद्ध होतात.

१इ.४ भाषाविज्ञानातील 'विज्ञाना'चे स्वरूप

भाषाविज्ञानातील 'विज्ञान' ही संकल्पना 'सामाजिक विज्ञानां'मधील विज्ञानांशी जवळ जाणारी आहे. विज्ञान (science) ज्या पद्धतीने तर्कसंगतीला वस्तुनिष्ठतेला महत्त्व देते, त्याचपद्धतीने भाषाविज्ञानही तर्कसंगत आणि तर्कनिष्ठ पद्धतीने भाषेचा अभ्यास करते. पण भाषाविज्ञानाच्या अभ्यासपद्धती या भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र आदी शास्त्रांमधील 'जडते'शी (pure) आणि 'प्राचीनत्वा'शी (primitive) संबंधित नसतात. प्रयोगाधारे सिद्ध झालेले शास्त्रीय सिद्धांत आदिमतेशी संबंधित असून कालांतरानेही स्वीकारले गेल्याने त्यांना प्राचीनत्व येते. तसे भाषेतील सिद्धांत शास्त्रीय सिद्धांतांसारखे चिरंतन नसतात, म्हणजेच ते बदलणारे असल्यामुळे ते प्राचीनत्वाशी आणि जडतेशी संबंधित नसतात. तर त्या पद्धती मानसशास्त्र, समाजशास्त्र आदी मानव्यविज्ञानांमधील (human sciences) वैज्ञानिक पद्धतीशी जवळ जाणाऱ्या असतात.

लिंग्विस्टिक्स ही मूळ लॅटिन संज्ञा आहे. 'Lingua' (जीभ) या शब्दावरून 'Linguistics' ही संज्ञा रूढ झाली आहे. तर फ्रान्समध्ये आजही 'Linguitique' ही संज्ञा रूढ आहे. 'Linguistics' या संज्ञेतच 'philology' या भाषाभ्यासातील 'logy' हा शब्द नाकारला आहे. 'logy' तील तर्क, अनुमान, तत्त्वज्ञान या गोष्टींचा भाषाविज्ञानात अंतर्भाव होत नाही. त्याचबरोबर या संज्ञेत 'science' ही संज्ञाही जाणीवपूर्वक नाकारल्याचे दिसते. याचे कारण 'science' मधील आत्यंतिक तर्कनिष्ठता, प्रत्यक्ष प्रयोग, अनुमानावर आणि निरीक्षणावर भिस्त तसेच त्यामधील जडता आणि प्राचीनत्व या गोष्टींना भाषाविज्ञानात महत्त्व नसल्याने science' ही संज्ञा स्वीकारली नाही. तर भाषाविज्ञानात 'science' नसून scientific methods (वैज्ञानिक पद्धती) अंतर्भूत आहेत. म्हणून डेव्हिड फ्रायस्टल म्हणतो की, 'भाषाविज्ञान म्हणजे भाषेचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास करणे होय.'

भाषेचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास करताना भाषेचे 'कार्य' कसे चालते याचा शोध या पद्धतीत घेतला जातो. भाषेचे कार्य अभ्यासताना समाजाच्या (community) बोलण्याच्या सवयींना / लकबींना (speech habits) प्रमाण मानले जाते. या लकबी / सवयी शरीरशास्त्रीय पद्धतीने ध्वनींचे / आवाजाचे निरीक्षण करून अभ्यासता येतात. भाषाविज्ञानात भाषेच्या स्वतःच्या तिच्या अशा संज्ञा (terms), शैली किंवा भाषेच्या वापराचे विविध स्तर यांचा वर्णनात्मक पद्धतीने अभ्यास होतो. हा अभ्यास स्वनिमविन्यास, रूपिमविन्यास, वाक्यविन्यास आणि अर्थविन्यास या अंगांनी होतो. भाषा ही बदलणारी व्यवस्था असल्याने भाषेचा अभ्यास करणारे विज्ञानही 'जड' नसून 'चल' विज्ञान आहे. म्हणजेच 'विज्ञान' ही संकल्पना भाषाविज्ञानात सामाजिक विज्ञान, मानव्यविज्ञान, वर्तनवादी विज्ञान यामधील 'विज्ञाना'शी समांतर आहे. सामाजिक विज्ञानांमधील मूलभूत संकल्पना ह्या प्रत्यक्ष निरीक्षणाशी, अनुभव आणि प्रयोगांशी संबंधित असतात. त्यापद्धतीने भाषाविज्ञानातील संकल्पनासुद्धा निरीक्षण, अनुभव, तर्कशुद्धता आणि प्रयोग यातून सिद्ध होणाऱ्या असतात. म्हणूनच भाषाविज्ञानाचा संबंध प्रत्यक्षार्थवाद (positivism) आणि प्रयोगवाद / अनुभववाद (empiricism) यांच्याशी आहे.

भाषाविज्ञान हे सहजज्ञान आणि तर्कज्ञान यापेक्षा वेगळे आहे. ते ऐंद्रिय आहे. म्हणजेच अनुभवावर आधारित आहे. कारण भाषेचा अनुभव घेता येतो आणि तिचे वापरानुसार वस्तुनिष्ठ पद्धतीने वर्गीकरणही करता येते. भाषेमध्ये अनेकविध सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय, प्रादेशिक, जातीय, व्यक्तिगत आदी अनेक घटकांचा समावेश झालेला असतो. म्हणूनच भाषेला 'सामाजिक संस्था' असे म्हणतात. साहजिकच भाषेचा अभ्यास करताना समाजाची मानसिकता, सांस्कृतिक स्तरभेद, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय सामाजिक मानसिकता, भाषकाची मानसिकता, आनुवंशिकता आदी अनेक घटक विचारात घ्यावे लागतात. यातूनच भाषाविज्ञानाचा समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, भूगोल इत्यादी शास्त्रांशी संबंध प्रस्थापित झालेला आहे. यामुळे भाषाविज्ञान ही संज्ञा एकवचनी नसून अनेकवचनी (linguistics) आहे, हे लक्षात घ्यावे लागते.

१इ.५ वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धती

या पद्धतीला एककालिक अभ्यासपद्धती असे म्हणतात. सोस्यूरने सर्वप्रथम एककालिक आणि कालक्रमिक असा भेद सांगून आधुनिक भाषाविज्ञानाचा पाया घातला. आधुनिक भाषाविज्ञानाची ही पायाभूत अभ्यासपद्धती आहे. कोणत्याही एखाद्या विशिष्ट कालखंडातील भाषेचा वस्तुनिष्ठ पद्धतीने अभ्यास करणे म्हणजे वर्णनात्मक भाषाभ्यास होय. जो कालखंड- वर्तमानकालीन/ भूतकालीन अभ्यासासाठी गृहीत धरलेला असतो त्या कालखंडाची पूर्वावस्था किंवा उत्तरावस्था ध्यानात घेतली जात नाही. विशिष्ट कालखंडातील भाषेचे रूप स्थिर आहे असे मानावे लागते. भाषा ही परिवर्तनशील असली तरी विशिष्ट कालखंडात ती स्थिरच आहे, असे गृहीत धरल्याशिवाय या पद्धतीने भाषेचा अभ्यास शक्य होत नाही. दोन विशिष्ट कालखंडांचा वर्णनात्मक पद्धतीने अभ्यास केला असता भाषेच्या स्थित्यंतरांचा मागोवाही घेता येतो. समजा यादवकालीन मराठी भाषा आणि शिवकालीन मराठी भाषा या दोन कालखंडांचा वर्णनात्मक पद्धतीने अभ्यास केल्यास दोन कालखंडांमध्ये भाषेच्या संदर्भात कोणकोणती स्थित्यंतरे झाली हे तपासता येते. याच अर्थाने सोस्यूरने ऐतिहासिक

पद्धतीचे महत्त्व नाकारले आहे. या पद्धतीत भाषेचा अभ्यास करताना भाषेच्या विश्लेषणाला महत्त्व दिले जाते. मूल्यमापन केले जात नाही. वर्णनात्मक पद्धतीत एकाच भाषेचा अभ्यास केला जातो. तिचे दुसऱ्या भाषेशी कितीही साम्य असले तरी त्या दुसऱ्या भाषेचा विचार केला जात नाही. या पद्धतीत भाषेचा अभ्यास करताना प्रमाण किंवा लिखित भाषा प्रमाण मानली जात नाही, व्यवहारात बोलल्या जाणाऱ्या भाषेलाच प्राधान्य दिले जाते. अशा व्यवहारभाषांचा अभ्यास करताना या अभ्यासाशी ज्या ज्या शाखांचा (मानसशास्त्र, शरीरशाख) संबंध येतो त्यांचाही विचार येथे केला जातो.

वर्णनात्मक पद्धतीने भाषेचा अभ्यास करताना स्वनिम, रूपिम आणि वाक्यविन्यास या घटकांचा अभ्यास केला जातो. स्वनिम हा भाषेचा मूलभूत घटक असल्याने, भाषेचे (व्यावहारिक) नमुने एकत्र करून कोणती स्वनिमे भाषेत वापरली जातात हे पाहिले जाते. प्रत्यक्ष निरीक्षणाला आणि व्यावहारिक रूपांना प्राधान्य दिले जात असल्याने, परंपरेने चालत आलेले काही स्वनिम जर वापरात नसतील तर त्यांचा विचार केला जात नाही. उदा. मराठीतील दीर्घ लृ, ऋ हे स्वनिम नाहीसे झाल्याने त्यांचा विचार वर्णनात्मक अभ्यासपद्धतीत केला जात नाही. स्वनिम निश्चित करून उच्चारण केंद्रानुसार त्यांचे वर्गीकरण केले जाते. यानंतर रूपिमांचा विचार होतो. भाषेत सार्थ घटक म्हणजे रूपिम होय. ही रूपिमे बद्ध आणि मुक्त अशा दोन्ही प्रकारची असतात. रूपिमांमधून शब्द आणि शब्दांमधून वाक्य बनते. याचा विचार या पद्धतीत केला जातो. हा विचार सुरुवातीला संरचनावाद्यांनी केला संरचनावाद्यांचा वाक्यविचार पृष्ठस्तरीय होता. नंतर अर्थविचारास प्राधान्य आल्याने रचनांतरणाच्या आधारे वाक्यविचार होऊ लागला. यानंतर भाषेचा 'अर्थ' हा घटक येतो. 'अर्थ' हा सामाजिक संदर्भाने सीमित होतो. त्याचबरोबर तो मानसिकही असतो. यामुळे अर्थाचा विचार १) अंतःस्तरीय पातळीवरून (मानसशास्त्र) आणि २) सामाजिक संदर्भाच्या पातळीवरून (समाजशास्त्र) होऊ लागला आहे.

वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धती हीच सर्व भाषाभ्यास पद्धतीच्या केंद्रस्थानी आहे. ऐतिहासिक, तौलनिक या दोन अभ्यासपद्धती परस्परपूरक आहेत. ऐतिहासिक पद्धतीतूनच तौलनिक भाषाभ्यास उदयास आले आहे. पण या दोन्हीही पद्धतींनी भाषेचा अभ्यास करावयाचा झाल्यास वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धती डावलून चालत नाही. वर्णनात्मक पद्धतीचा पाया पक्का असल्याशिवाय या पद्धतींचा अभ्यास शक्य नाही. पूर्वी तो होत असे; पण तो केवळ भाषिक परिवर्तनाच्या अंगानेच. तेथेही स्वनिमविचाराला प्राधान्य होतेच, पण आज आधुनिक पद्धतीने ऐतिहासिक आणि तुलनात्मक अभ्यास करावयाचा झाल्यास वर्णनात्मक पद्धती लक्षात घ्यावीच लागते. यामुळे या तिन्हीही अभ्यासपद्धती परस्परपूरक बनू लागल्या आहेत.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न : चॉम्स्की व ब्लूमफील्ड यांच्या भाषाभ्यासाच्या विचारातील भेद स्पष्ट करा.

१इ.६ समारोप

प्रस्तुत घटकामध्ये आपण मानवनिर्मित भाषा, शब्द अर्थातील सहसंबंध व सर्वांचा अभ्यास करणाऱ्या वर्णनात्मक भाषाविज्ञान पद्धतीचा विचार केला. हा विचार करत असताना या अभ्यासपद्धतीचे सिद्धांत मांडणाऱ्या सोस्यूर, ब्लूमफील्ड व चॉम्स्की यांच्या विचारांचाही आढावा घेतला. आधुनिक भाषाविज्ञानाचा पाया सोस्यूर यांनी घातला. त्यांनी ऐतिहासिक व वर्णनात्मक या दोन भाषाभ्यास पद्धतीतील फरक स्पष्ट केला. वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धतीने भाषेच्या परिवर्तनाचे, विकासाचे नियम निश्चित करता येतात हे त्यांनी सप्रमाण दाखवून दिले. त्यांनी भाषेचे 'लांग' व 'परोल' असे भाषेचे दोन स्तर मांडले. भाषेकडे पाहण्याच्या पारंपरिक दृष्टिकोनाला त्यांनी बदलले. तर ब्लूमफील्ड या अभ्यासकाने भाषेच्या संरचनात्मक पद्धतीची मांडणी केली. तिलाच 'अमेरिकन संरचनावाद' असे म्हणतात. भाषा ही जैविक क्रिया नसून ती आत्मसात करावी लागणारी क्रिया आहे या विचाराचा पुरस्कार केला. तर चॉम्स्की या अभ्यासकाने 'रचनांतरण' ही पद्धती कशी महत्त्वाची आहे हे पटवून दिले. भाषेच्या विकासाची सूत्रे अंत:स्तरीय रचनेमध्ये असतात हा विचार मांडून 'भाषा ही जैविक क्रिया' असल्याचे त्यांनी ठामपणे सांगितले. 'अर्थविन्यास' हा त्यांच्या सिद्धांताचा पायाभूत घटक होता. अशी अनेक मते व त्यांचे विश्लेषण आपण या घटकाच्या अनुषंगाने केले आहे.

१इ.७ संदर्भ ग्रंथ सूची

१. डॉ. काळे, कल्याण व सोमण अंजली (संपा): 'आधुनिक भाषाविज्ञान' (संरचनावादी, सामान्य आणि सामाजिक), प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. २००३ (दु. आ.).

२. डॉ. मालशे, मिलींद : 'आधुनिक भाषाविज्ञान : सिद्धांत आणि उपयोजन' लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २००९.

३. कानडे, मु. श्री. (संपा.) : 'मराठीचा भाषिक अभ्यास' श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९९४.

४. डॉ. कदम, महेंद्र : 'मराठीचे वर्णनात्मक भाषाविज्ञान', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.

५. गोविलकर, लिला : 'वर्णनात्मक भाषाविज्ञान', आरती प्रकाशन, डोंबिवली, १९९२.

१इ.८ सरावासाठी प्रश्न

अ. दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. सोस्यूरचा भाषाविषयक विचार स्पष्ट करा.

२. वर्णनात्मक भाषाविज्ञान ही संकल्पना विस्ताराने सांगा.

ब. लघुत्तरी प्रश्न

१. चॉम्स्कीचा भाषाविचार

२. भाषाविज्ञानातील विज्ञानाचे स्वरूप.

क. एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. ब्लूमफील्ड यांच्या ग्रंथाचे नाव सांगा.

२. चॉम्स्की या भाषावैज्ञानिकाने 'लांग' या संकल्पनेविषयी कोणती संकल्पना वापरली?

*****

२अ,आ

ध्वनिविचार

घटक रचना

२.१ उद्देश

२.२ प्रस्तावना

२अ ध्वनिविचार

२अ.१ स्थान व प्रयत्नावर आधारित स्वनांचे वर्गीकरण

२अ.१ वागयंत्रणा

२अ.२ ध्वनिनिर्मिती

२अ.३ उच्चारण स्थानावर आधारलेले स्वनवर्ग

२अ.४ प्रयत्नांवर आधारलेले स्वनवर्ग

२आ.१ मानस्वर

२आ.२ उच्चार व लेखन यातील फरक

२आ.३ स्वनिक प्रतिलेखन

२.३ समारोप

२.४ संदर्भग्रंथ सूची

२.५ सरावासाठी प्रश्न

२.१ उद्देश

मानवी मुखावाटे निर्माण झालेल्या व भाषेत वापरल्या जाणाऱ्या ध्वनींनाच स्वन असे म्हणतात. तर या ध्वनींचा किंवा स्वनांचा विचार आपण या घटकामध्ये करणार आहोत. या घटकाच्या आधारे आपल्याला पुढील गोष्टी समजतील.

१. मानवी मुखावाटे ध्वनींची निर्मिती कशा पद्धतीने होते व ती यंत्रणा कशा पद्धतीने कार्य करते ती यंत्रणा समजेल.

२. या निर्माण होणाऱ्या ध्वनींचे स्थान व प्रयत्नांच्या अनुषंगाने कसे वर्गीकरण होते हे ध्यानात येईल.

३. मानस्वर ही संकल्पना काय आहे हे समजेल.

४. मानवी मुखावाटे निघणाऱ्या ध्वनींचा उच्चार व लेखन यांच्यातील अंतर ध्यानात येईल.

५. तसेच प्रतिलेखन ही प्रक्रिया समजेल.

२.२ प्रस्तावना

भाषा ही ध्वनिरूप असल्यामुळे भाषाशास्त्रातील पहिले पाऊल म्हणजे ध्वनींचा विचार. ध्वनिविचार ही भाषाशास्त्राची महत्त्वाची शाखा आहे. किंबहुना भाषाशास्त्राचा हा पाया आहे. ध्वनींच्या निरनिराळ्या गुणधर्मांची, लक्षणांची नीट बरोबर ओळख झाल्याशिवाय स्वनिम-विचार करताच येणार नाही. ध्वनिविचारामध्ये ध्वनींचा विचार प्रामुख्याने कर्तव्य आहे. ध्वनींचे उच्चारण अभ्यासले जाते. उच्चारित ध्वनींचा अभ्यास केला जातो, ध्वनींचे पृथक्करण, वर्गीकरण होते. म्हणजेच शिकलेले ध्वनी उच्चारता आले पाहिजेत, उच्चारलेले ओळखता आले पाहिजेत व त्यांचे वर्णन देऊन वर्गीकरण करता आले पाहिजे. शिवाय ज्या ध्वनियंत्रणेचा उपयोग करून मनुष्य ध्वनी निर्माण करतो त्या यंत्रणेचा अभ्यास करणे देखील अगत्याचे आहे. या यंत्रणेची घडण, हालचाल, यातील महत्त्वाचे भाग, त्यांपैकी प्रत्येकाचे उच्चारणातील कार्य, या सर्वांचा विचार देखील ध्वनीचे मूलभूत स्वरूप समजावून घेण्यासाठी केला पाहिजे.

२अ ध्वनिविचार

मानवी मुखवाटे असंख्य ध्वनी निर्माण होत असले तरी सर्वच 'ध्वनींना' भाषेत स्थान मिळत नाही. पण ज्यांना असे स्थान मिळालेले असते त्या सर्वांचा निर्मितीपासून ते त्याच्या वापरापर्यंतचा प्रवास आपण 'ध्वनिविचार' या अभ्यास शाखेत करत असतो. समाविष्ट भाषेतील ध्वनी (sound) आणि त्यासंदर्भात केल्या जाणाऱ्या अभ्यासाला 'ध्वनिविचार' असे म्हणतात. हा अभ्यास करत असताना आपल्याला या ध्वनींची निर्मिती करणाऱ्या वागयंत्रणे सोबतच ध्वनिनिर्मितीची प्रक्रिया उच्चारण स्थानावर आधारलेले स्वनवर्ग आणि प्रयत्नांवर आधारलेले स्वनवर्गाचे वर्गीकरण स्वरूप ध्यानात घ्यावे लागते.

२अ.१ वागयंत्रणा

वागयंत्रणा ही फ्ल्यूट किंवा बाजाची पेटी अशा संगीत वाद्यासारखी आहे. ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या भोकांवर किंवा पट्टीवर बोटे ठेवून आपण आतील हवेशी खेळतो व त्यानुसार निरनिराळे स्वर काढतो, त्याचप्रमाणे ध्वनियंत्रणेमधून निघणारे विविध ध्वनी ज्या प्रमाणात व पद्धतीने आपण हवेचे नियंत्रण करू त्यावर अवलंबून असतात. हवेच्या नियंत्रणावरच ध्वनीचे स्वरूप अवलंबून असते. फुप्फुसांत साठविली गेलेली हवा तोंडावाटे बाहेर जाताना किंवा बाहेरची हवा तोंडातून आत येताना ध्वनिनिर्मिती होते. श्वासोछ्वासाच्या नैसर्गिक क्रियेचा उपयोग करून प्रतिक्षणी फुप्फुसांतून हवा बाहेर जात असते किंवा बाहेरून येत असते तेव्हा त्या हवेचा वागयंत्रणेतील निरनिराळ्या अवयवांशी निकटचा संबंध येतो. हे अवयव एक तर त्या हवेवर काहीही नियंत्रण न घालता तिला स्वैरपणे बाहेर जाऊ देतात

किंवा वाटेत अडथळा उत्पन्न करून हवेची अडवणूक करतात. कोणत्या प्रकारची ध्वनी उत्पन्न होतील हे अडथळ्याच्या प्रकारावर व स्वरूपावर अवलंबून असते. म्हणूनच या यंत्रणेतील निरनिराळ्या अवयवांचा विचार करणे आवश्यक आहे. हे अवयव ध्वनिनिर्मितीची साधने आहेत.

फुप्फुसे, श्वासनलिका, कंठ, घसा, तालुपट, तोंड व नाक हे वागयंत्रणेमधील मुख्य अवयव आहेत. या सर्वांना आपण ध्वनिनिर्मितीची साधने मानतो. तरी सुद्धा हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की या सर्व अवयवांचे ध्वनी निर्माण करणे हे मुख्य काम नाही. ध्वनिनिर्मिती हे त्यांचे दुय्यम किंवा प्रासंगिक कार्य आहे. निव्वळ ध्वनि- उच्चारणासाठी स्वतंत्र असे हे अवयव नाहीत. खाणे व श्वसन यासाठी जी यंत्रणा शरीरात आहे, त्यामधूनच ध्वनी निर्माण होतात. ओठ, दात, जीभ यांचा मुख्य उपयोग दुसराच आहे. तो म्हणजे खाण्याच्या क्रियेत तुकडे करणे, चर्वण करणे वगैरे. तरी सुद्धा उच्चारणामध्ये यांचा उपयोग आहे.

ध्वनियंत्रणेतील सर्व अवयव मिळून जरी कार्य करीत असले तरी काही भाषा त्यातील एखाद्या अवयवाचा जास्ती उपयोग करताना आढळतात. स्फोटक (घर्षक) ध्वनीसाठी अरेबिक भाषा अलिजिव्हेचा (Uvula) जास्ती अवलंब करते. फ्रेंच भाषेत स्वर व व्यंजने या दोन्हींसाठी नासिकामार्गाचा जास्त उपयोग आढळतो. रशियन भाषेत काही विशिष्ट तालव्यरंजित (Palatalized) ध्वनीसाठी जिभेचे पाते जास्ती वर केले जाते.

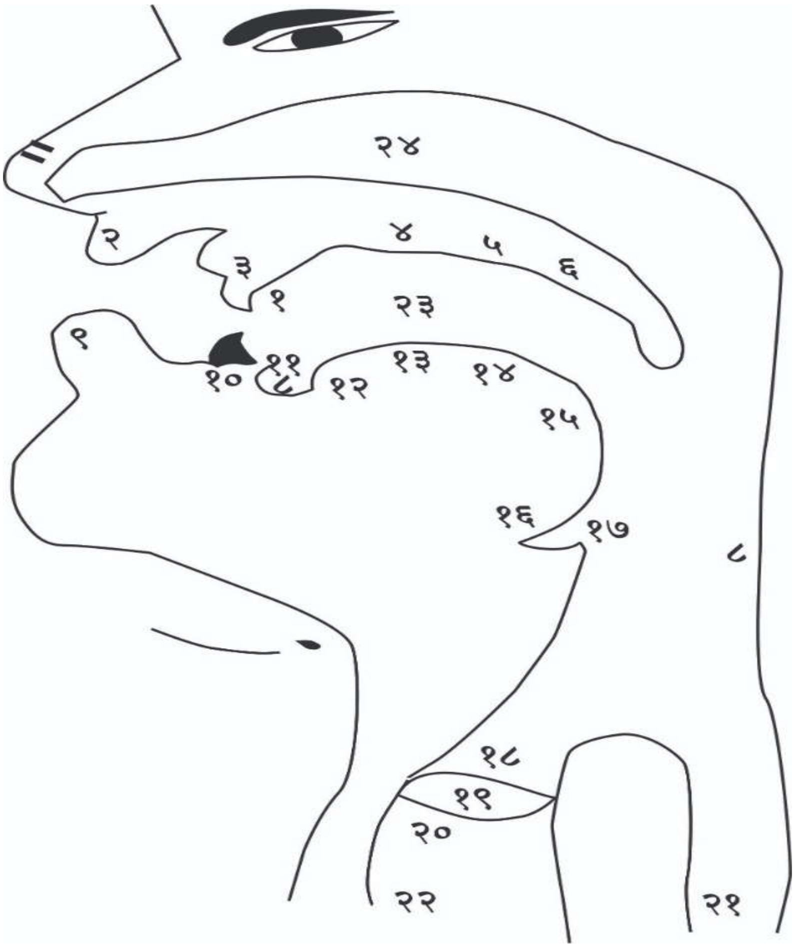

२अ.१.१ वागिंद्रियाची रचना व कार्ये:

१. वरचेदात, २. वरचेओठ, ३. दन्तमुळ ४. अग्रटाळू ५. कठीणटाळू (मुर्धा), ६. मृदूतालू (तालुपट), ७. अलिजिव्हा (पडजीभ), ८. गलभित्तिका, ९. खालचा ओठ, १०. खालचे दात, ११. जिव्हाग्र १२. जिव्हा फलक १३. अग्रजिव्हापृष्ठ, १४. केंद्रजिव्हापृष्ठ, १५. पश्चजिव्हापृष्ठ, १६. जिव्हामूल १७. उपजिव्हा, १८. आभासीस्वरतंत्री, १९. कंठद्वार, २०.स्वरतंत्री, २१. अन्नमार्ग, २२. श्वासमार्ग, २३. मुखविवर, २४. नासिकविवर

२अ.१.२ वागिंद्रियाची रचना व कार्य:

माणूस तोंडाने बोलतो किंवा मुखावाटे स्वन निर्माण केले जातात. स्वननिर्मितीमध्ये तोंडा व्यतिरिक्त अन्य अवयवही सहभागी होत असतात. फुफ्फुसे, श्वासनलिका, स्वरयंत्र, पडजीभ, तोंडाचीपोकळी टाळू, दात, जीभ आणि ओठ या इंद्रियांच्या मदतीने स्वनांची निर्मिती होते. स्वननिर्मिती करणाऱ्या या इंद्रियांना 'वागिंद्रिय' म्हटले जाते.

(ना. गो. कालेलकर, १९९०)

तालू, जिव्हा, दात व ओठ:

ध्वनिविचारामध्ये या अवयवाचे फार महत्त्व असून बहुतांशी ध्वनी येथेच निर्माण होतात. म्हणून बारकाईने यांची माहिती करून घेणे आवश्यक आहे. हे सर्व भाग तोंडामधील आहेत. तोंडामधील अर्धचंद्राकृती आकाराचा जो वरचा भाग तालू म्हणून ओळखला जातो त्याचे चार भाग मानले गेले आहेत. (अ) मृदु तालू (कोमल तालू) (ब) मुर्धा (क) पूर्व किंवा कठोर तालू (ड) दन्तमूल. त्याचप्रमाणे जिभेचे तालूच्या बरोबर खालचे याचप्रमाणे चार भाग मानले गेले आहेत. यांचा एकमेकांशी संबंध आला म्हणजे निरनिराळ्या प्रकारचे ध्वनी उच्चारले जातात. जिभेच्या वेगवेगळ्या भागांचा स्पर्श तालूच्या निरनिराळ्या भागांना होऊ शकतो व त्यामुळे ध्वनीचे अनेक सूक्ष्म भेद निर्माण होतात. मागचा, मधला, पुढचा व टोक असे जिभेचे मुख्यत: चार भाग मानले आहेत. दात व ओठ हेसुद्धा निव्वळ भोजनक्रियेसाठी आपल्या उपयोगी पडत नाहीत, तर ध्वनि-उच्चारणामध्ये देखील त्यांचे आपल्याला साहाय्य होते.

ध्वनींच्या अभ्यासासाठी जरूर असलेल्या शरीरातील महत्त्वाच्या अवयवांची थोडक्यात माहिती करून घेतल्यावर आता ध्वनी कसे, कोठे, केव्हा निर्माण होतात, त्यांचे प्रकार कोणते व वर्गीकरण कोणत्या तत्त्वावर आधारता येईल याचा विचार करू.

२अ.२ ध्वनीनिर्मिती

बोलण्यासाठी जेव्हा आपण तोंड उघडलेले नसते तेव्हा फक्त श्वासोछ्वास चालू असतो. तालुपट खाली लोंबत असल्यामुळे नाकाची पोकळी उघडी असते व त्यामुळे हवा नाकावाटे बाहेर जाते, स्वरतंत्री स्तब्ध असतात. याच्या उलट जेव्हा आपण काही तरी बोलू लागतो तेव्हा साहजिकच तोंड उघडले जाते, हवा तोंडावाटे बाहेर जाते. तालुपट मात्र खालीच लोंबत राहतो किंवा तो वर जातो. हे कोणत्या प्रकारचा ध्वनी उच्चारावयाचा असेल त्यावर अवलंबून राहील. मौखिक ध्वनीसाठी तालुपट वर जाऊन नाकाची पोकळी बंद राहील. अनुनासिकासाठी नेमकी याच्या उलट क्रिया घडेल. तीच गोष्ट स्वर तंत्रीबाबत.

स्वरतंत्रीमध्ये कंप उत्पन्न झाला म्हणजे सघोष ध्वनी मिळतो, याच्या उलट स्वरतंत्री निष्कंप असल्यास अघोष ध्वनी उच्चारला जातो. परंतु एवढी माहिती मिळवून आपला कार्यभाग साधणार नाही. यांच्या इतकेच किंबहुना यांच्यापेक्षा जास्ती महत्त्वाचे तत्त्व म्हणजे ध्वनियंत्रणेमधील वेगवेगळ्या अवयवांच्या हालचाली. खालचा ओठ, जिव्हा, स्वरयंत्र यांच्यामधील हालचाली विविध पण अनिश्चित आहेत. त्यांच्या हालचालीनुसार वेगवेगळे ध्वनी निर्माण होतात. समजा, जिभेने किंवा खालच्या ओठाने हवा जर बिलकूल पूर्णपणे अडविली तर एक प्रकारचा ध्वनी मिळतो, हवा अडविली जात असताना जर एक बारीकशी फट राहिली तर उच्चारला जाणारा ध्वनी निराळ्या प्रकारचा होईल. त्याचप्रमाणे हे अवयव कोणत्या उच्चारण-स्थानाप्रत हालचाली करतात यावर देखील ध्वनीचे स्वरूप अवलंबून आहे. याचाच अर्थ ध्वनीचे स्वरूप हे उच्चारणस्थान,उच्चारणअवयव आणि प्रयत्नावर या तत्त्वावर आधारेले आहे .

२अ.३ उच्चारण स्थानावर आधारलेले स्वनवर्ग

स्वनांच्या उच्चारणात उच्चारण स्थानाला- म्हणजेच हवा मुखविवरात जेथे अडवली जाते त्या स्थानाला महत्त्व आहे. कंठ, मृदु टाळू, मुर्धा, मागची कठीण टाळू, दंतमूळ, दात, ओठ हे उच्चारण स्थान आहे. या स्थानांवरून स्वनांचे वेगवेगळे वर्ग मांडले जातात. त्यांचा क्रमाने परिचय करून घेऊ.

१) कंठद्वारीय स्तर :-

स्वरतंत्रातील कंठद्वारातून ज्या स्वनांचे उच्चारण होते ते ‘कंठद्वारीय स्वन’ होय.

उदाहरणार्थ :- ‘ह’ हा कंठद्वारीय स्वन आहे.

२) मृदुतालव्य स्वन :-

जिभेच्या मागचा भाग उचलून मृदु टाळूच्या जवळ नेला जातो. अशा स्थितीत निर्माण होणाऱ्या स्वनांत मृदुतालव्यस्वन म्हटले जाते.

उदाहरणार्थ :- क् ख् ग् घ् हे स्वन अशा पद्धतीने उच्चारलेले जातात.

३) मूर्धन्य स्वन :-

या स्वनांची निर्मिती होताना जिव्हाग्र प्रतिवेष्टीत केली जाते. आणि त्याने टाळूच्या मुर्धा म्हणजेच मागच्या कठीण टाळूस स्पर्श केला जातो. त्यातून ट् ठ् ड् ढ् ण् हे स्वन निर्माण होतात त्यांना ‘मुर्धन्य स्वन’ असे म्हणतात. त्याचबरोबर ह्यांना प्रतिवेष्टीत स्वन असे म्हणतात.

४) तालस्वन :

जिभेचा पुढचा भाग म्हणजे अग्रजिव्हा पुढच्या कठीण टाळूला स्पर्श करते असा वेळी निर्माण झालेल्या स्वनांना ‘तालव्य स्वन’ किंवा ‘तालस्वन’ म्हणतात.

उदाहरणार्थ - त् क्ष् य् च् ज् छ्.

५) दंतमूलिय स्वन:-

दंतमूळ हे उच्चारणस्थान आणि जिव्हाग्र, दंतमुळांना स्पर्श करून हवा अडकली जाते. त्यावेळी जे स्वन निर्माण होतात त्यांना 'दंतमूलीय स्वन' म्हणतात.

उदाहरणार्थ -त् थ् द् ध् न्

६) दंन्त्य स्वन:

या स्वनांच्या निर्मितीच्या वेळी दंतमुलाऐवजी वरचे दात हे उच्चारण स्थानात असते आणि जिव्हाग्र हा उच्चारण अवयव असतो. चवदार, चटई या शब्दातील 'च' तसेच 'स' हे स्वन दन्त्य होय.

७) ओष्ठ्य स्वन

ज्या स्वनांचे उच्चारण करताना दोन्ही ओठांचे साहाय्य होते ते ओष्ठ्य स्वन होय.

उदाहरणार्थ - प् फ् ब् भ् म्

८) दंन्त्योष्ठ स्वन :-

'फ' चा उच्चारण नेहमीच ओष्ठ्य होत असे नाही. इंग्रजीतील far, coffee या शब्दातील 'फ' चा उच्चार ओष्ठ्य नाही. मराठीतील 'साफ' या दंन्त्योष्ठ स्वन होय.

२अ.४ प्रयत्नांवर आधारलेले स्वनवर्ग

उच्चारण स्थानाजवळ स्वनांचे उच्चारण करताना जो प्रयत्न करावा लागतो म्हणजेच हवेची अडवणूक करावी लागते आणि त्या आधारे स्वननिर्माण करावे लागतात. हे स्वनवर्ग म्हणजेच प्रयत्नांवर आधारलेले स्वन वर्ग होय. स्वरयंत्रणामुळे सघोष किंवा अघोष स्वरुपात बाहेर पडलेली हवा मूखविवरात कोठेही पूर्णपणे अडवली गेली की त्या प्रयत्नाला अवरोध म्हणतात. अर्थात प्रयत्नांवर आधारलेले स्वनवर्ग स्पष्ट करता येतात.

१) स्पर्शस्वन :-

मूखविवरात ज्या स्वनाच्या निर्मितीत प्रथम अवरोध होतो मग त्यांचा स्फोट होतो अशा स्वनाना स्पर्शस्वन म्हणतात. स्पर्शस्वनांच्या निर्मितीत हवा मूखविवरात कोठेतरी पूर्णपणे अडवली जाते म्हणजेच अवरोध स्थिती होते. या स्वनांच्या निर्मितीमध्ये स्फोटाला महत्त्व असते. त्यामुळे काही भाषावैज्ञानिक त्यांना स्फोटके किंवा स्फोटस्वन असेही म्हणतात.

उदाहरणार्थ - ग् ट् ड् प् ब् ही स्पर्शस्वन आहेत. स्पर्शस्वनांचे उच्चारण स्थानानुसार

ओष्ठ्यस्पर्शस्वन – प

दंत्यस्पर्शस्वन – (त्) – अंत

दंतमूलीयस्पर्शस्वन – त् – तलवार, तराजू

मूर्धन्य / प्रतीवेष्टीत स्पर्शस्वन – ट् – टरबूज, टांगा

मृदुतालव्य स्पर्शस्वन – क् – कंबध

असे वर्ग पडतात.

२) घर्षकस्वन :-

मूखविवरात आलेली हवा जर पूर्णपणे अडवली नाही उलट मूखविवरात जी थोडीशी फट राहील तीच्यातून ती बाहेर सारली गेली तर घर्षक स्वन निर्माण होतात. या स्वनांना घर्षकस्वन म्हणण्याचे कारण हवेचा प्रवाह अडविला न जाता तो मूखविवरातील अवयवांशी घर्षण करीत बाहेर जातो. श, स हे स्वन घर्षक स्वन आहेत. इंग्रजी भाषेतील far मधील 'फ्' आणि thanks मधील 'थ्'

३) पार्श्विक स्वन :-

बाहेर पडणाऱ्या हवेला मूखविवरात मधोमध अडथळा निर्माण केला तर ती जिभेच्या दोन्ही कडानी बाहेर पडते. अशावेळी निर्माण होणाऱ्या स्वनाना पार्श्विक स्वन म्हणतात. 'ल्', 'ळ्' हे पार्श्विक स्वन आहेत. 'ळ्'च्या उच्चारणाच्या वेळी जिभेचे टोक वळवून मागे न्यावे लागते. कारण ळ् चे उच्चारणस्थान मुर्धा आहे त्यामुळे त्याला 'मुर्धन्य पार्श्विक स्वन' किंवा 'प्रतिवेष्टित पार्श्विकस्वन' म्हणता येईल. याउलट 'ल्' चे उच्चारणस्थान दंतमुल असल्याने तो 'दंतमूल पार्श्विक स्वन' ठरतो.

४) कंपित स्वन :-

जिभेचे तोंड टाळूच्या अगदी जवळ नेले आणि तेथे ते कंपन पावले आहे अशा स्थितीत निर्माण होणाऱ्या स्वनास कंपीत स्वन किंवा 'कंपनयुक्त स्वन' म्हणतात.

उदाहरणार्थ : र् हा कंपित स्वन आहे. त्याचे उच्चारणस्थान दंतमूल असल्याने त्याला 'दंतमूल कंपित स्वन' म्हणतात.

५) स्पर्शसंघर्षी स्वन:-

काही स्वनांच्या उच्चारणाचा आरंभ स्पर्शस्वनाप्रमाणे म्हणजेच अवरोध होऊन होतो अशावेळी अवरोध स्थितीच्या पाठोपाठ लगेचच स्फोट व्हावा लागतो. पण असा स्फोट चटकन न होता तो हळूहळू होत गेला असता जे स्वन निर्माण होतात त्यांना स्पर्शसंघर्षी स्वन म्हणतात. स्पर्शसंघर्ष स्वनांची निर्मिती आरंभी स्पर्शस्वनाप्रमाणे व नंतर घर्षकस्वनाप्रमाणे असते. च् , घ् ,ज् , झ् हे स्पर्शसंघर्षी स्वन आहेत.

६) अनुनासिक स्वन:-

अनुनासिक स्वनांची निर्मिती स्पर्श स्वनाप्रमाणेच होते. स्पर्शस्वनाच्या निर्मितीच्या वेळी नासिकाविवर बंद असते. ते खुले ठेवले की अनुनासिकस्वन निर्माण होतो. मूखविवरात ज्या उच्चारणस्थानापाशी हवेला अडथळा होतो त्या उच्चारणस्थानानुसार प्रत्येक

अनुनासिकस्वन वेगळा बनतो. उच्चारणस्थान व त्यानुसार निर्माण होणारा अनुनासिक स्वन यांची माहिती पुढीलप्रमाणे देता येईल.

उच्चारणस्थान	अनुनासिक स्वन
मृदु ताळू	ङ् (वाङ्मय)
मागची कठीण टाळू (मुर्धा)	ण्
पुढची कठीण टाळू	अ
दंतमूल	न्
वरचे दात	(न्)
ओठ	म्

७) ताडितस्वन :-

जिभेचे तोंड टाळूच्या अगदी जवळ नेले आणि तेथे कंपितस्वननिर्मितीच्या वेळी करतो तसे अनेक आघात न करता केवळ एकच आघात केला जातो अशावेळी ताडीत स्वन निर्माण होतात.

उदाहरणार्थ :- सडक आणि घोडा मधील 'ड्'

८) अल्पप्राण महाप्राण स्वन :-

हवेचा लोट मूखविवरातून बाहेर पडून उत्पन्न झालेल्या स्वनाला प्राण म्हणतात. ज्या व्यंजन स्वनांच्या उच्चारणाच्या वेळी हवा जोरात बाहेर लोटली जाते. त्या व्यंजन स्वनाना 'महाप्राण व्यंजन स्वन' म्हणतात. मराठीत ख् ,घ् ,छ् ,ज् ,थ् ,ठ् ,ध् ,फ् हे स्वन महाप्राण स्वन आहेत.

ज्या व्यंजनस्वनांच्या उच्चारणात हवेचा बलवान लोट नसतो त्यांना 'अल्पप्राण व्यंजनस्वन' म्हणतात.

उदाहरणार्थ :- क्, ग्, ट इत्यादी हे प्रयत्नांवर आधारलेले स्वनवर्ग आहेत.

२आ.१ मानस्वर

स्वर अनेक आहेत, त्यांच्यामधील भेद सूक्ष्म आहेत. त्यामुळे स्वर ओळखताना गोंधळ होण्याचा संभव खात्रीने आहे. तेव्हा हे स्वर ओळखताना ज्यांच्या स्वरूपाबाबत निश्चितपणा आहे अशा स्वरांचा आधार घेतल्यास खात्रीने फायदा होईल. ज्यांची एकमेकांत गल्लत होण्याचा संभव नाही, ज्यांच्या स्वरूपाबाबत मतभेद असू शकणार नाहीत अशा निश्चित स्वरांनाच 'मानस्वर' म्हणतात. हेच स्वर मानदंड असून यांच्या आधारे बाकीच्या स्वरांचे मूल्यमापन केले जाते. इ, ए, ऍ, आ, उ, ओ, ऑ, आ (आघात युक्त) हे ते आठ मानस्वर होत. यांनाच मानस्वर मानण्याचे कारण असे की यांच्या उच्चारण-क्रिया व श्रावणिक

गुणधर्म शंकातीत असल्यामुळे यांना मापनाचे प्रमाण मानून यांच्या आधारे इतर स्वर मापता येतात, त्यांचे वर्णन करता येते.

गौणमानस्वर – जीभेचे स्थान व उंची मानस्वराप्रमाणेच असताना ओठांची स्थिती नेमकी उलटी झाली म्हणजे निर्माण होणारा स्वर याला गौणमानस्वर म्हणतात. उदाहरणार्थ, अग्र, उच्च, आवृत्ताकार 'इ' जेव्हा वृत्ताकार होतो म्हणजे या स्वराच्या उच्चारणात जेव्हा ओठांचा चंबू केला जातो तेव्हा उच्चारल्या गेलेल्या स्वराला 'गौणमानस्वर' म्हणतात. तेच इतर मानस्वरांबाबत. म्हणूनच जितके मानस्वर मानण्यात आले आहेत तितकेच म्हणजे आठ गौणमानस्वर देखील धरले पाहिजेत. परंतु यांच्यापैकी अग्र, निम्न गौणमानस्वर (वृत्ताकार आ) अजून तरी कोणत्याच भाषेत आढळत नसल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपीमध्ये त्याला चिन्ह दिलेले नाही.

२आ.२ उच्चार व लेखन यातील फरक

भाषेतील ध्वनीचा उच्चार आणि तिचे लेखन या दोन वेगवेगळ्या क्रिया आहेत. मुळात उच्चार ही मौखिक क्रिया असून लेखन ही लिपीतून व्यक्त होणारी दृश्य क्रिया आहे. म्हणजेच कोणत्याही भाषेतील शब्द, ध्वनी हे बोलू, ऐकू शकतो तर हे शब्द लिपीबद्ध झाल्यानंतर आपण ते पाहू शकतो. म्हणजे या दोन्ही क्रिया जरी एकमेकांवर अवलंबून असल्या तरी कृतीच्या बाबतीत भिन्न आहेत. जगामध्ये अनेक भाषा बोलल्या जातात पण त्या सर्वच भाषा लिपिबद्ध आहेत असे नाही. भाषा ही प्रथम बोलण्याची क्रिया आहे आणि त्यानंतर ती लिपीबद्ध होत असते. त्यामुळे भाषेच्या बाबतीत बोलणे महत्त्वाचे लेखन किंवा लिपीबद्ध होणे त्यामानाने गौण, दुय्यम मानले जाते. जगात ज्या भाषा बोलल्यानंतर लिपिबद्ध झाल्या त्यांना प्रमाणभाषेचा दर्जा दिला गेला व ज्या भाषा लेखनव्यवस्थेच्या बाहेर राहिल्या त्यांना "बोली" असे संबोधले गेले. या भाषामध्ये लेखनव्यवहार होतोच असे नाही; पण दैनंदिन व्यवहारासाठी मात्र त्या कित्येक वर्षापासून वापरात आणल्या गेल्या. त्यामुळे केवळ लिहिली जाते तिलाच भाषा म्हटली जाते असे नाही. तर जी बोलली जाते तीही भाषाच असते.

भाषाभ्यासकांनी 'शब्दांचे' उच्चारण हे भाषेचे स्वरूप व लेखन ही त्या उच्चाराला 'टिकवून धरणारी व्यवस्था' असे म्हटले आहे. एखादा शब्द किंवा ध्वनी बोलल्यानंतर किंवा उच्चारल्या नंतर तो हवेत लगेच विरून जातो. त्या उच्चाराचे अस्तित्व अल्पकाळाचे असते. पण हाच उच्चार जर लिपीबद्ध केला तर मात्र तो चिरकाल अस्तित्वात राहतो. त्यामुळेच लिखित रूपावर अधिक विश्वास ठेवला जातो. त्यामुळे दादा गोरे आपल्या ग्रंथात म्हणतात की, "भाषेचे मूळ उद्देश संदेशन साधणे हा असला तरी लिपी चिन्हाचा उद्देश मात्र संदेशनाला स्थिर रूप आणून देणे हा आहे. एका व्यापक अर्थाने लिपीचिन्हे ही भाषा निर्मितीचा ऐतिहासिक पुरावा आहे" (दादा गोरे, पृ २२) म्हणून भाषाविचारामध्ये बोलणे किंवा उच्चार महत्त्वाचे असले तर प्रत्यक्ष मानवी व्यवहारात लेखनाला अधिक महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे भाषेच्या उच्चार आणि लेखन यातील अंतराला ध्यानात घेणे महत्त्वाचे ठरते. यामध्ये हे अंतर आपण ध्वनी, शब्द व वाक्य या तीन पातळ्यांवर पाहू शकतो. त्यातील ध्वनी आणि वाक्य या सूक्ष्म आणि दीर्घ स्वरूपाच्या उच्चार व लेखनाचा विचार आपण इथे करू.

१) **ध्वनी -** भाषेतील किंवा मानवी मुखावाटे निघणाऱ्या सर्वच ध्वनींना लिपीमध्ये चिन्ह असत नाही. उदा. जिभ टाळूला चिकटवून निघणारा ध्वनी किंवा पूर्वी मराठीमध्ये इंग्रजीतील 'अॅ', 'ऑ' साठी स्वतंत्र ध्वनीचिन्हे नसल्यामुळे या ध्वनीतून निर्माण होणारे शब्द वॅट = व्याट, कॅरम = क्यारम, कॅडी = क्यांडी असे लिहिले जात होते.

२) **वाक्य -** प्रत्येक व्यक्तीनुसार बोलीभाषेतील शब्द वेगवेगळ्या पद्धतीने उच्चारले जातात. म्हणून प्रमाण भाषेतील वाक्यरचनाही लेखनसुलभ किंवा लिपिबद्ध होत असते. उदा.

बोलीरूप	प्रमाणभाषेतील लेखन
'कुठं पळतोयस?'	'कोठे पळतो आहेस?
'काय करतोयस?'	'काय करतो आहेस?'

तसेच भाषेतील शब्द, ध्वनी किंवा वाक्याचे उच्चार तंतोतंत लिपीमध्ये येतीलच असे नाही. उदा. 'कसे काय?' हा शब्द रागाने, द्वेषाने की प्रेमाने उच्चारला आहे हे लेखनातून उमटत नाही. अशी अनेक उदाहरणे आपल्याला उच्चार आणि लेखन यातील अंतर दर्शविणारी जाणवतील. यामध्ये ऱ्हस्व व दीर्घ यांचे व्यक्ती करत असलेले उच्चार व त्यांचे मूळ लेखन हीसुद्धा गोष्ट यामध्ये येते एकूणच लिपी हे भाषेचे साधन मानली जाते. ती दृष्टीगोचर स्वरूपाची असते. तर ध्वनी हे श्रवणगोचर असतात त्यामुळे बोलण्यासाठी ध्वनी जितके महत्त्वाचे असतात तितकीच लेखन करण्यासाठी लिपी व त्यातील ध्वनीचिन्हे माहीत असावी लागतात

२आ.३ स्वनिक प्रतिलेखन

स्वनिक सामुग्री लिपीमध्ये सुसंगतपणे, असंदिग्धपणे मांडण्याच्या तंत्राला प्रतीलेखन असे नाव आहे. ध्वनी, छंदोधर्म येथे थोडक्यात स्पष्टपणे दाखवले जातात. यामुळे पाहिजे तेव्हा ध्वनी, त्यांचे गुणधर्म यांची परीक्षा करणे सुगम होते. प्रतिलेखनानुसार अचूक उच्चारण करता येते. ज्या स्तरावरून भाषेचे विश्लेषण केले जाते त्यानुसार प्रतिलेखन भिन्न असते. प्रतिलेखन स्थूल किंवा सूक्ष्म असू शकेल. सूक्ष्म प्रतिलेखनामध्ये ध्वनीमधील सर्व फरक-क्षुल्लक महत्त्वाचे, लहानमोठे, - जसे ऐकू येतात तसेच नेमके दाखवले जातात. अशा प्रकारच्या प्रतिलेखनात बऱ्याच प्रमाणात विशेषक चिन्हे (diacritical marks) वापरावी लागतात व त्यामुळे ते काही प्रमाणात क्लिष्ट होण्याचा संभव असतो. बोलीचा अभ्यास करताना कोणते गुणधर्म त्या भाषेत कार्य करत आहेत हे आधी माहीत नसल्यामुळे ध्वनीचे हरएक गुणधर्म, त्यातील सूक्ष्म भेद नोंदणे फायद्याचे असते.

प्रतिलेखन खालील प्रकारचे असते.

स्वनिक – येथे उच्चारणानुसार प्रतिलेखन केले जाते.

स्वनिमिक – येथे प्रतिलेखन फक्त स्वनिमांचेच होते.

पदस्वनिमिक – पदिमावस्थेत स्वनिमात घडून येणारे फरक येथे दाखवण्याची पद्धत आहे.

पदिमिक – येथे प्रतिलेखन होते पदिमाचे. यासंबंधात लिप्यंतरणाचा (transliteration) उल्लेख करणे योग्य होईल. एका लिपीत लिहिलेले वाक्य येथे दुसऱ्या लिपीत केले जाते. उदा. 'मी गावाला जातो' हे देवनागरीत लिहिलेले वाक्य 'Mi gawala jato' अशा तऱ्हेने करता येईल. याचे काही ठराविक नियम आहेत. उदा. पारंपरिक पद्धतीत दीर्घ समजले जाणारे 'आ', 'ई' स्वर शब्दावर आडवी रेघ काढून दाखवले जातात.

२.३ समारोप

एकूणच भाषाभ्यास करत असताना भाषेतील ध्वनीचा विचार हा अत्यंत महत्त्वाचा असतो. एखाद्या भाषेचे ज्ञान असणे म्हणजे त्या भाषेतील ध्वनींचे ज्ञान असणे असे सांगितले जाते. कारण भाषा ही ध्वनीरूप असते. या ध्वनीच्या संयोगातून शब्द व दीर्घ वाक्याची रचना करणे शक्य होते अशा या ध्वनींची संख्या मर्यादित किंवा मोजकी असली तरी त्याच्या आधाराने अनेक शब्दांची, वाक्याची अमर्याद रचना करणे शक्य होते. अशा या ध्वनीची निर्मिती कशा पद्धतीने होते, तिची रचना कशी कार्यरत असते, किंवा ध्वनीचे वर्गीकरण, ध्वनी व लेखन यातील अंतर अशा सर्वच घटकाचा विचार हा ध्वनिविचारात केला जातो. भाषेचा अभ्यास करताना हा ध्वनिविचार उपयुक्त ठरताना दिसतो.

२.४ संदर्भग्रंथसूची

१. कालेलकर, ना. गो. : 'ध्वनिविचार', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, दु आ. १९९०

२. कालेलकर, ना. गो. : 'भाषा आणि संस्कृती', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, ति आ.

३. गजेंद्रगडकर, श्री. ना. : 'भाषा आणि भाषाशास्त्र', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९७९ दु आ

४. गोविलकर, लिला : 'वर्णनात्मक भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा', आरती प्रकाशन, डोबिवली १९९२

५. डॉ. गोरे, दादा : 'आधुनिक भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा', गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद. २०१२

२.५ सरावासाठी प्रश्न

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. मानवी वागिंद्रियाची संकल्पना व तिची रचना स्पष्ट करा.

२. प्रयत्नावर आधारलेले स्वनवर्गाचे विश्लेषण करा.

ब) टीपा लिहा

१. मानस्वर

२. स्वनिक प्रतिलेखन

३. स्पर्शस्वन

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. जिभेच्या पुढच्या भागाला काय म्हटले जाते?

२. मृदुतालव्य स्वन कशाला म्हटले जाते ?

३. घर्षक स्वन म्हणजे काय ?

*****

२इ

स्वनिम विचार

घटक रचना

२इ.० उद्दिष्टे

२इ.१ प्रस्तावना

२इ.२ स्वन

२इ.२.१ स्वनांचे विशेष

२इ.३ स्वनिम

२इ.४ स्वनांतर

२इ.५ स्वनिमांचे प्रकार

२इ.६ स्वनिम विश्लेषणाची तत्त्वे

२इ.७ मराठीचे स्वनिम

२इ.८ समारोप

२इ.९ संदर्भ ग्रंथ

२इ.१० पूरक वाचन

२इ.११ सरावासाठी प्रश्न

२इ.० उद्दिष्टे

हा घटक अभ्यासल्यानंतर आपल्याला पुढील उद्देश साध्य करता येतील.

१. आधुनिक भाषा विज्ञानातील स्वन- स्वनिम -स्वनांतर या संकल्पना समजतील.

२. भाषेतील स्वनांचे महत्त्व, स्वनांतराचा वापर कसा होतो हे लक्षात येईल.

३. स्वनिम विश्लेषणाची तत्त्वे कोणती आहेत? हे लक्षात येईल.

४. मराठीतील स्वनिमव्यवस्था समजून घेता येईल.

५. स्वनिमांच्या 'खंडात्मक व खंडाधिष्ठित' स्वनिमांचे प्रकार समजून घेता येतील.

२इ.१ प्रस्तावना

मानव आपल्या वागेंद्रियांच्याद्वारे विविध ध्वनीची निर्मिती करू शकतो. अशा विविध ध्वनींच्याद्वारे असंख्य शब्दांची निर्मिती करण्याची क्षमता मानवी वागेंद्रियांमध्ये असते. या वागेंद्रियांच्याद्वारे जेवढे ध्वनी निर्माण करतो ते सर्वच ध्वनी भाषेमध्ये वापरले जात नाहीत. भाषा कोणतीही असो त्यामध्ये काही निवडक ध्वनींचा वापर केलेला दिसतो. प्रत्येक भाषेमध्ये वापरासाठी निवडलेले ध्वनी हे भिन्न असतात. अर्थात एका भाषेतील एक विशिष्ट ध्वनी दुसऱ्या भाषेमध्ये असेलच असे नाही. एखादा ध्वनी दुसऱ्या भाषेमध्ये पाहायला मिळू शकतो म्हणजेच भाषेमधे वापरले जाणारे हे ध्वनी स्वतंत्र असतात. भाषिक व्यवहारांमध्ये ज्या ध्वनींचा उपयोग केला जातो त्या ध्वनीची उच्चारस्थाने कोणती? त्यासाठी कोणत्या उच्चारण अवयवाचा आधार घेतला जातो. उच्चारण अवयवाकडून कोणत्या प्रकारचा प्रयत्न केला जातो हा सर्व विचार स्वनविज्ञानामध्ये येतो.

२इ.२ स्वन

भाषेमध्ये ध्वनी काही कार्य करत असतात. त्यामुळे "भाषेकरिता उपयुक्त असे कार्य करू शकणारा कोणताही ध्वनी म्हणजे स्वन" अर्थात भाषेमध्ये उपयोजिल्या जाणाऱ्या ध्वनीला स्वन असे म्हणतात. उदाहरणार्थ ब्, क्, अ, स्, ट् ... यामध्ये भाषाध्वनी होण्याची क्षमता नसलेल्या ध्वनीला स्वन म्हणता येत नाही. जांभईचा आवाज, हसण्याचा आवाज, तोंडाने केलेले निरर्थक आवाज या ध्वनींना भाषा ध्वनीमध्ये अपेक्षित असलेले कार्य करण्याची क्षमता नसते आणि म्हणून या ध्वनींच्या आधारे एकेरी विनिमय होत असतो. त्यामुळे यांना स्वन असे म्हणता येत नाही.

२इ.२.१ स्वनांचे विशेष:

स्वनांचे विशेष खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. व्यक्तीविशिष्टता:

व्यक्ती तितक्या प्रकृती, प्रवृत्ती या उक्तीप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीची बोलण्याची लकब तसेच त्यांचे आवाज वेगवेगळे असतात लहान मुले, वृद्ध स्त्रिया, मोठा माणूस यांचे आवाज ऐकून कोण बोलत असेल? याचा अंदाज बांधता येतो त्याची भावस्थिती समजून घेता येऊ शकते. हीच स्वरांची व्यक्तीविशिष्टता होय.

२. विभेदकता:

याचा अर्थ एकाच स्वनाचे उच्चारण दुसऱ्या स्वनाच्या उच्चारणापेक्षा वेगळे असते. प्रत्येक स्वनाचा उच्चार वेगळा असतो.

उदाहरणार्थ-

धन = ध्+अ+न+अ

मन= म्+अ+न+अ

यामध्ये ध् आणि म् या स्वनांचे उच्चारण भिन्न आहे. म्हणून हे दोन शब्द उच्चारण दृष्टीने स्वतंत्र ठरतात. अशी आणखी उदाहरणे देता येतील.

३. लवचिकता:

'लवचिकता' हे स्वनांचे एक वैशिष्ट्य. स्वनांच्या मागे पुढे असणाऱ्या वर्णांचा परिणाम होऊन त्यांच्या उच्चारणामध्ये बदल होत असतो. उच्चारले जाणारे स्वन, प्रत्येक शब्दातील त्याचे स्थान, त्याचे स्वरूप, त्याचा परिसर इत्यादींचा परिणाम स्वनांच्या उच्चारणावर होत असतो.

२इ.३ स्वनिम

एखादा स्वन जेंव्हा भाषेमध्ये उपयोजला जातो तेव्हा त्याला 'स्वनिम' असे म्हणतात. कारण भाषेमध्ये उपयोजला जात असताना स्वनाच्या उच्चारामध्ये बदल होत असतात. म्हणून ज्यावेळी एखादा स्वन भाषेमध्ये उपयोजला जातो त्या वेळेला तो स्वनिम बनतो "विशिष्ट भाषेत वापरल्या जाणाऱ्या स्वनास स्वनिम म्हणतात" (भाषाविज्ञान परिचय पृष्ठ 44) प्रत्यक्ष भाषेमध्ये स्वनिम न वापरता त्याची स्वनांतरे वापरली जातात. स्वनिम काल्पनिक असतो तर या कल्पनेची प्रात्यक्षिक स्वनांतरामध्ये असतात. भाषेमध्ये स्वनांतरे उपयोजली जातात. उच्चारणदृष्ट्या साधर्म्य असणाऱ्या स्वनांतरांचा गट म्हणजे स्वनिम. तो प्रतिनिधी असतो अर्थात स्वनांतरांचे प्रतिनिधित्व करतो.

स्वनिमांचे विशेष:

१. दोन शब्द अर्थदृष्ट्या भिन्न ठरविण्याचे कार्य भाषेतील स्वनिम करत असते.

२. स्वनिमाच्या अंगी अर्थ निर्णयक्षमता असते.

३. एकाच स्वनिक परिसरात अर्थनिर्णायक स्वनिम येऊ शकतात.

४. कधी कधी उच्चारदृष्ट्या स्वनिम एकमेकांच्या अगदी जवळचे असतात प्रत्यक्ष उच्चारणात स्वनिम नसून स्वनांतरे असतात. अर्थात ते शब्द निर्मितीचा घटक असतात.

२इ.४ स्वनांतर

एखादा स्वन जेव्हा भाषेमध्ये उपयोजला जातो, तेव्हा तो स्वनिम बनत असतो. व्यक्तिपरत्वे, स्थलपरत्वे, कालपरत्वे त्यांच्या उच्चारामध्ये फरक पडत असतो. उदाहरणार्थ चार, चटणी, चाटण, चारा, चटई ही उच्चारणे वेगवेगळी असून भाषेमध्ये यांचा उपयोग होत असताना आजूबाजूंच्या ध्वनीमुळे त्यांच्या उच्चारात फरक होऊ शकतो. हा फरक त्या परिसरामध्ये येणाऱ्या ध्वनीवर अवलंबून असतो. येथे ध्वनीच्या उच्चारणामध्ये जरी फरक पडत असला तरी त्यांच्यात उच्चारणदृष्ट्या काही साम्यही असते. असे साम्य असणारे ध्वनी आपण एकत्रितरित्या ओळखतो. वरील ध्वनी 'च' या एका ध्वनीचे सारे ध्वनी म्हणून आपण ओळखतो. एकाच स्वनाचे परिस्थितीनुसार होणारे हे वेगवेगळे उच्चार असतात. एखादा स्वन कोणत्या परिस्थितीत कसा आला असता त्याचा उच्चार कसा

होईल हे आपण समजू शकतो. थोडक्यात, आजूबाजूंच्या ध्वनींमुळे, परिस्थितीमुळे उच्चारांमध्ये फरक होत असतो. जेव्हा उच्चारात फरक होतात. त्यात फरकांचा एक समूह असतो अशा ध्वनीच्या समूहास स्वनिम असे म्हंटले जाते आणि या समूहात विशिष्ट असणाऱ्या ध्वनींना 'स्वनांतरे' असे म्हटले जाते. वर दिलेल्या उदाहरणांमध्ये 'च' व्यंजन स्वनिम आहे आणि च१, च२, च३, च४, च५ ही त्या स्वनिमांची स्वनांतरे आहेत. यावरून असे म्हणता येते की, स्वनिमाच्या एकाच गटात समाविष्ट होणाऱ्या वेगवेगळ्या स्वनिमाना त्याची स्वनांतरे म्हणतात. ज्या ध्वनीमुळे स्वनांतराचा एक गट निर्देशित होतो त्याला स्वनिम असे म्हंटले जाते. स्वनिम व स्वनांतरे यांचा एकमेकांशी कुटुंब प्रमुख आणि त्याचा सदस्य यांच्यामध्ये असणाऱ्या नात्याप्रमाणे संबंध असतो. म्हणजे स्वनिम काल्पनिक संबोध तर स्वनांतरे त्याची प्रात्यक्षिके असतात. स्वनिम काल्पनिक असल्यामुळे प्रत्यक्ष भाषेमध्ये वापरला जात नाही तर भाषेमध्ये वापर होतो स्वनांतराचा. भाषेमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या आणि एकमेकांशी स्वनिकदृष्ट्या साधर्म्य असणाऱ्या स्वनांतराचा एक गट बनवला जातो. हा गट स्वनिम म्हणून ओळखला जातो. एखादा स्वन दुसऱ्या कोणत्यातरी स्वनाच्या सानिध्यात येतो त्या सान्निध्यात येणाऱ्या स्वनावर त्याचे उच्चारण अवलंबून असते. एखादा स्वन आद्यस्थानी, मध्यस्थानी किंवा अंत्यस्थानी येतो त्यावर त्याचे उच्चारण अवलंबून असते. प्रत्येक वेळा स्वनाचे स्थान बदलले की, त्याचा स्वनिक परिसर बदलतो. या स्वनिक परिसराच्या स्थित्यंतरामुळे स्वनांच्या उच्चारात बदल होत जातात आणि पुढे त्याची स्वनांतरे निर्माण होतात. याबाबत परस्परपूरक विनियोग असलेल्या उच्चार साम्य असलेल्या व अर्थ दृष्ट्या एकच असणाऱ्या स्वनांच्या गटाला स्वनांतरे असे म्हणतात. स्वनिम तिरप्या रेषेत लिहिले जाते तर स्वनांतरे ही चौकटी कंसात लिहिली जातात.

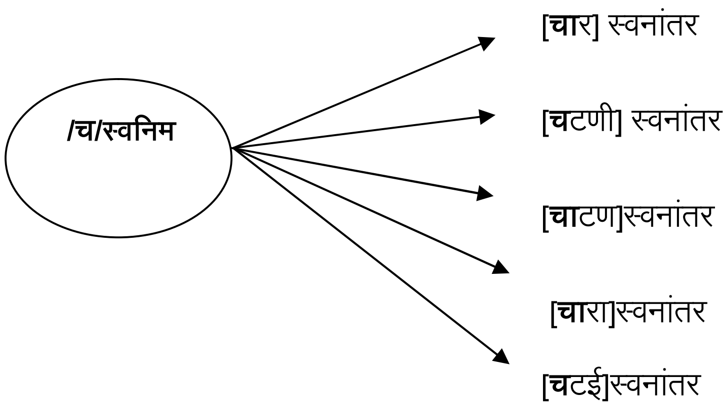

२इ.५ स्वनिमांचे प्रकार

स्वनिमाचे वर्गीकरण दोन पद्धतीने केले जाते त्यामुळे त्याचे दोन प्रकार पडतात.

१. खंडयुक्त / खंडात्मक स्वनिम

२. खंडाधिष्ठित स्वनिम

खंडयुक्त / खंडात्मक स्वनिम (Segmental Phoneme): ज्या स्वनिमांचा उच्चार स्वतंत्रपणे करता येतो अशा स्वनिमांना 'खंडयुक्त स्वनिम' म्हणतात. या स्वनिमांवर भाषेचा व्यवहार अवलंबून असतो. त्यामुळे ‘खंड’ असे नाव त्यांना प्राप्त झाले आहे. त्याचबरोबर

उच्चारण अवयव, उच्चारण स्थान आणि प्रयत्न या दृष्टीनेसुद्धा प्रत्येक स्वनिम वैशिष्ट्यपूर्ण असतो. भाषेचा पाया हे स्वनिमच असतात. स्वर, अर्धस्वर आणि व्यंजन यांनी मिळून होणाऱ्या स्वनिमांना 'खंडयुक्त स्वनिम' असे म्हणतात. भाषेमध्ये यांचे लेखन करण्याची पद्धत असते.

२.खंडाधिष्टीत स्वनिम(Sypra Segmental Phoneme):

स्वर, अर्धस्वर आणि व्यंजन यांच्याबरोबरच भाषेतील बलाघात, सुरांचे चढ-उतार, नासिक्यरंजन यांचे अस्तित्व महत्त्वाचे असते. मात्र प्रत्यक्ष लेखनात त्यांना स्थान दिलेले दिसत नाही. बलाघात, सुरांचे चढ-उतार, नासिक्यरंजन इत्यादीमुळे अर्थभेदकता लक्षात येते. त्यामुळे बलाघात, सुरांची चढ-उतार, नासिक्यरंजन इत्यादींनी व्यक्त होणारे जे स्वनिम असतात त्यांना 'खंडाधिष्टीत स्वनिम' असे म्हटले जाते. त्यांचे अस्तित्व खंडयुक्त स्वनिमांवर अवलंबून असते. त्यांच्याशिवाय भाषेमध्ये ही स्वनिम स्वतंत्रपणे येऊ शकत नाही. अर्थात ती खंडयुक्त स्वनिमांच्या आश्रयाने येतात.

बोलताना आपल्या मुखातून एकापाठोपाठ एक लांबलचक शब्दमालिका येत असते. त्यामध्ये येणाऱ्या विरामांनी वाक्याचे आकलन होते. शब्द, वाक्यांश यांचे आकलन होणे इतपत ध्वनिप्रवाह योग्य ठिकाणी खंडित होतो. वाक्यातील विराम खंड, बलाघात, सुरांचा चढ-उतार यामुळे संबंधित वाक्यावर त्यातील शब्दांवर, पदिमांवर अर्थदृष्ट्या परिणाम होत असतो. हा परिणाम लक्षात घेण्यासाठी आपल्याला 'खंडाधिष्टीत स्वनिम' लक्षात घ्यावा लागतो. खंडाधिष्टीत स्वनिमांचे स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी बलाघात, सुरावली, सीमासंधी, नासिक्यरंजन यांची माहिती असायला हवी.

१. बलाघात:

भाषेमध्ये बलाघात दोन प्रकारे जाणवते

१. शब्दातील अक्षरावरील बलाघात

२. वाक्यातील शब्दावरील बलाघात

१. शब्दातील अक्षरावरील बलाघात:

शब्द बनत असताना अनेक अक्षरांच्या सार्थ अर्थाने बनत असतो. त्यातील कोणत्या तरी एका अक्षरावर बलाघात दिला जातो. त्या शब्दातील इतर शब्दांवर जोर कमी असतो. कोणत्या अक्षरावर बलाघात येणार हे भाषा बोलणाऱ्याला माहित असते. अर्थात पूर्वज्ञानाशिवाय बलाघात युक्त शब्दांचे व्यवस्थितपणे उच्चारण करता येणार नाही. सामान्यत: शब्दात येणारे बलाघात या स्वरूपाचे असतात. हे परिवर्तन लक्ष असत नाहीत त्यामुळे अर्थदृष्ट्या फरक पडत नाही. अशा बलाघातांचा स्वनिम व्यवस्थेत विचार होणार नाही. पण जेव्हा एखाद्या शब्दातील एखाद्या अक्षरावरचा बलाघात बदलून दुसऱ्या अक्षरावर टाकला असता अर्थामध्ये बदल होतो तेव्हा त्याचा विचार करावा लागतो. इंग्रजी भाषा बलाघातयुक्त भाषा आहे. तिच्यामधील काही शब्द हे एकाच वेळी नाम आणि क्रियापद म्हणून वावरत असतात. मात्र ते अक्षर नाम असताना पहिल्या अक्षरावर बलाघात असतो,

तर तो क्रियापद असताना त्यामध्ये बदल होतो. शब्दातील विशिष्ट ध्वनीवर बलाघात असतो. तो बलाघात देत असताना उच्चारण अवयव दृढ असतात. एखाद्याने काय ऐवजी खाऽऽय असा उच्चार केला असता किंवा मग ऐवजी मऽऽग असा उच्चार केला असता शब्दांमध्ये बदल होतो. मात्र तो अर्थनिर्णायक ठरत नाही. मराठी शब्दावरील आघात हे स्वनिमिक असलेले दिसत नाही. मात्र मूळ शब्द आणि आघाताने उच्चारला जाणारा शब्द यांच्यातील अर्थछटांमध्ये निश्चितच फरक असतो. काय या शब्दावरील आघातातून आपण आश्चर्य, उद्वेग, वैताग व्यक्त करत असतो. तर 'मग' या शब्दांमधून फुशारकीचा भाव व्यक्त केला जातो.

२. वाक्यातील शब्दावरील बलाघात:

सामान्य वाक्यामध्ये सर्वच शब्दावर सारखा बलाघात असतो. पण संभाषण करत असताना त्याच्या संभाषणात नेहमीच सामान्य विधाने असत नाहीत. आशयाचे वेगळेपण नजरेत आणण्यासाठी बोलताना वाक्यातील शब्दांवर कमी अधिक आघात दिले जातात. एखाद्या शब्दावर जोर देऊन आशयाचे विशिष्टत्त्व दाखवले जाते.

उदाहरणार्थ:

१. **त्याने** गाडी चालवली.

२. त्याने **गाडी** चालवली.

३. त्याने गाडी **चालवली**.

इथे ठळक असलेल्या शब्दावर जोर दिल्यास आशयाचे विशिष्टत्व दृष्टीस पडते. पहिल्या वाक्यातून त्याने वर जोर दिला आहे, दुसऱ्या वाक्यात गाडी या शब्दावर भर दिला आहे. तिसरे वाक्य चालवली या शब्दावर भर देते आहे. म्हणजेच यातील प्रत्येक शब्दावर दिल्या जाणाऱ्या बलाघातामुळे वाक्याच्या अर्थामध्ये बदल होतो. मराठीमध्ये आघाताची अशी खूप उदाहरणे सांगता येतात.

२. सुरांचा चढ-उतार (सुरावली):

वाक्यातील सर्वच ध्वनींचे उच्चारण सारखे असत नाही. वाक्यातील वाक्याचा सूर चढता ठेवला आणि अगदी शेवटी सुरु उंच नेला तर ते वाक्य प्रश्नार्थक बनते. विशेष सुरांमध्ये उच्चारण खाली खाली नेले तर ते वाक्य आश्चर्य सूचक होते. याचे कारण सुरांचा चढ-उतार. त्यामुळे वाक्याचा अर्थ बदलू शकतो. सूर हा स्वतंत्र कंपनांमुळे निर्माण होणारा ध्वनी असतो. हाच सूर प्रत्येक घोष ध्वनिमध्ये असतो. सुरांच्या चढ-उताराला 'आरोह-अवरोह' किंवा 'अनुतान/ सूरलहर' असे म्हटले जाते. सूरलहर वाक्यात शब्दांमध्ये प्रकट होत असते. शब्दातील सूर बदलला अर्थात बदल होतो, हे चिनी भाषेमध्ये आढळते. तिथे 'मा' शब्द विशिष्ट सुरात उच्चारला तर त्याचा अर्थ 'माता' आणखी दुसऱ्या विशिष्ट स्वरात उच्चारला की, त्याचा अर्थ 'घोडा' असा होतो. मराठीमध्ये अशा स्वरूपाने दिसत नाही. मराठीत संबोधन वेगवेगळ्या सुरात उच्चारले जाऊ शकते. मात्र त्याचा संबंध हा बोलणाऱ्याच्या मानसिकतेशी संबंधित असतो. त्याने भिन्न अर्थ प्रकट केले जातात. मराठीमध्ये

वाक्यातील अनुतान निश्चित दिसतो. 'जॉकी' शब्दातील अनुतान स्वनिमिक असलेला पाहायला मिळत नाही. वरील वाक्यातील अनुतानाचा विचार केला असता, त्याने गाडी चालवली हे आपले विधान सामान्य विधान. हेच विधान वाक्य चढत्या स्वरात विचारले तर प्रश्नार्थक आणि खालच्या सुरात विचारले की आश्चर्य दर्शक असे होईल. अर्थात एकाच वाक्याचा सूर बदलला त्यामध्ये चढ-उतार आणला की तो स्वनिमिक ठरतो.

सीमासंधी:

वाक्यामध्ये किंवा शब्दांमध्ये सुरुवात आणि शेवट या दृष्टीने जे उच्चारण एक स्वतंत्र खंड असते त्याला 'गुरुखंड' म्हणतात. या गुरुखंडाचे उच्चारण वेगळ्या रीतीने केले की अर्थामध्ये फरक पडतो. अर्थात गुरुखंडातील विरामाने दाखवल्या जाणाऱ्या स्वनिमास 'सीमासंधी' म्हणतात.

उदाहरणार्थ:

१. तो शेतकरी

   तो शेत करी.

२. आंबा खाऊन ये.

   आंबा खाऊ नये.

यामध्ये विरामाचे स्थान बदलले की अर्थामध्ये बदल होतो. सीमासंधी हा स्वनिम असल्यामुळे संख्येमध्ये काटकसर होते. खाऊ नये यामधील उच्चारणापेक्षा खाऊन ये याचे उच्चारण वेगळे आहे. त्यामुळे या ठिकाणी दोन स्वनिम मानावे लागतात. पण सीमासंधी हाच स्वनिम मानला की असे दोन स्वतंत्र स्वनिम मानण्याची गरज उरत नाही.

३. नासिक्यरंजन:

तोंडातील हवा बाहेर पडताना तालूपट वर न जाता तो खाली लोंबत राहतो त्यामुळे श्वासनलिकेतून तोंडाकडे जाणाऱ्या हवेला अडथळा निर्माण होऊन हवा तालुपटाच्या मागील बाजूने नाकाच्या पोकळीत शिरते आणि त्या ठिकाणी नाद उत्पन्न होतो. हा अडथळा सामान्यतः अपूर्ण असल्यामुळे हवा एकाच वेळात वेळी तोंडातून बाहेर पडते. मराठी भाषेमध्ये नासिक्यरंजन दर्शवणाऱ्या काही शब्दांच्या संदर्भात ते अर्थनिर्णायक ठरते. उदाहरणार्थ हंस-हौस, ऐशी-ऐंशी या शब्दांचे विघटन केले तर या ध्वनीचे नासिक्यरंजन झाल्यामुळे तेथे अर्थभिन्नता निर्माण झालेली पाहायला मिळते.

२इ.६ स्वनिम विश्लेषणाची तत्त्वे

१. व्यवच्छेदक किंवा व वैधर्म्ययुक्त विनियोग

२. पूरक विनियोग

३. वैकल्पिक किंवा मुक्त विनियोग

४. काटकसरीचे तत्व

विनियोग याचा अर्थ असा की, एखाद्या भाषेमध्ये येणाऱ्या स्वनाचे कसे, कशा प्रकारे, किती प्रकारे उपयोजन होते हे लक्षात घेणे. खालील विश्लेषणाच्या आधारे भाषेची व्यवस्था समजून घेता येऊ शकते.

१. व्यवच्छेदक विनियोग:

भाषेतील स्वन अर्थनिर्णायक असेल तर तो स्वनिम आणि अर्थनिर्णायक नसेल तर तो स्वनाचा स्वनांतर ठरतो. म्हणजे त्या स्वनाजवळ अर्थ निर्णयक्षमता आहे किंवा नाही हे त्याचा विनियोग कसा होतो यावर अवलंबून असते. स्वनांचा उपयोग एकाच स्वनिम परिसरामध्ये होत असेल तर तो अर्थनिर्णायक ठरतो. उदाहरणार्थ 'मान' आणि 'कान'. या दोन शब्दांमध्ये एका शब्दातील आद्य 'म' हा स्वन आहे, तर दुसऱ्या शब्दांमध्ये आद्य 'क' स्वन आहे. दोन्ही शब्दांमध्ये 'म' आणि 'क' शिवाय इतर ध्वनी सारखे आहेत. मात्र अर्थ भिन्न आहेत. या वाक्यामध्ये 'म' आणि 'क' हे ध्वनी एकाच स्वनिम परिसरामध्ये आहेत त्याला **'व्यवच्छेदक किंवा वैधर्म्ययुक्त विनियोग'** असे म्हणतात.

आणखी काही पार-फार, कॅट- बॅट, दात -सात, पान- मान अशी उदाहरणे देता येतील. जेव्हा दोन स्वर सारख्याच परिसरामध्ये येतात आणि त्यामुळे अर्थदृष्ट्या भिन्नभिन्न शब्द तयार होतात, तेव्हा त्यांच्यात व्यवच्छेदक विनियोग असतो. अशा विनियोगामुळे स्वनिमांचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य होते. जेव्हा दोन शब्दातील एक स्वन वगळून अन्य परिसर सारखाच असेल आणि भिन्न अर्थ दर्शक शब्द तयार होत असेल तर अशा शब्द जोड्यांना **'अल्पतम धनीयुग्मे'** असे म्हटले जाते. भाषेमध्ये स्वनिम निश्चितीसाठी ही अल्पतम ध्वनीयुग्मे महत्त्वाची ठरतात.

२. पूरक विनियोग:

स्वनांचा विनियोग एकाच स्वनिम परिसरामध्ये होत नसेल तर तो परस्परपूरक असण्याची शक्यता असते. जेव्हा स्वनिक साधर्म्य असलेले दोन स्वन एकमेकांच्या परिसरात येऊ शकत नाहीत, तेव्हा त्या दोन स्वनात पूरक विनियोग असतो. यामुळे स्वनिमांची स्वनांतरे कळण्यास मदत होते. उदाहरणार्थ चार, चाक, चमचा, चहा, चरखा इत्यादी शब्दांमधील च१, च२, च३, च४, च५ हे एकमेकांच्या जागी येत नाही.

वैकल्पिक विनियोग / मुक्त विनियोग:

जेव्हा दोन स्वन एकाच परिसरात येतात पण त्यांच्या अर्थात भिन्नत्व नसते अशावेळी त्या स्वनांचा 'मुक्त विनियोग' असतो. यामध्ये उच्चार भेद जाणवतो त्यामुळे अशा विनियोगाला **'वैकल्पिक उच्चारभेद'** असे ही म्हटले जाते.

काटकसरीचे तत्व:

मानवी वागेंद्रियाजवळ असंख्य ध्वनी निर्माण करण्याची क्षमता असते. मात्र कोणत्याही भाषेत ३0 किंवा ४0 यापेक्षा अधिक स्वनिम आढळत नाहीत. कमीत कमी स्वनिमांच्या साहाय्याने भाषा भाषिक व्यवहार पार पाडत असते. याचे कारण भाषेची प्रवृत्ती नेहमी

व्यवहार सुलभतेकडे भर देते. मर्यादित स्वनिमांच्या आधारे त्यांची विविध प्रकारे जुळणी करून भाषा विविध शब्द तयार करते. अगदी मोजक्या स्वनिमांच्या आधारे अनेक शब्द तयार केले जातात. भाषेतील हे स्वनिम स्वर, अर्धस्वर आणि व्यंजन यामध्ये विभागले गेले आहेत. व्यंजनांच्या दृष्टीने सुलभता येण्यासाठी स्वरांची मदत घेतली जाते. कोणत्याही भाषेत स्वरांची संख्या मर्यादित तर व्यंजनांची संख्या अधिक असते.

२इ.७ मराठीचे स्वनिम

मराठीच्या स्वनिम व्यवस्थेचा विचार करताना मराठीचे औपचारिक रूप लक्षात घ्यावे लागते. भाषाविज्ञान भाषेच्या औच्चारिक रूपाकडे विशेष लक्ष देत असल्यामुळे मराठी भाषेच्या बाराखडीमध्ये असलेले स्वन कोणते? बाराखडीमध्ये कोणते स्वन न दाखविता त्याचा उपयोग बोलताना भाषेमध्ये होत असतो? अशा दोन्ही प्रकारच्या प्रश्नांचा विचार करावा लागतो. त्याचबरोबर कोणते ध्वनी अर्थविभेदक आहेत त्यांचाही विचार होणे आवश्यक आहे.

मराठी भाषेमध्ये एकूण सोळा स्वर मानले जातात. अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः असे बाराखडीमध्ये असलेले स्वर आणि ऋ ॠ ऌ ॡ हे स्वर ज्यांना परंपरेनुसार मराठीत स्वर मानले जाते. मात्र परंपरेने चालत आलेले हे स्वर यांना स्वरस्वनिम म्हणून मान्यता मिळालेली नाही.

ऋ विषयी अभ्यासकांमध्ये मतभेद आहेत. ऋ चा रु असाही लिहिला जातो. शिवाय मराठी भाषेमध्ये यापासून निर्माण होणारे शब्द हे अल्प आहेत.

तसेच याचे आणखी विघटन होते. त्यामुळे याला स्वर स्वनिम मानले जात नाही.

मराठी मध्ये ई आणि ऊ हे अर्थ विभेदक नाहीत त्यामुळे या स्वरांना स्वरस्वनिम मानले जात नाही.

'ऐ' आणि 'औ' हे स्वर दोन स्वरांपासून बनलेले आहेत. स्वनिमाचा विचार करता, स्वनिमाचे आणखी विघटन करता येत नाही हे लक्षण आहे. त्यामुळे हे दोन स्वन स्वनिम ठरत नाहीत.

काही शब्द इंग्रजीमधून मराठीमध्ये आलेले आहेत. ज्यामध्ये ॲ आणि ऑ यांचा अंतर्भाव होतो. या दोन्ही स्वरांचे शब्द मराठी भाषेमध्ये आहेत. त्यामुळे या दोन स्वरांना स्वरस्वनिम म्हणून मान्यता दिली जाते.

त्यामुळे मराठीच्या स्वरस्वनिमांचा विचार करता, अ, आ, इ, उ, ए, ओ, ॲ, ऑ अशा आठ स्वरांचा अंतर्भाव करता येतो.

मराठीतील व्यंजन-स्वनिम:

मराठी मध्ये पारंपरिक व्याकरणातील काही अपवाद वगळता सर्व व्यंजने स्वनिमिक असलेली दिसतात.

'क्ष' आणि 'ज्ञ' यांचे आणखी विभाजन शक्य असल्यामुळे त्यांना स्वनिम मानले जात नाही.

'स', 'श', आणि 'ष' यामध्ये 'श' आणि 'ष' यांचा उच्चार एकच होत असल्याने तसेच 'ष' या ध्वनीमुळे अर्थ भिन्नत्व दर्शवणारे शब्द दिसत नाहीत त्यामुळे 'ष' हा स्वतंत्र स्वनिम मानला जाऊ नये असे मत व्यक्त केले जाते.

मराठी मध्ये 'न' या अनुनासिक उच्चारणाशी साधर्म्य साधणाऱ्या 'ञ' या पारंपरिक व्याकरणामध्ये स्थान असलेल्या व्यंजनाला स्वनिम म्हणून स्थान देता येत नाही. कारण तो या 'न' अनुनासिक स्वनिम गटातील स्वनांतर ठरतो. शिवाय मराठीमध्ये त्याची अल्पतम ध्वनीयुग्मे सापडत नाहीत. त्यामुळे मराठीमध्ये न, ण, म, ङ् ही अनुनासिक स्वनिमे म्हणून ओळखली जातात.

काही अभ्यासक न्ह, म्ह, व्ह, ळ्ह, ऱ्ह या महाप्राण ध्वनींना स्वनिमे मानतात. मात्र मराठीमध्ये त्यांचे स्थान विवाद्य आहे.

दंतमूलीय स्पर्शसंघर्षी 'च' आणि तालव्य स्पर्शसंघर्षी 'चॅ' हे दोन्ही वर्ग मराठी मध्ये स्वनिमिक ठरतात.

थोडक्यात,

स्फोटक - क्, ख्, ग्, घ्, (मृदूतालव्य)

ट्, ठ्, ड्, ढ्, (मूर्धन्य)

त् थ् द् ध् (दन्त्य)

प् फ् ब् भ् (औष्ट्य)

अर्धस्फोटके - च्, छ्, ज्, झ्

चॅ, जॅ, छँ, झँ

अर्धस्वर - य् व्

अनुनासिके- न, ण, म, ङ्

घर्षक स् श्

महाप्राण - ह् (घोष)

ह् (अघोष)

स्पंदित - र्

पार्श्विक - ल्, ळ्

असे उपरोक्त ३७ आणि य्, र्, ल्, व्, न्, ण्, म्, ळ् यांची महाप्राणयुक्त य्ह, ऱ्ह, ल्ह, व्ह, न्ह, ण्ह, म्ह, ळ्ह अशी ०८ व्यंजने मिळून ४५ व्यंजनस्वनिमे मानावेत.

अशा रीतीने मराठीमध्ये ०८ स्वर स्वनिमे आणि ४५ व्यंजन स्वनिमे मिळून एकूण ५३ खंडित स्वनिमे तयार होतात.

२इ.८ समारोप

कोणत्याही भाषेमध्ये अशा रीतीने स्वन-स्वनिम-स्वनांतर यांचे कार्य चालत असते. त्यांच्याशिवाय भाषा अपुरी असते. भाषेचे विविध कंगोरे यातून दिसून येतात. अशा सूक्ष्म पातळीवर भाषेचे विवेचन केल्यास त्या भाषेतील विविधता लक्षात येते. त्यामुळे भाषेचे स्वन-स्वनिम-स्वनांतर या अनुषंगाने विवेचन करणे महत्त्वाचे ठरते.

२इ.९ संदर्भ ग्रंथ

१. मालशे स.ग./ पुंडे द दि./सोमण अंजली: भाषाविज्ञान परिचय : पद्मगंधा प्रकाशन

२. कुलकर्णी आरती : भाषाविज्ञान संकल्पना व स्वरूप,

३. काळे कल्याण/ सोमण अंजली : वर्णनात्मक भाषाविज्ञान स्वरूप आणि पद्धती

४. गोविलकर लीला : वर्णनात्मक भाषाविज्ञान

५. पुंडे द दि : सुलभ भाषाविज्ञान, स्नेहवर्धन प्रकाशन

२इ.१० पूरक वाचन

१. मालशे स. ग. / सोमण अंजली/इनामदार हे. वि. : भाषाविज्ञान: वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक

२. कदम महेंद्र : मराठीचे वर्णनात्मक भाषाविज्ञान, स्नेहवर्धन प्रकाशन

३. कुबेर वसंत /कुलकर्णी सुलक्षणा : भाषाविज्ञान परिचय,

४. गवळी अनिल : भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा

२इ.११ सरावासाठी प्रश्न

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. स्वन -स्वनिम- स्वनांतर म्हणजे काय? सविस्तर चर्चा करा.

२. स्वन -स्वनिम- स्वनांतर या संकल्पना सांगून स्वनिमनिश्चितीची तत्वे लिहा.

३. स्वन -स्वनिम- स्वनांतर या संकल्पना सांगून खंडाधिष्ठित स्वनिमांची सविस्तर चर्चा करा.

ब) लघुत्तरी प्रश्न.

१. स्वनिम व स्वनांतर यातील परस्परसंबंध स्पष्ट करा.

२. स्वनिम विश्लेषणाची तत्वे सांगा.

३. स्वनिमांचे प्रकार सविस्तर सांगा.

४. 'स्वनांतरे' याविषयी चर्चा करा.

५. भाषेतील विनियोगाचे प्रकार सांगा.

क) रिकाम्या जागा भरा.

१. वाक्यामध्ये किंवा शब्दांमध्ये सुरूवात आणि शेवट या दृष्टीने जे उच्चारण एक स्वतंत्र खंड असते त्याला …….. म्हणतात.

२. मराठीमध्ये ….…. स्वर स्वनिमे आहेत.

३. मराठीमध्ये ……. व्यंजन स्वनिमे आहेत.

४. दोन शब्द अर्थदृष्ट्या भिन्न ठरविण्याचे कार्य भाषेतील ……… करत असते.

५. भाषेकरिता उपयुक्त असे कार्य करू शकणारा कोणताही ध्वनी म्हणजे ……. होय.

*****

३अ

पदविचार
रूपिका, रूपिम, रूपिकांतर या संकल्पनांचे प्रकारभेद, प्रक्रियांसह स्पष्टीकरण

घटक रचना

३अ.० उद्दिष्टे

३अ.१ प्रास्ताविक

३अ.२ विषय विवेचन

३अ.३ रूपिका आणि शब्द

३अ.४ पदविन्यास: व्याकरणाच्या कक्षेतील विषय

३अ.५ रूपिका-रूपिम-रूपिकांतर

 ३अ.५.१ रूपिकांतराचे प्रकार

 ३अ.५.२ रूपिमांचे प्रकार

३अ.६ शब्दार्थ व टीपा

३अ.७ समारोप

३अ.८ संदर्भ ग्रंथ सूची

३अ.९ अधिक वाचन

३अ.१० सरावासाठी प्रश्न

३अ.० उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रहो, फेर्दिनां द सोस्यूर या स्वीस भाषाभ्यासकाच्या विचारातून आधुनिक भाषाविज्ञानाचा विकास झाला असे मानले जाते. त्यांनी रूप, व्यवस्था आणि संरचना या अमूर्त संकल्पनांना भाषाविचारात मध्यवर्ती स्थान दिले. भाषेची व्यवस्था आणि व्यवहार असा भाषेमध्ये त्यांनी केलेला भेद भाषाभ्यासाची दिशा बदलणारा ठरला. त्यांच्या विचारातून संरचनावादी किंवा वर्णनात्मक भाषाविज्ञाचा उदय झाला. पुढे या भाषाभ्यासात विविध संप्रदाय उदयाला आले. भाषाभ्यासातील संरचनावादी अभ्यासपद्धती पुढे बरीच

लोकप्रिय झाली. या अभ्यासपद्धतीतील पदविचार समजून घेणे प्रस्तुत घटकाचे उद्दिष्ट आहे. हा घटक अभ्यासल्यानंतर तुम्हाला -

- भाषिक रूप आणि रूपिका म्हणजे काय समजेल.
- रूपिका आणि शब्द या मधील फरक समजून घेता येईल.
- रूपिका-रूपिम -रूपिकांतर ही संकल्पनात्रयी समजून घेता येईल.
- रूपिकांचे प्रकार आणि घटना समजून घेता येईल.
- रूपिकांतराचे प्रकार समजून घेता येतील.

३अ.१ प्रास्ताविक

सर विल्यम जोन्स यांनी रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या तिसऱ्या वार्षिक अधिवेशनामध्ये दिलेले व्याख्यान भाषाभ्यासाची नवी परंपरा निर्माण करणारे ठरले. जोन्स यांच्या विचारातून भाषांच्या ऐतिहासिक अभ्यासाला प्रारंभ झाला. या अभ्यासपद्धतीलाच पुढे तौलनिक भाषाभ्यासाची जोड देण्यात आली. १९ व्या शतकामध्ये या अभ्यासपद्धतीनांच भाषाभ्यासाच्या मूलभूत पद्धती मानल्या जात होत्या. फेर्दिनां द सोस्यूर हे या अभ्यासपद्धतीचे भाषाभ्यास करणारे अभ्यासक, शिक्षक होते. त्यांना या अभ्यासपद्धतींमधील मर्यादा जाणवायला लागल्या. त्यातून त्यांनी भाषाभ्यासासंदर्भात नवे विचार मांडायला सुरुवात केली. या प्रक्रियेतून त्यांनी मांडलेले नवे विचार आणि भाषांकडे पाहण्याची दिलेली नवी दृष्टी आधुनिक भाषाविज्ञानाच्या वाटचालीस कारणीभूत ठरली.

सोस्यूर यांनी आपल्या विचारांमध्ये 'रूप', 'व्यवस्था' आणि 'संरचना' या अमूर्त संकल्पनांना मध्यवर्ती स्थान दिले. भाषेकडे पाहण्याचा ऐतिहासिक दृष्टिकोन टाळून त्यांनी भाषेच्या एककालीन स्थितीवर आपले लक्ष केंद्रीत केले आणि या स्थितीत भाषेची संरचना कल्पून; या संरचनेचे विश्लेषण देण्यावर भर दिला. त्यांच्या या नव्या दृष्टीमुळे भाषाभ्यासाची दिशा बदलून गेली.

आधुनिक भाषाविज्ञानाचा विकास सोस्यूर यांनी घालून दिलेल्या पायावर झाला. त्यांनी भाषाभ्यासात केलेले भाषिक वर्तन (Parol) आणि भाषा व्यवस्था (Langue) किंवा भाषा (Language) आणि भाषण (Speech) हे भेद आधुनिक भाषाविज्ञानामध्ये महत्त्वपूर्ण ठरले. इतर कोणत्याही शास्त्राच्या तुलनेत भाषाविज्ञानाने जी प्रगती साधली; त्याच्या मुळाशी सोस्यूर याच्या विचारांचे योगदान आहे. सोस्यूर आणि सोस्यूरच्या प्रभावाने विकसित झालेल्या युरोपियन आणि अमेरिकन संरचनावादी भाषाभ्यासकांच्या दृष्टिकोनातून भाषाभ्यासाच्या विविध शाखा विकसित झाल्या.

सोस्यूर यांनी 'भाषिक वर्तन' हा भेद कल्पिला असला तरी, त्यांनी केवळ 'भाषिक व्यवस्थेला'च आपला अभ्यासविषय केला. सोस्यूर आणि त्यानंतरच्या संरचनावादी भाषाभ्यासकांनीही ज्या भाषिक वर्तनामधून भाषेची व्यवस्था मिळते त्या व्यवस्थेवर आपले लक्ष केंद्रीत केले. कोणत्याही विशिष्ट कालखंडामध्ये भाषा स्थिर मानून तिचे वर्णन करता

येते; हा विचार सोस्यूर यांनी रुजविला. पाणिनीने 'अष्टाध्यायी' या आपल्या ग्रंथामध्ये भाषाविश्लेषणासाठी वापरलेल्या पद्धतींचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रभाव आधुनिक संरचनावादी भाषाभ्यासावर पडलेला आढळतो. म्हणूनच पाणिनीच्या भाषाविश्लेषणाशी आजचे संरचनावादी भाषाविज्ञान नाते सांगते. वर्तनवादी मनोविज्ञानाचा अभ्यासक असलेला अमेरिकन भाषावैज्ञानिक लेनर्ड ब्लूमफील्ड यांनी 'भाषा हे एक प्रकारचे वर्तन असून तिचा शास्त्रीय अभ्यास करता येतो' असे मत मांडले. आपल्या या मतानुसार नैसर्गिक शास्त्रांचा अभ्यास ज्या संरचनावादी पद्धतीने होतो; त्याच पद्धतीने भाषेचाही अभ्यास करता येतो हे त्याने दाखवून दिले.

साधारणत: १९३० ते १९५५ हा काळ 'संरचनावादी' भाषाभ्यासाचा काळ म्हणून ओळखला जातो. अमेरिकन भाषावैज्ञानिक ब्लूमफील्ड हाच या अभ्यासपद्धतीचा प्रणेता आहे. वर्ण्यविषयाचे विविध स्तर उलगडून दाखविणे, प्रत्येक स्तरावरील घटक स्पष्ट करणे, त्या घटकांचे अंत:संबंध स्पष्ट करून; या संबंधावर आधारलेली व्यवस्था स्पष्ट करणे अशा प्रकारच्या अभ्यासाला 'संरचनात्मक अभ्यास' म्हणतात. भाषेच्या अभ्यासात ही पद्धती ब्लूमफील्ड आणि त्यानंतर बर्नार्ड ब्लॉक, जॉर्ज ट्रेगर, झीलिंग हेरिस, युजिन नायडा, मार्टिन जूस, सलॉन बेल्झ, चार्लझ हॉकेट या अभ्यासकांनी वापरली. अमेरिकेमध्ये विस्तार पावलेली ही भाषाभ्यासाची पद्धत असल्याने या अभ्यासाला संरचनावादी किंवा अमेरिकन संरचनावादी अभ्यासाची पद्धत म्हणून ओळखले जाते. स्वनविज्ञान, स्वनिमव्यवस्था, रूपिमव्यवस्था, वाक्यव्यवस्था आणि अर्थविन्यास असे पाच स्तर कल्पून ब्लूमफील्डने भाषाभ्यास केला. तथापि अर्थाचे क्षेत्र व्यामिश्र आणि गुंतागुंतीचे असल्याने या क्षेत्राचा शास्त्रीय अभ्यास अशक्य आहे हे लक्षात आल्यानंतर आपल्या भाषाविचारातून त्याच्या 'अर्थ'स्तराला बाजूला ठेवले.

ब्लूमफील्डने आपल्या भाषाविचारात अर्थविचार बाजूला ठेवला. त्यामुळे त्याच्या प्रभावाखाली भाषाभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांनीही या भाषिक पैलूची धास्ती घेतली होती. भाषेच्या इतर चार स्तरापेक्षा अर्थाचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास करण्यात काही अडचणी होत्या. कारण भाषेतील अर्थाविषयी काही सिद्धान्त इतक्या व्यापक स्वरूपात मांडले गेले होते की; या सिद्धान्तांची व्यवस्था भाषाविज्ञानाच्या संकल्पनात्मक चौकटीमध्ये लावणे गुंतागुंतीचे होते. अमेरिकन संरचनावादी अभ्यासामध्ये अर्थाचा विचार क्षीण असला तरी पुढे हा विचार विकसित झाल्याचे दिसते. त्यातूनच भाषेतील शब्दसंग्रहाच्या अर्थरचनेविषयी थोडीफार मर्मदृष्टी युरोपियन अभ्यासकांना प्राप्त झाली.

३अ.२ विषय विवेचन

स्वन-स्वनिम-स्वनांतर ही संकल्पना समजून घेताना आपण भाषिक ध्वनींचा विस्ताराने विचार केला. भाषा ही ध्वनींनी बनलेली असते. मानवी मुखावाटे असंख्य ध्वनींची निर्मिती करता येते. यापैकी काही निवडक ध्वनीच भाषेमध्ये वापरले जातात. जगभरातील भाषांचे निरीक्षण करता केवळ तीस ते सत्तर ध्वनीच भाषेत मूलध्वनी म्हणून कार्यरत असल्याचे दिसतात. भाषिक ध्वनीनाच 'स्वन' ही संज्ञा आहे. हे स्वन प्रत्यक्ष भाषेत येतात तेव्हा त्यांना स्वनिम म्हणून ओळखले जाते. स्वनिमांचा विचार भाषासापेक्ष होतो. परंतु, स्वनिमांना स्वत:चे अर्थ नसतात. स्वनिमांच्या अंगी दोन उच्चारणे अर्थाच्या दृष्टीने वेगळी ठेवण्याचे

सामर्थ्य असते. या सामर्थ्यामुळे स्वनिमांच्या वेगवेगळ्या सानुक्रम रचना करून अनेक उच्चारणे तयार करता येतात. म्हणून मानवी भाषा हवे तेवढे अर्थ व्यक्त करू शकते. भाषेत निरनिराळे अर्थ निर्माण करण्याची पद्धत म्हणजे भाषेची ‘दुहेरी संरचना’ (Double Patterning) होय.

स्वनिमांच्या अंगी असलेली अर्थविभेदक शक्ती ही भाषेच्या दुहेरी संरचनेतील पहिल्या पातळीवरची रचना असते. स्वनिमांची अर्थविभेदक शक्ती लक्षात घेऊन स्वनिमांचे निरनिराळ्या प्रकारे संयोग करून त्याचे सार्थ गट बनविले जातात. स्वनिमांच्या गटांना दिलेला अर्थ ही दुसऱ्या पातळीवरची रचना होय.

उदाहरणार्थ, म्, क्, आ, अ या स्वनिमांच्या पुढील रचना पाहा.

१. म् + अ + क + आ = मका

२. क् + आ + म् + अ = काम

३. आ + क् + म् + अ = आक्म

४. आ + म् + क् + अ = आम्क

या उदाहरणातील ‘मका’ आणि ‘काम’ या दोन रचना मराठी भाषेतील सार्थ रचना आहेत. तर क्रमांक ३ व ४ या रचना मराठी भाषेतील कोणताही अर्थ व्यक्त करीत नाहीत. कोणतीही भाषा जे स्वनिम स्वीकारते त्यांचे निरनिराळ्या प्रकारचे संयोग करण्याची भाषेची क्षमता अमर्याद असते. यापैकी काही विशिष्ट संयोग भाषेत अर्थधारणेसाठी उपयोजिले जातात. वरील स्वनिमविचारात आपण भाषेच्या अर्थनिरपेक्ष संरचनेचा अभ्यास केला. येथे आपण भाषेतील सार्थ घटकाचा विचार करणार आहोत. या घटकाचा विचार केल्यानंतर भाषेत अर्थधारणेसाठी नवे संयोग कसे निर्माण होतात हे लक्षात येईल. नवा आशय, कल्पना, विचार मांडताना स्वनिमसंयोग किंवा आहे त्या संयोगातील स्वनिमांच्या अनुक्रमात बदल करून अर्थधारणेसाठी नवा संयोग तयार होणे या भाषेतील प्रक्रियेचा विचार येथे करू.

भाषेतील सार्थ घटकाला भाषिक रूप (Linguistic Form) म्हणतात. ही भाषिक रूपे आकाराने लहान मोठी असतात.

भाग आणि राग या स्वनिमरचना मराठी भाषेमध्ये विशिष्ट अर्थवाहक आहेत. या स्वनिम समूहातील ‘भ’ आणि ‘र’ हे स्वनिम अर्थभेदक आहेत. बाकी स्वनिकपरिसर एकसारखाच आहे.

भाग आणि राग या दोन स्वनिम रचना आहेत. या स्वनिम रचना सर्वात लहान आहेत. या रचनांचे पुन्हा विभाजन करता येत नाही. या रचनांना ‘रूपिका’ (Morph) म्हणतात.

खालील दोन वाक्ये पाहा,

१. महाविद्यालय चार भाग विभागले आहे.

२. प्राचार्य राग आहेत.

वरील वाक्यांमध्ये भाग आणि राग या दोन्ही रूपिका आहेत तशा ठेवण्यात आलेल्या आहेत. वाक्यातील या रूपिकांची जागाही योग्य आहे. परंतु, ही वाक्ये अर्थपूर्ण होत नाहीत. व्यवहारात ही वाक्ये अशी उच्चारली जात नाहीत. ती पुढीलप्रमाणे उच्चारली जाताना दिसतील.

१. महाविद्यालय चार भागात विभागले आहे.

२. प्राचार्य रागात आहेत.

वरील वाक्यांमध्ये भागात आणि रागात या रचना योग्य वाटतात. वरील वाक्यांची गरज त्या पूर्ण करतात. त्यामुळे ही वाक्ये सुविहीत झाली आहेत. भागात, रागात या रचनांना आपल्याला ‘पद’ म्हणता येईल. या पदामध्ये,

भाग + आ + त = भागात

राग + आ + त = रागात

अशा तीन रूपिका आहेत. या मधील भाग या रूपिकेची भ् + आ + ग् + अ असे विभाजन केल्यास आपल्याला स्वन मिळतात. त्यांना भाषेत अर्थ नसतो. रूपिकेचे अर्थदृष्ट्या पुन्हा विभाजन शक्य नसते. त्यामुळे रूपिकेची व्याख्या 'भाषिक रूपातील अर्थदृष्ट्या अंतिम लघुत्तम घटक म्हणजे रूपिका' अशी करता येईल.

वरील वाक्यांमधील भाग आणि राग या रूपिका ‘हा भाग उजाड आहे.’ आणि ‘मला राग अनावर होतो’ या वाक्यांमध्ये परिवर्तीत होत नाहीत. त्यामुळे येथे भाग, राग ही पदे आहेत. तर 'प्राचार्य रागात आहेत' या वाक्यात 'राग' या रूपिकेला प्राचार्यांशी संबंधित होताना परिवर्तीत होऊन 'रागात' असे पद तयार होते. त्यामुळे पदाची व्याख्या करताना, 'केवळ स्वरूपातील रूपिका किंवा इतर शब्दांशी संबंधित होताना संबंधित भाषेच्या व्याकरणिक प्रक्रियेने बदलणारी आणि व्याकरणिक रूप धारण करणारी रूपिका म्हणजे पद होय.' (डॉ.दिलीप धोंडगे, पृष्ठ ९२) अशी केली जाताना दिसते. तर व्याकरणिक रूपातील शब्दाचे सर्वात लहान अविघटनक्षम रूप म्हणजे रूपिका होय. रूपिका ही व्याकरणाचा मूल घटक असते. पदाचे विघटन रूपिकांमध्ये होते.

भाषाव्यवहारामध्ये सार्थ (अर्थपूर्ण) घटकाला महत्त्व असते. भाषेतील कोणत्याही सार्थ घटकाला 'भाषिक रूप' (Linguistic form) असे म्हणतात. भाषेतील असे सार्थ घटक लहान-मोठ्या स्वरूपाचे असतात. उदाहरणार्थ,

१. महाविद्यालयाचे दोन खेळाडू राष्ट्रीय पातळीवर चमकले.

२. महाविद्यालयाचे दोन खेळाडू.

३. महाविद्यालयाचे

४. महा + विद्या + लय + आ + चे

या उदाहरणामध्ये क्रमांक १ हे पूर्ण वाक्य, क्रमांक २ हे उपवाक्य, क्रमांक ३ हा शब्द आणि क्रमांक ४ हे शब्दघटक आहेत. क्रमांक १ ते ४ ही सर्वच भाषिक रूपे आहेत. कारण हे सर्वच सार्थ घटक आहेत. क्रमांक ४ मधील महा, विद्या, लय, आ आणि चे ही देखील सर्व भाषिक रूपे आहेत. भाषेतील अशा सर्वात लघुत्तम रूपांनाच 'रूपिका' (Morph) असे म्हणतात.

म्हणजेच भाषेतील रूपांचे अर्थाच्या दृष्टीने विभाजन करीत गेल्यास शेवटी मिळणारे सर्वात लहान सार्थ रूप, ज्याचे पुढे पुन्हा विभाजन शक्य नसते, भाषेतील अशा रूपांना 'रूपिका' म्हणतात. व्यवहारामध्ये आपण सतत 'शब्द' हा शब्द अर्थ घटकासाठी उपयोजित असतो. शब्द हे देखील भाषेतील सार्थ घटक आहेत. परंतु, शब्द आणि रूपिका यामध्ये एक मूलभूत असा फरक आहे.

३अ.३ रुपिका आणि शब्द

'शब्द' आणि 'रूपिका' या दोन कल्पनांविषयी आपण चर्चा करू. भाषेतील शब्द आणि रूपिका हे दोन्ही अर्थघटक आहेत. परंतु, वरील उदाहरणाची चर्चा केल्याप्रमाणे रूपिकेचे अर्थदृष्ट्या पुन्हा विभाजन होऊ शकत नाही. तसे शब्दाचे होत नाही. शब्दाचे अर्थदृष्ट्या पुन्हा विभाजन होऊ शकते.

'महाविद्यालयाचे दोन खेळाडू राष्ट्रीय पातळीवर चमकले' या वाक्यातील, 'महाविद्यालयाचे' या शब्दात 'महा + विद्या + लय + आ + चे' असे पाच अर्थघटक आहेत. परंतु, त्याच्या पुढील 'दोन' या शब्दात एकच अर्थघटक आहे. म्हणजे दोन या शब्दाचे अर्थदृष्ट्या पुन्हा विभाजन शक्य नाही. त्यामुळे 'दोन' हा शब्दही आहे आणि रूपिकाही आहे. त्याचबरोबर 'राजूने आंबा पाडला' या तीन शब्दाच्या वाक्यामध्ये राजू + ने + आंबा + पाड + ला अशा पाच रूपिका दिसतात. म्हणजे एखाद्या शब्दात एकांपेक्षा अधिक रूपिका समाविष्ट असतात. परंतु, रूपिकेचे असे नसते. रूपिकेचे पुन्हा विभाजन होत नाही, शब्द ही संकल्पना व्यापक आहे. ती अनेक ठिकाणी वेगवेगळ्या पद्धतीने वापरली जाते. कधी प्रत्ययविरहित, कधी सप्रत्यय तर कधी दुसऱ्या शब्दरूपासह संयुक्तपणे अशी भाषिक रूपे आपण शब्द म्हणूनच ओळखतो. त्यामुळे शब्दाचा विचार करताना या सर्वांचा विचार अपेक्षित आहे. अभ्यासाच्या सोयीसाठी विसंगती व घोटाळे टाळण्याच्या उद्देशाने अशा रूपांना 'शब्द' न म्हणता 'पद' म्हणणे अधिक सयुक्तिक ठरते.

रूपिकांचे पुन्हा दोन प्रकार कल्पिन्यात आलेले आहेत.

१) वाक्यात स्वतंत्रपणे येऊ शकणाऱ्या रूपिका

२) वाक्यात स्वतंत्रपणे न येता दुसऱ्या रूपिकांच्या आश्रयाने येणाऱ्या रूपिका.

ज्या रूपिका वाक्यात स्वतंत्रपणे येऊ शकतात त्यांना 'मुक्त रूपिका' असे म्हणतात वरील उदाहरणामधील 'महाविद्यालयाचे' ही रूपिका स्वतंत्रपणे येऊ शकते. उदाहरणार्थ, महाविद्यालयाचे शिबिर, महाविद्यालयाचे प्राचार्य इत्यादी म्हणून ही 'मुक्त रूपिका' होय. तर ज्या रूपिका वाक्यात दुसऱ्या रूपिकांच्या आश्रयाने येतात त्यांना 'बद्ध रूपिका' असे म्हणतात. वरील उदाहरणातील आ, चे, लय या बद्ध रूपिका आहेत. या स्वतंत्रपणे वाक्यात येऊ शकत नाहीत.

३अ.४ पदविन्यास: व्याकरणाच्या कक्षेतील विषय

भाषा ही व्यवहारासाठी वापरली जाणारी व्यवस्था आहे. आशयाचे वहन हे तिचे मुख्य काम आहे. भाषा ही ध्वनींनी (स्वनिमांनी) बनलेली असली तरी; भाषिक ध्वनींना म्हणजेच स्वनिमांना स्वत:चे अर्थ नसतात. रूपिका सार्थ असतात. तरीही केवळ रूपिकांच्या माध्यमातून पूर्ण होत नाही. कारण भाषा म्हणजे केवळ रूपिकांना एकापुढे एक ठेवून केलेला व्यवहार नाही. व्यवहारासाठी या रूपिकांची विशिष्ट पद्धतीने विशिष्ट क्रमाने रचना केल्याने अर्थ प्राप्त होतात.

उदाहरणार्थ, तो गाणं शिकत जातो.

मराठीत भाषेतील या चार रूपिका आहेत. या एकापुढे एक ठेवून काहीही अर्थ व्यक्त करीत नाहीत. याच रूपिकेंची = तो गाणे शिकायला जातोय.

अशी रचना केल्यास विशिष्ट अर्थव्यक्ती होते. त्यामुळे भाषेमध्ये रूपिकांची अशी विशिष्ट रचना करणे अपेक्षित असते. भाषेतील या रचनापद्धतीलाच त्या भाषेचे व्याकरण असे म्हणतात. उदाहरणार्थ, 'त्यांच्याकडे', 'विद्यापीठातील' या शब्दरचना, 'विभागप्रमुख', 'प्रश्नप्रत्रिका' यासारख्या समासयुक्त रचना, 'हुशार मुले', 'अभ्यासू विद्यार्थी' यासारख्या पदबंधात्मक रचना आणि 'मी आज वेळेत शाळेमध्ये पोहोचले' अशी वाक्यात्मक रचना व्याकरणाच्या कक्षेत येतात.

व्याकरणिक रूपातील शब्दाचे सर्वात लहान अविघटनक्षम रूप म्हणजे रूपिका होय. रूपिका ही व्याकरणाचा मूल घटक आहे, पदाचे विघटन रूपिकांमध्ये होते. रूपिका, त्याचे प्रकार, त्याच्यापासून निर्माण होणारी पदे इत्यादीचा विचार व्याकरणाच्या कक्षेत होतो. कोणत्याही भाषेतील पद, रूपिकांचा विचार त्या भाषेतील व्याकरणाच्या मूलतत्त्वाच्या आधाराने करावा लागतो.

पदनिर्मित होत असताना, विविध रूपिका एकत्र येत असताना त्यांच्यातील स्वनांवर परिणाम होऊन बदल होतो. बदलाच्या या प्रक्रियेला 'पदस्वनिमिकी' किंवा 'रूपस्वनिमिकी' म्हणतात, तेव्हा रूपिका, रूपिकांचे प्रकार, पदनिर्मितिप्रक्रिया, पदस्वनिमिका वगैरेचा अभ्यास भाषाविज्ञानामध्ये ज्या पद्धतीने होतो. त्याला 'पदविन्यास' म्हणतात. व्याकरण हे भाषेच्या अंत:सूत्रांशी व भाषिक व्यवहाराशी संबंधित असते. प्रत्येक भाषेची अंत:सूत्रे व व्यवहार ठराविक असतात. त्यामुळे प्रत्येक भाषेचे व्याकरण एकसारखे नसते.

उदाहरणार्थ, पुढील वाक्ये पाहा,

१. पाण्यात In the water

२. मी पुस्तक वाचतोय I am reading a book.

पहिल्या उदाहरणामध्ये इंग्रजीतील In the या पदांनंतर water हे पद येऊन अर्थ निर्माण होतो. मराठी भाषेत 'पाण्यात' या पदानेच तो अर्थ व्यक्त होतो. मराठीत पाणी या पदाला लागूनच इतर पदे येतात. आणि दुसऱ्या उदाहरणामध्ये इंग्रजी कर्ता - क्रियापद - कर्म अशी

रचना दिसते. तर मराठीमध्ये कर्ता-कर्म-क्रियापद अशी रचना आहे. या उदाहरणावरून प्रत्येक भाषेचे व्याकरण वेगळे असल्याचे लक्षात येते.

व्याकरण : भाषिक रूपांचा अभ्यास दोन पातळ्यांवर:

भाषेमध्ये व्यवहारासाठी 'भाषिके रूपे' (Linguistic Forms) बनवावी लागतात. ही भाषिक रूपे शब्द आणि वाक्य अशा दोन्ही पातळ्यांवर बनविली जाताना दिसतात. कोणत्याही भाषेत शब्द, पदबंध, उपवाक्य आणि वाक्य अशा पातळ्यांवर भाषिक रूपे आढळतात.

व्याकरणामध्ये या भाषिक रूपांचा १.पदविचार २.वाक्यविचार अशा दोन पातळ्यांवर विचार करावा लागतो. पदविचारात शब्दापर्यंतचा विचार अंतर्भूत आहे. पदापेक्षा इतर मोठ्या रचनांचा म्हणजेच पदबंध, उपवाक्य आणि वाक्य यांचा विचार वाक्यविचारात होतो. पदविचार व वाक्यविचार हे व्याकरणाचे दोन भाग मानले जातात. ते केवळ अभ्यासाच्या सोयीसाठी वास्तविक पदविचार आणि वाक्यविचार हे दोन्ही भाग एकमेकांपासून पूर्णत: वेगळे काढता येत नाहीत. या दोन्हींच्या सीमारेषा अनेकदा अस्पष्ट असतात. शिवाय त्या भाषेगणिक बदलतानाही दिसतात. त्यामुळे एखाद्या भाषेत पदविचार महत्त्वाचा ठरतो तर एखाद्या भाषेत वाक्यविचार. एखाद्या भाषेतील भाषिक रूप कोणत्या विचारात मोडते हे त्या भाषेने स्वीकारलेल्या रचनापद्धतीवर ठरते.

उदाहरणार्थ, 'टेबलावर' या भाषिक रूपाचा विचार मराठीमध्ये पदविचारात करावा लागतो. तर हाच आशय व्यक्त करणाऱ्या इंग्रजी भाषेतील रूपाचा म्हणजे On the table चा विचार वाक्यविचारात करावा लागतो.

पदविचारात रूपिकेचे स्वरूप, रूपिकेचे प्रकार, रूपिकेचे कार्य आणि रूपिकांच्या विशिष्ट रचनांमुळे बनणारा शब्द याचा विचार केला जातो.

३अ.५ रूपिका-रूपिम-रूपिकांतर पदविन्यास

सुरुवातीला आपण स्वन-स्वनिम-स्वनांतर ही संकल्पना समजून घेतलेली आहे. या संकल्पनेला समांतर अशीच ही संकल्पना आहे. रूपिका ही संकल्पनाही आपण मागील मुद्द्यामध्ये समजून घेतली. रूपिका ह्या भाषेतील अर्थदृष्ट्या लघुत्तम घटक असतात. अशा भाषेतील रूपिका कार्याच्या दृष्टीने येऊ शकतात. समान कार्य करणाऱ्या रूपिकांचा गट करता येतो. रूपिकांच्या अशा गटाला 'रूपिम' म्हणतात. रूपिम हे स्वनिमाप्रमाणे गटवाचक नाम आहे. रूपिम काल्पनिक असतो. तो अमूर्त असतो. भाषेत प्रत्यक्ष वावरत असतात त्या विशिष्ट रूपिम गटातील रूपिकाच. रूपिम अमूर्त असतो. कारण तो केवळ गटाचे प्रतिनिधित्व करतो. रूपिमाचे मूर्त आविष्करण रूपिका असतात. एका रूपिम गटात समाविष्ट असलेल्या रूपिकांना त्या विशिष्ट रूपिमाची रूपिकांतरे म्हणतात. रुपिकांतर ही कल्पना रूपिकांच्या संदर्भातच वापरली जाते. म्हणजे रूपिका व रूपिकांतर एकच होय.

उदाहरणार्थ, माणूस या रूपिमाची माणूस, माणस, माणूस, मानस ही वेगवेगळी रूपिकांतरे आहेत. व्यवहारात माणूस, माणसाने, माणुसकी, मानसपुत्र इत्यादी रूपे वापरली जातात. भाषाविषयक लेखनामध्ये रूपिम महिरपी कंसात तर रूपिकांतरे स्वनिमाप्रमाणे तिरप्या रेषांमध्ये दर्शवितात. उदाहरणार्थ,

	/माणूस/
{माणूस}	/माणस/
	/माणुस/
	/मानस/

रूपिका-रूपिम-रूपिकांतर यांच्या व्याख्यासंदर्भात चर्चा आपण केली. रूपिका ह्या भाषेतील अर्थदृष्ट्या लघुत्तम घटक असतात. अशा भाषेतील रूपिका कार्याच्या दृष्टीने येऊ शकतात. समान कार्य करणाऱ्या रूपिकांचा गट करता येतो. हे आपण पाहिले. या रूपिका १. अर्थदृष्ट्या समान असाव्यात, २. रूपदृष्ट्या समान असल्याच पाहिजेत असे नाही. ३. त्या रूपिकांमध्ये पूरक विनियोग अथवा मुक्त परिवर्तन हवे, ४. त्या रूपिका व्याकरणिक संरचनेच्या दृष्टीने समान असाव्यात. हे समजून घेण्यासाठी आपण अजून एक इंग्रजी भाषेतील अनेकवचनाचे उदाहरण पाहू.

Cat	:	Cats (कॅटस)
Dog	:	Dogs (डॉग्ज)
Rose	:	Roses (रोजिज्)

वरील उदाहरणामध्ये एकवचन अनेकवचन अशा जोड्या आहेत. रूपिका भिन्न आहेत पण कार्य समान दिसते.

१. 'स्' ही रूपिका अघोष स्वनिमानंतर येते.

२. 'ज्' ही रूपिका सघोष स्वनिमानंतर येते.

३. 'इज' ही रूपिका स्पर्शसंघर्षी आहे. शिवाय ती घर्षक स्वनिमानंतर येते.

'स' ही रूपिका सघोष स्वनिमानंतर येऊ शकत नाही. व 'ज' ही रूपिका अघोष स्वनिमानंतर येऊ शकत नाही. याचा अर्थ यांच्यामध्ये पूरकविनियोग म्हणून स्,ज, इज् या रूपिकांना रूपिकांतरे म्हणता येईल. इंग्रजीतील 'अनेकवचन' या रूपिमांची ही रूपिकांतरे आहेत.

३अ.५.१ रूपिकांतराचे प्रकार:

रूपिकांतराचे तीन प्रकारे वर्गीकरण केले जाते. १. स्वनिमाश्रयी रूपिकांतर २.रूपिमाश्रयी रूपिकांतर ३. शून्य रूपिकांतर

१. स्वनिमाश्रयी रूपिकांतर :

रूपिका - रूपिम - रूपिकांतर ही संकल्पना समजून घेताना आपण इंग्रजीतील 'अनेकवचनी' स, ज्, आणि इज् या रूपिकांचा विचार केला. 'स्' हे रूपिकांतर अघोष स्वनिमानंतर येते; 'ज्' हे रूपिकांतर सघोष स्वनिमानंतर येते आणि 'इज' हे रूपिकांतर स्पर्शसंघर्षी आणि घर्षक स्वनिमानंतर येते. म्हणजे ह्या तिन्ही रूपिकांतराचा उपयोग विशिष्ट स्वनिमांवर

अवलंबून आहे. ज्या रूपिकांतराचा भाषेतील वावर आजूबाजूची स्वनिमिक परिस्थिती ठरविते, त्या रूपिकांतरांना 'स्वनिमाश्रयी रूपिकांतरे' असे म्हणतात. येथे रूपिम कोणत्या स्वनिमाच्या सान्निध्यात येते त्यावर त्याचे रूप अवलंबून असते.

उदाहरणार्थ, निषेधार्थी-'बे' या रूपिमाचे भाषेतील उपयोजन स्वनिमाश्रित आहे.

बे = बेशिस्त, बेपर्वाई, बेदिक्त, बेफिकीर बेभरोशी इत्यादी.

२. रूपिमाश्रयी रूपिकांतर:

संयोग पावताना स्वनिमांशी संबंध नसलेली, पण विशिष्ट रूपिमांशी संबंध राखून त्यांच्या आश्रयाने संयोग पावणारी रूपिकांतरे ही रूपिमाश्रयी रूपिकांतरे होय. भाषेत काही वेळा भाषेने स्वीकारलेल्या संकेतानुसार कोणती रूपिकांतरे कोणत्या परिसरात यायचे हे ठरते. अशा रूपिकांतरानाच/-रूपिमाश्रयी रूपिकांतरे म्हणतात.

उदाहरणार्थ, मराठीतील अनेक धातू रूपिमाश्रयी आहेत.

{जाल} (धातू)- वर्तमानकाळ –जातो, भूतकाळ-गेलाय

वरील जातो, गेला ही रूपिकांतरे रूपिमाश्रयी आहेत.

३. शून्य रूपिकांतर :

भाषेतील काही रूपांचे अनेकवचन होताना मूळ रूप जसेच्या तसे राहते. अनेकवचनी रूपे/प्रत्यय दृश्य स्वरुपात नसतात तेव्हा त्यांना शून्य रूपिकांतर असे म्हणतात. हे रूपिकांतर दृश्य स्वरूपात नसल्यामुळे ही एक वेगळी संकल्पना म्हणून पाहिले जाते.

उदाहरणार्थ : कवी कविता लिहितो.

: कवी संमेलनात एकत्र येतात.

: मोर नदीकाठी आहे.

: मोर नदीकाठी आहेत.

या उदाहरणात अधोरेखित कवी व मोर ही रूपे एकवचनी आणि अनेकवचनी अशा दोन्ही अर्थाने वापरलेली आहेत. येथे अनेकवचनी प्रत्यय अस्तित्वात नसल्याने त्यांना शून्य रुपिकांतर असे म्हणतात

{कवि} / कवी (अनेकवचन)/०/

{मोर} / मोर (अनेकवचन)/०/

शून्य रूपिकांतर /०/ या चिन्हांने दर्शवितात.

३अ.५.२ रूपिमांचे प्रकार:

रूपिमांना स्वत:चे अर्थ असतात. ते भाषेत विशिष्ट व्याकरणिक कार्य पार पाडताना दिसतात. या कार्याच्या स्वरूपावरून रूपिमांचे चार प्रकार कल्पिन्यात आलेले आहेत. ते खालीलप्रमाणे,

१. **अनन्यसाधारण रूपिम :** एखाद्याच किंवा अत्यंत मर्यादित रूपिमांना जोडून वापरल्या जाणाऱ्या रूपिमाला 'अनन्यसाधारण रूपिम' असे म्हणतात. त्यांचा पदात होणारा वापर अनन्यसाधारण असतो.

उदाहरणार्थ,	मारझोड	=	मार + झोड
	पिवळाजर्द	=	पिवळा + जर्द
	पांढराफटक	=	पांढरा + फटक
	हातखंडा	=	हात + खंडा

या उदाहरणांमधील दुसरी पदे सार्थ आहेत असे म्हणता येत नाही. त्याचबरोबर त्यांचे इतरत्र उपयोजन होईल हेही सांगता येत नाही. म्हणजेच या रूपांचा वापर मर्यादित आहे. ही रूपे म्हणजेच अनन्यसाधारण रूपिम आहेत.

२. **आशयबोधक रूपिम:** मूर्त किंवा अमूर्त आशयाचे सूचन करणाऱ्या रूपिमांना आशयबोधक रूपिम असे म्हणतात. त्यांना धातू किंवा मूळ असेही म्हटले जाते.

उदाहरणार्थ, झाड, जमीन, फूल, घर, देव, बस, पळ

कोणत्याही भाषेत या रूपिमांची संख्या सर्वाधिक असते. या रूपिमांच्यामुळे वस्तूंचा, पदार्थाचा, विचारांचा किंवा भावनांचा बोध होतो हे मुक्त रूपिम असतात.

३. **कार्यसूचक रूपिक :** आशयबोधक रूपिमे मुक्त रूपिमे आहेत. परंतु, भाषाव्यवहारात अर्थ पूर्णतेसाठी त्यांचा उपयोग होत नाही. कारण केवळ या रूपिमांना भाषिक व्यवहार शक्य नसतो. उदाहरणार्थ, 'विहीर गर्दी नाही' हे विधान होऊ शकत नाही. परंतु, 'विहिरीवर गर्दी झाली नाही' हे विधान होते.

४. **मिलन रूपिम :** जेव्हा दोन निरनिराळे अर्थ एकाच रूपिमाने दर्शविले जातात, तेव्हा त्या रूपिमाला मिलन रूपिम म्हणतात. त्यालाच संमिश्र रूपिम असेही म्हटले जाते.

उदाहरणार्थ, 'घोड' या धातू रूपिमाला 'आ' हा प्रत्ययकारी रूपिम लागला की ‘घोडा’ हा रूपिम मिळतो किंवा 'गेला' या क्रियापदात गे, ल, आ हे तीन रूपिम आहेत.

• रूपिमांची आवृत्तिक्षमता:

मराठी भाषेतील व्याकरणात धातू आणि प्रत्यय यांचे अनुक्रमे आशयबोध रूपिम आणि कार्यकर रूपिम असे आपण वर्गीकरण अथवा प्रकार केलेले आहेत. धातू म्हणजे शब्दाचे मूळ रूप होय. धातूंना दोन प्रकारचे प्रत्यय लागतात. एक विकारक (विभक्ती) प्रत्यय आणि

दुसरे साधक प्रत्यय. धातूच्या मागे अथवा पुढे साधक प्रत्यय लावून नवे साधित शब्द बनतात. जसे; अज्ञान, कमजोर, नामंजूर चांगलेपणा, स्वस्ताई, शूरत्व इत्यादी या शब्दांत अ, कम, ना, पणा ई, त्व हे साधक प्रत्यय लागून नवे साधित शब्द निर्माण झाले आहेत. साधक प्रत्ययामुळे भाषेतील शब्दसंग्रह वाढतो.

विकारक अथवा विभक्ती प्रत्यय धातूंना लागून त्यांचे वाक्यातील व्याकरणिक कार्य स्पष्ट केले जाते. त्यांच्यापासून नवे शब्द बनत नाहीत. हे प्रत्यय संख्येने कमी असेल तरी भाषा त्यांच्यावाचून पावलोपावली अडते. कारण विभक्ती प्रत्यय हे भाषेच्या अंतर्गत संरचनेचे घटकच असतात. साधन व विकारक प्रत्यय पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

लोह + आर = लोहार + की = लोहारकी (साधक प्रत्यय) - की

लोह + आर = लोहार + ने = लोहाराने (विभक्ती प्रत्यय) - ने

भाषेतील आशयाचे रूप विस्तृत असते. त्यामुळे भाषेतील आशयसूचक रूपिम संख्येने विपुल असतात. उलट भाषेतील व्याकरणिक संबंध ठरलेले असतात आणि ते मोजकेच असतात. त्यामुळे कार्यसूचक रूपिमांची संख्या मर्यादित असते. मात्र कार्यसूचक रूपिम भाषेत पुन्हा पुन्हा वापरले जातात. आशयसूचक रूपिम त्या मानाने कमी वेळा वापरले जातात. वेगळ्या शब्दात सांगायचे झाले तर भाषेतील कार्यसूचक रूपिमांची आवृत्तीक्षमता (वारंवारिता) अधिक असते आणि आशयसूचक रूपिमांची आवृत्तिक्षमता (वारंवारिता) तुलनेने फारच कमी असते.

• धातूंचे वर्गीकरण:

धातू म्हणजे मूळ रूपिम. धातूचे वर्गीकरण दोन प्रकारात केले जाते.

१. धातूला लागणाऱ्या प्रत्ययावरून

२. धातूच्या वाक्यातील कार्यावरून

यातील पहिल्या प्रकाराचा विचार पदविन्यासात केला जातो. तर दुसऱ्या प्रकाराचा वाक्यविन्यासात. धातूंचे तीन प्रकार होतात. १.नाम, २. सर्वनाम, ३. अव्यय, नामाचे नाम, सर्वनाम, विशेषण असे तीन प्रकार होतात. त्यामुळे मराठीत धातूंचे नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद आणि अव्यय असे पाच प्रकार होतात. अव्यये अविकारी असतात. नाम, सर्वनाम आणि विशेषण यांना वचन, लिंग आणि विभक्ती (सामान्यरूप) हे विकार होतात. क्रियापदाला वचन, लिंग, पुरूष, काल आणि अर्थ असे पाच विकार होतात. नाम, सर्वनाम, विशेषण आणि क्रियापद यांना होणाऱ्या विकारांची एकत्रित माहिती देणे म्हणजेच त्यांची विकारसरणी (Declension) सांगणे होय.

• विकारसरणी:

वचन :

एकवचन आणि अनेकवचन असे वचनाचे दोन प्रकार आहेत. नामाचे अंत्य स्वनिम व लिंग यांना अनुसरून मराठीत /ए /, /आ /, / ई /, /अ/ , /या /, /वा /, ही रूपिकांतरे होतात.

उदाहरणार्थ; राजे, वाटा, लेकरं, नद्या, सासवा, शाळा, गाया, बाया, वासरं, पिसवा, जावा इत्यादी.

लिंग :

मराठी भाषेत लिंग हा नामांच्या संदर्भात विकारापेक्षा सहजउपाधीच्या स्वरूपाचा प्रकार आहे. 'मी' गणातील सर्वनामांना लिंगविकार होत नाही. नाम ज्या लिंगी असेल तेच लिंग सर्वनामाला स्वीकारावे लागते. उदाहरणार्थ; मी-मला, माझा, आम्ही, आम्हाला, आपण, आमचा इत्यादी. 'तू' गणाच्या सर्वनामांना मात्र नामाच्या लिंगाला अनुसरून लिंगवचनविकार स्वीकारावे लागतात. उदाहरणार्थ : तू – तुम्ही, तुला, त्याला, त्याने, तिला, तिचा, तिने, त्यांनी, त्याचा, तिच्या इत्यादी. विशेषणाच्या बाबतीत 'सुंदर' गणाची विशेषणे अविकारी असतात. उदाहरणार्थ; ती सुंदर आहे, तो सुंदर आहे, हत्ती सुंदर आहे, घोडी सुंदर आहे. मात्र 'पांढर' गणाच्या विशेषकांना विशेष्याच्या लिंगवचनसापेक्षतेने लिंगवचनविकार होतात. उदाहरणार्थ ; खडू पांढरा आहे. राख पांढरी आहे, घोडे पांढरे आहेत, इमारत पांढरी आहे, ती बैलजोडी पांढऱ्या रंगाची आहे.

विभक्ती :

नाम, सर्वनाम, विशेषण हे तिन्ही प्रकार विकाररहीत असतात तेव्हा ते 'सरळ विभक्ती'त असतात. जेव्हा ते विकारासह असतात तेव्हा त्यांना विभक्तिविकार (सामान्यरूप) होतो. संस्कृत परंपरेने मराठीत आठ विभक्ती रूढ आहेत. नामांच्या बाबतीत त्याचे अंत्याक्षर व लिंग यांना अनुसरून एकवचनी आणि अनेकवचनी असे दोन भिन्न प्रकारचे विभक्तिविकार होतात. सर्वनामाबाबत 'मी' ची /म /, / मा / इत्यादी, 'तू' ची/ त्या/ , / ती/ रूपिकांतरे होतात. विशेषणाबाबत वचननिरपेक्ष सामान्य विभक्तिविकार होतो. विशेषणाची / या/ , / आ/, /ए/ अशी रूपिकांतरे होतात. नाम व सर्वनाम यांच्या सामान्य विभक्तीपुढे अन्य प्रत्यय वा उत्तरयोगी शब्द येतात. उदाहरणार्थ, त्याच्याकडे, रामापुढे विशेषणाबाबत असे घडत नाही. क्रियापदांना वचन, लिंग, पुरूष, काळ आणि अर्थ असे विकार होतात. उदाहरणार्थ; बस-बसोत, बसतात, बसतोय, बसलो, बसली, बसशील, बसाल, बसायची, बसत, बसावा, बसावी, बसतास, बसा, बसतो, बसू, बसणारा, बसव इत्यादी. इथे 'बस' या क्रियापदाला अनुक्रमे वर्तमानकाळ, भूतकाळ, भविष्यकाळ, रीतिकाळ, इच्छार्थक, संकेतार्थ, आज्ञार्थी, आशीर्वादार्थ, प्रार्थनार्थ, कर्तृवाचक विशेषणानुसार, प्रयोजक धातुनुसार विकार लागलेले दर्शविले आहेत. अव्ययमुळांना विकार होत नाहीत तेव्हा विकारसरणीत त्यांचा विचार करण्याची आवश्यकता नाही. नामिक (नाम, सर्वनाम, विशेषण) आणि धातुमुळांना (क्रियापद) होणाऱ्या वर नमूद केलेल्या विकारांचे स्पष्टीकरण म्हणजेच रूपिमांची विकारसरणी होय.

• पदघटना:

पदांची घटना या प्रकारात साधित शब्दांचा विचार येतो. आतापर्यंत आपण विभक्तिप्रत्ययांमुळे होणाऱ्या विकारी घटनांचा विचार केला. आता साधक प्रत्ययापासून निर्माण होणाऱ्या शब्दांचा / पदांचा विचार करू. साधक प्रत्ययामुळे पदांची व्याकरणिक

वैशिष्ट्ये कळतात. उदाहरणार्थ; नाम-विशेषण-क्रियापद-अव्यय प्रत्ययघटित, सामासिक व अभ्यस्त असे साधिक शब्दांचे तीन प्रकार होतात.

प्रत्ययघटित शब्द / पदे पुढीलप्रमाणे:

रूपिम	साधित रूप	प्रत्यय कोठे	व्याकरणिक वैशिष्ट्य
सूर	सुरावट	उत्तर	नाम
नाव	नावाडी	उत्तर	नाम
हिव	हिवाळा	उत्तर	नाम
येथ	येथून	उत्तर	अव्यय
जवळ	जवळून	उत्तर	अव्यय
जीभ	पडजीभ	पूर्व	नाम
शासन	अनुशासन	पूर्व	नाम
जात	सजातीय	पूर्व	विशेषण
लायक	नालायक	पूर्व	विशेषण

साधक प्रत्यय हा धातूच्या पूर्वी किंवा नंतर कोठेही येऊ शकतो. सुरा<u>वट</u>, नावा<u>डी</u> या साधित शब्दांत तो नंतर आलेला आहे. तर '<u>अनु</u>शासन', '<u>स</u>जातीय', '<u>ना</u>लायक' या साधित शब्दांत तो धातूंपूर्वी आलेला आहे.

साधक प्रत्यय लागून तयार झालेल्या शब्दांचा अर्थ आणि मूळ धातूचा अर्थ यांमध्ये अंतर असते. म्हणजेच साधक प्रत्ययामुळे रूपिमाचा अर्थ बदलतो. साधक प्रत्यय हे नाम, विशेषण, अव्यय व क्रियापद यांना लागतात आणि साधित शब्द तयार होतात.

• समास:

समास हा साधित शब्दांचा दुसरा प्रकार आहे. सामासिक विचार दोन किंवा अधिक पदांनी बनलेला असतो. या पदांची रचना व्याकरणिक संबंधदर्शक प्रत्ययांनी अर्थवान होते. हे संबंधदर्शक प्रत्यय अध्याहृत असतात. अशी रचना भाषेच्या निधीत भर घालणारी ठरते. या सामासिक पदांना वाक्यातील इतर घटकांशी नाते जोडताना विभक्तिप्रत्यय घ्यावे लागतात. यामुळे त्यांचा विचार पदविन्यासात करावा लागतो.

समासात प्रत्ययांचा व कार्यकार शब्दांचा लोप होत असतो. उदाहरणार्थ, राजवाडा या शब्दात 'चा' या प्रत्ययाचा लोप झाला आहे. रामलक्ष्मण या शब्दांत 'आणि' या कार्यकर शब्दाचा लोप झाला आहे. पुरणपोळी या शब्दात (पुरण) 'घालून केलेली' या शब्दाचा लोप झालेला आहे. समासाचे दोन प्रकार होतात. 'अंत: पदप्रधान' समासात दोन पदांऐवजी एकच पद वापरात येऊ शकते. उदाहरणार्थ; लग्नपत्रिका ऐवजी पत्रिका, राजवाडा ऐवजी

वाडा, 'अन्यपदप्रधान समासात' दोन्ही पदाऐवजी अन्य पद महत्त्वाचे ठरते. उदाहरणार्थ, मी दशाननाची भूमिका पाहिली. या वाक्यात 'दश' आणि 'आनन' या पदाऐवजी रावण हे अन्य पद महत्त्वाचे ठरते. यावरून समासाचे काही उपप्रकार होतात. ते पाहू.

१. अव्ययीभाव समास हा पूर्वपदप्रधान समास असतो.

उदाहरणार्थ : यथाशक्ती, दररोज, प्रतिवर्ष

२. तत्पुरूष समास हा उत्तरपदप्रधान समास असतो.

उदाहरणार्थ : महादेव, खडीसाखर, नवरात्र, मुखकमल

३. द्वंद्व समासात दोन्ही पदे प्रधान असतात.

उदाहरणार्थ : आईबाप, मीठभाकर, पापपुण्य, घरदार

अन्यपदप्रधान बहुव्रीही समासात कोणतेच पद प्रधान नसून त्या व्यतिरिक्त अन्य पदच प्रधान असते. उदाहरणार्थ : नीलकंठ, दशानन, गजानन, चंद्रमौळी, विधवा, मृगनयना, गायतोंडे, रमारमण.

• अभ्यस्त पदे:

समासातील दोन पदे म्हणजे दोन भिन्न मुक्त रूपिम (पदे/शब्द) असतात. अभ्यस्तामध्ये दोन रूपिम हे भिन्न नसून ते एकाच रूपिमाच्या पुनरावृत्तीच्या स्वरूपाचे असतात. पहिला शब्द + दुसरा शब्द = तिसरा शब्द (खरेतर रूपिम) असे समासाच्या रचनेचे स्वरूप असते. तर अभ्यस्ताचे पहिला शब्द + पहिलाच शब्द = दुसरा शब्द असे रचनात्मक स्वरूप असते. शब्दांची ही पुनरावृत्ती तीन प्रकारची असते.

१. पूर्णाभ्यस्त शब्द:

नाम : हळहळ, कळकळ, बडबड, चिवचिव, पळापळ

विशेषण : मऊमऊ, गारगार, लाललाल, गरमागरम

अव्यय : तुरूतुरू, पटापट, भडभड, तिळतिळ

२. अंशाभ्यस्त शब्द

नाम : गडबड, शेजारीपाजारी, दगडबिगड

विशेषण : लेचापेचा, सटरफटर, अर्धामुर्धा, लहानसहान

अव्यय : आरपार, लगबग, आडवातिडवा

३. अनुकरणात्मक अभ्यस्त शब्द

: धोधो, फाडफाड, रिपरिप, चकचक, थरथर

पदविचारात आधुनिक भाषाविज्ञानातील वाक्यविचारासारखा टप्पाही येऊ शकतो. याशिवाय, याठिकाणी, अशातऱ्हेने, तोपर्यंत, अशाप्रकारे, यानुसार, त्यातून, याबाबत असे शब्द एकत्र लिहावयाचे की स्वतंत्र असा वाद होऊ शकतो. 'कारण की', 'पण' अशा शब्दाअगोदर की, नंतर, स्वल्पविराम लावायचा हाही वादाचा विषय आहे. स्वल्पविरामास आपण खंडाधिष्ठित स्वनिम म्हणतो मात्र अशा अर्धविराम, स्वल्पविरामाने वाक्याचा अर्थ बदलू शकतो. मराठी भाषिक बोलतात योग्य पण लिहिताना अशा विरामचिन्हांचा वापर कसा करावयाचा हेच त्या भाषिकाला कळत नाही. (डॉ.अनिल गवळी, 'भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा', हिरण्यकेशी प्रकाशन, कोल्हापूर.)

३अ.६ शब्दार्थ व टिपा

संरचना : घटकांची मांडणी घटकांमुळे बनणारी एकजीव अशी रचना.

भाषिक क्षमता : कोणतीही भाषा ग्रहण करण्याची जन्मजात अशी क्षमता.

अघोष ध्वनी : वायुप्रवाह बाहेर पडताना कंठामध्ये असलेल्या स्वरयंत्रातील वळी विलग राहून होणारा ध्वनी.

सघोष ध्वनी : स्वरयंत्रातील वळी जवळ येऊन वायुप्रवाहाच्या रेट्याने कंप पावतात त्यामुळे निर्माण होणारे ध्वनी.

स्पर्श ध्वनी : वायुप्रवाहास जीभ किंवा ओठ यांनी प्रथम अटकाव करून मग एकदम त्यास जाऊ दिल्याने निर्माण होणारा ध्वनी.

प्रत्यय : लिंगवचनपुरुष यांचे शब्दाला लागणारे जोड.

कर्ता : क्रियापदाने निर्देश केलेली क्रिया करणारा आणि बहुधा वाक्यारंभी येणारा शब्द.

कर्म : क्रियापदातील कृतीचा ज्यावर परिणाम होतो ती वस्तू किंवा व्यक्ती दाखविणारा आणि बहुधा क्रियापदाच्या लगोलग येणारा शब्द.

विकार : बदल.

वाक्यव्यवस्था : वाक्यरचना.

पदबंध : एक प्रधान किंवा गाभ्याचा शब्द किंवा रूपिम आणि इतर पूरके यांची क्रमानुवर्ती गुंफण.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न १. मराठीतील दहा रूपिमांची रूपिकांतरे तुमच्या वहीमध्ये नोंदवा.

३अ.७ समारोप

फेर्दिना द सोस्यूर यांनी भाषाभ्यासामध्ये एककालिक भाषाभ्यास आणि कालक्रमिक भाषाभ्यास असा भेद केला. या भेदाबरोबर सोस्यूर यांनी रूप, व्यवस्था आणि संरचना या संकल्पना मांडून भाषाभ्यासाची दिशाच बदलून टाकली. भाषाभ्यासात त्यांनी केलेला भेद आणि मांडलेल्या नव्या संकल्पना यामुळे २०व्या शतकात पारंपरिक भाषाभ्यासाविरुद्ध अनेक आक्षेप घेतले गेले. भाषा ही एक सामाजिक संस्था असून परिवर्तनशील असते, हे ग्राह्य धरूनही एका कालखंडात भाषा स्थिर मानून तिचे विश्लेषण करता येते. हे सोस्यूरच्या सिद्धांतातील मूलभूत तत्त्व क्रांतिकारी ठरते. सोस्यूरची ही तत्त्वेच आधुनिक संरचनावादी भाषाविज्ञानाचा पाया घालणारी ठरली. सोस्यूरच्या प्रभावाखाली ब्लूमफील्ड यांनी संरचनावादी अभ्यासपद्धतीचा विकास केला. पारंपरिक भाषाभ्यास अवैज्ञानिक म्हणजेच प्राकृतिक विज्ञानांच्या पद्धतीचा अवलंब न करणारा आहे असा ब्लूमफील्डवादी भाषा अभ्यासकांचा दावा होता. प्राकृतिक विज्ञानांच्या पद्धती पूर्णत: अनुभवनिष्ठ पद्धती आहेत. ऐंद्रीय निरीक्षण हा या पद्धतीचा गाभा आहे.

कोणत्याही घटिताचा वैज्ञानिक पद्धतीचा अभ्यास करायचा असेल तर प्रथम घटितांचे ऐंद्रीय निरीक्षण करायचे, त्यासाठी प्रयोग करायचे आणि या विशिष्ट घटितांच्या निरीक्षणाच्या म्हणजेच पुराव्याच्या आधारे सर्वसामान्य निष्कर्ष काढायचा, अधिक निरीक्षण करून हा निष्कर्ष पडताळून पाहायचा. येथे प्रत्यक्ष निरीक्षणालाच महत्त्व असल्याने निरीक्षणाला ज्या गोष्टी उपलब्ध नाहीत त्याची या अभ्यासपद्धतीत दखल घेतली जात नाही. या पद्धतीने संरचनावादी भाषाभ्यासकांनी भाषांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन विकसित केला. यातूनच भाषेचे ध्वनी, शब्द, वाक्य आणि अर्थ हे घटक निश्चित करून त्यांचे विश्लेषण देण्याची पद्धत म्हणजेच भाषेच्या संरचनेच्या विविध पातळ्यावरील विश्लेषणाची पद्धती विकसित झाली. 'अर्थ' हा घटक गुंतागुंतीचा, व्यामिश्र आणि व्यापक असल्यामुळे सोस्यूर, ब्लूमफील्ड आणि त्यांच्या प्रभावातील अनेक भाषाभ्यासकांनी तो आपल्या विश्लेषणातून बाजूला ठेवला. हे अभ्यासक अर्थ या घटकाला रचनात्मक मूलघटक व्यवच्छेदक आहेत वा नाहीत एवढे ठरवण्यापुरतेच स्थान देताना दिसतात. आपल्या प्रस्तुत विवेचनामध्ये भाषेच्या संरचनेतील पद-पदिम-पदांतर या घटकांचे विश्लेषण आलेले आहे. त्यासाठी आपण रूपिका-रूपिम-रूपिकांतर असे शब्दप्रयोग केले. रूपिका ह्या भाषेतील अर्थदृष्ट्या लघुत्तम घटक असतात. अशा भाषेतील रूपिका कार्याच्या दृष्टीने येऊ शकतात. समान कार्य करणाऱ्या रूपिकांचा गट करता येतो त्यांनाच 'रूपिम' म्हणतात. रूपिम हे स्वनिमाप्रमाणे गटवाचक नाम आहे. रूपिम काल्पनिक असतो. तो अमूर्त असतो. भाषेत प्रत्यक्ष वावरत असतात त्या विशिष्ट रूपिम गटातील रूपिकाच. रूपिम अमूर्त असतो. कारण तो केवळ गटाचे प्रतिनिधित्व करतो. रूपिमाचे मूर्त आविष्कारण रूपिका असतात.

३अ.८ संदर्भग्रंथ सूची

१. डॉ.धोंडगे, दिलीप: 'आधुनिक भाषाविज्ञान, (संपा. कल्याण काळे), प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

२. डॉ.गवळी, अनिल : 'भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा', हिरण्यकेशी प्रकाशन, कोल्हापूर.

३अ.९ अधिक वाचन

१. द. दि. पुंडे : ‘सुलभ भाषाविज्ञान’

२. महेंद्र कदम : ‘मराठी वर्णनात्मक भाषाविज्ञान’

३. कल्याण काळे / अंजली सोमण (संपादित) : ‘आधुनिक भाषाविज्ञान’

३अ.१० सरावासाठी प्रश्न

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. रूपिका -रूपिम - रूपिकांतर या संकल्पना सविस्तर लिहा.

२. पदविन्यास व्याकरणाच्या कक्षेतील विषय सविस्तर स्पष्ट करा.

आ) लघुत्तरी प्रश्न

१. रूपिमांचे प्रकार थोडक्यात लिहा.

२. रूपिकांतरांचे प्रकार थोडक्यात लिहा.

इ) टिपा लिहा.

१. रूपिका

२. रूपिकांतर

*****

३आ

वाक्यविचार

घटक रचना

३आ.० उद्देश

३आ.१ प्रस्तावना

३आ.२ प्रथमोपस्थित संघटक

३आ.३ रचनांचे प्रकार

३आ.३.१ पदबंध

३आ.३.२ नामपदबंध

३आ.३.२.१ नाम

३आ.३.२.२ सर्वनाम

३आ.३.३ विशेषणपदबंध

३आ.३.४ क्रियापदबंध

३आ.३.५ क्रियाविशेषणपदबंध

३आ.४ वाक्यांचे पृथक्करण

३आ. मूलरचित वाक्य आणि रचनांतरित वाक्य

३आ.५ समारोप

३आ.६ संदर्भ ग्रंथ सूची

३आ.७ सरावासाठी प्रश्न

३आ.० उद्देश

भाषाभ्यास करत असताना आपल्या शब्द, ध्वनी, त्याचे अर्थ या सूक्ष्म घटकांपासून वाक्यरचनेसारख्या दीर्घ रचनांचाही अभ्यास करावा लागतो. सदरील घटकामध्ये आपण वाक्यरचनेचा विचार करणार आहोत. या विचारांती आपल्याला पुढील उद्देश साध्य करता येतील.

१. वाक्यरचना कोणकोणत्या घटकांनी सिद्ध होते हे ध्यानात येईल.

२. वाक्यातील प्रथमोपस्थित संघटक म्हणजे काय हे कळेल.

३. वाक्यरचनेतील विविध प्रकाराचे स्वरूप लक्षात येईल.

४. तसेच या प्रकारातील विविध पदबंधाचे वाक्यातील स्वरूप अभ्यासता येईल.

५. वाक्याच्या पृथक्करणाचा स्तर अभ्यासून मूलरचीत वाक्ये व रचनांतरित वाक्याचे स्वरूप पाहता येईल.

३आ.१ प्रास्ताविक

भाषेच्या व्याकरणामध्ये भाषेतील अर्थपूर्ण रचनांचा अभ्यास केला जातो. या रचनांचे पदविचार आणि वाक्यविचार हे दोन भाग असल्याने भाषेच्या व्याकरणाचेहीअसे दोन भाग पडतात. या विभागांमुळे अभ्यासाची सोय होते, ही विभागणी काटेकोरपणे होत नाही. पदविचार आणि वाक्यविचार हे दोन्ही विभाग परस्परपूरक असतात. दोहोंमध्येही अर्थपूर्ण रचना आढळते. वाक्यात केवळ स्वनिम आणि रूपिम नसतात, तर रुपिमांचे वेगवेगळे बंधही असतात. यांनाच 'भाषिक पद' असे म्हटले जाते. ही भाषिक पदे आकाराने लहान किंवा मोठी असतात. वाक्यांश, उपवाक्ये, वाक्ये यांचा समावेश पदबंधांमध्ये होतो. या वाक्यांच्या वर्णनात्मक पद्धतीने केलेल्या अभ्यासाला 'वाक्यविन्यास' किंवा 'वाक्यविचार' असे म्हणतात. भाषेच्या वर्णनात्मक पद्धतीमध्ये वाक्यविचार हा अतिशय महत्त्वाचा भाग आहे. पारंपरिक स्वरूपाच्या व्याकरणामध्ये प्रमाणभाषेतल्या केवळ वाक्यांनाच प्राधान्य दिले जात होते आणि विशिष्ट सैद्धांतिक भूमिका घेऊन नंतर वाक्यांचे पृथक्करण करणे यावर विशेष भर देण्यात येत असे. वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाने या दोन्ही गोष्टी नाकारल्या आहेत. व्यवहारामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या भाषेचे काही नमुने निवडून त्यांच्या अभ्यासातून काही सूत्रांची निश्चिती करण्याचा प्रयत्न वर्णनात्मक भाषाभ्यासामध्ये होतो. वाक्याचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात. १. मूलरचित वाक्ये आणि २. रचनांतरित वाक्ये.

पदबंधानंतर वाक्याच्या स्वरूपाचा विचार करावा लागतो. वाक्य हीदेखील एक रचनाच आहे. रचनेच्या विश्लेषणपद्धतीनुसार वाक्य समजावून घेता येते. वाक्य या रचनेचे पदबंध हे प्रथमोपस्थित संघटक असतात, तर शब्द हे पदबंधाचे प्रथमोपस्थित संघटक असतात. रूपिम हे शब्दाचे प्रथमोपस्थित संघटक असतात. वाक्यविचारामध्ये केवळ शब्दांचे रचनेच्या दृष्टीने असलेले परस्परसंबंध अभ्यासायचे असतात. त्यामुळे रूपिमांद्वारे होणाऱ्या शब्दांची रचना वाक्यविचारामध्ये तपासली जात नाही. भाषेमधील सर्वाधिक मोठी रचना वाक्य होय. उद्देश्य आणि विधेश असे वाक्याचे दोन भाग पडतात. हे उद्देश आणि विधेश हे वाक्याचे प्रथमोपस्थित घटक असतात. उद्देश्य या प्रथमोपस्थित संघटकामध्ये कर्ता आणि त्याची विशेषण यांचा समावेश होतो, तर विधेय या प्रथमोपस्थित संघटकामध्ये कर्म, पूरके, क्रियाविशेषणे व क्रियापदे यांचा समावेश होतो. कधी कधी विशिष्ट संबंधवाचक घटकांनी दान किंवा अधिक वाक्य एकत्र येऊनही वाक्यांची रचना बनते. उदा. आणि, पण, परंतु, जेव्हा-तेव्हा, जर-तर, म्हणून, व इ. अशा रचनेमध्ये आलेल्या वाक्यांना उपवाक्य असे म्हणतात. मुळात उपवाक्य हे वाक्यच असते. कारण उपवाक्य आणि वाक्य यांची रचना सारखीच असते. वेगळ्या भाषेत सांगायचे, तर जेव्हा एखादे वाक्य भाषिक रचनेचा प्रथमोपस्थित संघटक किंवा संघटक म्हणून येतो, तेव्हा ते उपवाक्य ठरते. थोडक्यात

सांगायचे, तर रूपिमांपासून शब्द बनतात, शब्दांपासून पदबंध तयार होतात, पदबंधांपासून उपवाक्य तयार होतात आणि उपवाक्यांपासून वाक्य तयार होतात. या वाक्यांपासून पुढे परिच्छेद आणि त्यातून पुढे प्रकरण आणि ग्रंथ निर्माण होतात. वाक्यविचारात केवळ रूपिमांपासून पुढची शब्द ही रचना आणि वाक्य ही रचना अभ्यासली जाते. वाक्यविचाराचा शेवटचा घटक शब्द असतो, तर सुरुवातीचा घटक वाक्य असते. वाक्यविचारात आपण वाक्याचे विभाजन करतकरत शब्दांजवळ येऊन थांबतो. हे पुढील आकृतीवरूनही लक्षात घेता येईल.

आकृतीवरूनही लक्षात घेता येईल.

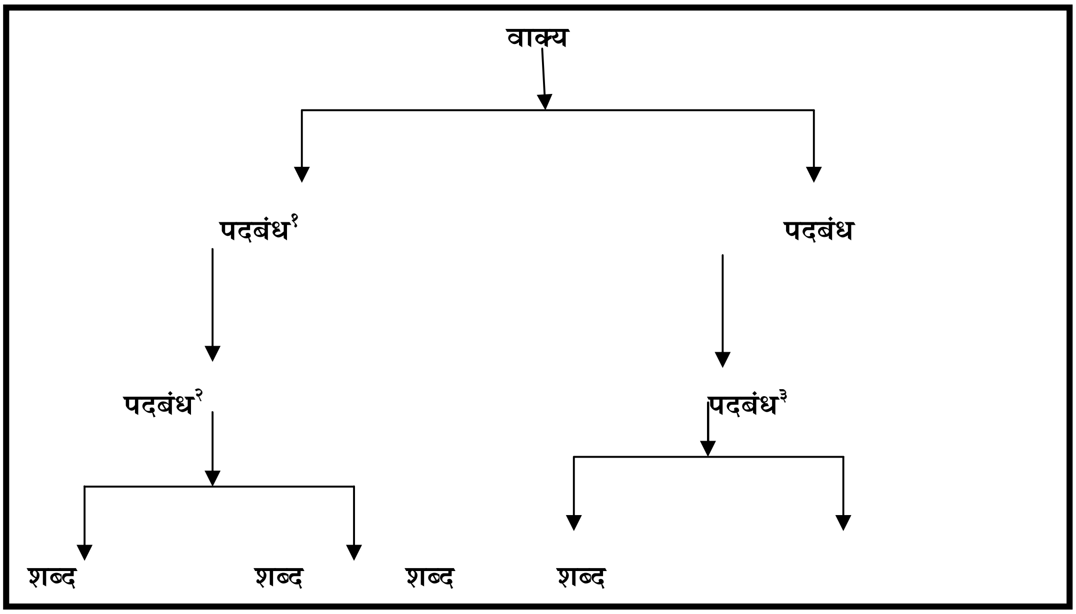

अशा प्रकारे प्रथमोपस्थित संघटक शोधतशोधत अंतिम घटक म्हणून शब्द सापडतात, हे यातून लक्षात येते.

३आ.२ प्रथमोपस्थित संघटक

भाषिक रुपांच्या वेगवेगळ्या रचना असतात आणि त्या रचनांचे विश्लेषण करताना प्रथमोपस्थित संघटक लक्षात घ्यावे लागतात. कोणत्याही सार्थ आणि विभाजनक्षम भाषिक रूपाला रचना म्हणतात. रूपिम सार्थ आहे, पण अर्थदृष्ट्या त्याचे आणखी विभाजन होत नाही. त्यामुळे रूपिमाला रचना म्हणता येत नाही. मात्र रूपिमानंतरची सर्व भाषिक रूपे रचनाच असतात. भाषिक रूपांच्या रचना शब्द, पदबंध, उपकाव्य आणि वाक्य अशा विविध पातळ्यांवरील असतात. वाक्यविचारात शब्दांच्या अनोन्यसंबंधांचा विचार केला जातो. जेव्हा दोन वाक्ये मिळतात आणि त्यांच्यामध्ये सरळ संबंध नसतात, हे लक्षात येते. अशा वाक्यांचे विश्लेषण करताना ब्लूमफिल्ड (Bloomfield, 1933) या भाषावैज्ञानिकाने ‘प्रथमोपस्थित संघटक’ (Immediate constituents) ही संकल्पना मांडली. स्वनिम आणि पदिम यांच्यासारखीच ही संकल्पनाही ‘लघुतम घटक’ या संकल्पनेचा वापर करते. प्रथमोपस्थित संघटक हे एकमेकांशी लघुतम संबंधांनी बांधलेले असतात.स्वनिमविचार आणि पदिमविचार या पातळ्यांप्रमाणेच वाक्याच्या पातळीवरही विभाजन आणि प्रतियोजन

या दोन पद्धती अमेरिकन संरचनावादी परंपरेने वापरलेल्या आहेत. वाक्यांचे विश्लेषण करताना त्यांनी 'प्रथमोपस्थित संघटक' हा शब्द वापरलेला आहे. ही संकल्पना उदाहरणाच्या आधारे समजून घेता येईल. उदा. 'गरीब विवेक धावत गेला' या वाक्यामध्ये 'गरीब' या पदाशी 'विवेक' या पदाचा संबंध आहे. तोच संबंध 'गरीब' या पदाचा 'धावत गेला' या पदाशी नाही. एका पातळीवर 'गरीब विवेक धावत गेला' या रचनेचे दोन मूलघटकांमध्ये विश्लेषण करता येते. (गरीब विवेक) आणि (धावत गेला) हे या पातळीवरील प्रथमोपस्थित संघटक आहेत. यापुढील पातळीवर (गरीब) आणि (विवेक) हे एका रचनेमधील प्रथमोपस्थित संघटक आहेत, तर (धावत) आणि (गेला) हे दुसऱ्या रचनेमधील प्रथमोपस्थित संघटक आहेत. शेवटच्या पातळीवर (गरीब), (विवेक), (धावत) आणि (गेला) हे जे घटक हाती लागतात, हे अर्थातच प्रथमोपस्थित संघटक नसून अंतिम घटक आहेत. झीलिंग् हॅरिस या भाषाभ्यासकाने पदिमांच्या शृंखलांचे प्रतियोजन कसे करायचे, याची एक पद्धती विकसित केली. याच प्रेरणेतून रुलॉन् वेल्स (Wells, 1947-1966) या भाषाभ्यासकाने 'विस्तार' (expansion) ही संकल्पना मांडली. यातून 'प्रथमोपस्थित संघटक' ही संकल्पना आणखी स्पष्ट करण्यात आली. वितरण आणि प्रतियोजन (आदेश) यांच्या साहाय्याने संरचनावादी अभ्यासकांनी पदरचनांचे वर्गीकरण केले आहे. ते दोन प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. अंत:पदप्रधान (endocentric) प्रथमोपस्थित संघटक

२. अन्यपदप्रधान (exocentric) प्रथमोपस्थित संघटक

अंत:पदप्रधान प्रथमोपस्थित संघटक : ज्या रचनांमध्ये प्रथमोपस्थित घटकांपैकी एक घटक प्रमुख असतो आणि त्या घटकाचे त्या संपूर्ण रचनेच्या जागी प्रतियोजन करतो येते, अशा रचनेला 'अंत:पदप्रधान' म्हणतात. वरील उदाहरणामध्ये 'गरीब विवेक' ही रचना आणि 'विवेक' हे पद यांचे वितरण सारखेच आहे. त्यामुळे त्यांचे प्रतियोजन करता येते. येथे 'विवेक' हे पद 'गरीब विवेक' या रचतेतील प्रधान घटक (head) ठरतो. याउलट काही रचनांमध्ये प्रथमोपस्थित संघटकांपैकी कोणताच घटक प्रधान घटक आहे असे म्हणता येत नाही, कारण कोणत्याही घटकाचे प्रतियोजन संपूर्ण रचनेच्या स्थानी करता येत नाही. अशा रचनांना 'अन्यपदप्रधान' संघटक म्हणतात.

अशा प्रकारे वाक्यविचार करताना वाक्यामधील प्रथमोपस्थित घटकांचा विचार करतकरत अंतिम घटकांपर्यंत जायचे असते. पुढील उदाहरणावरूनही हे स्पष्ट करता येईल.

१. विवेक बागेत गेला.

२. बऱ्याच दिवसांनंतर विवेक बागेत गेला आणि परत आला.

यातील पहिल्या वाक्यात विवेक, बागेत गेला हे तीन प्रथमोपस्थित संघटक आहेत. या दोन वाक्यांपैकी पहिल्या वाक्यामध्ये विवेक-बागेत-गेला या तीनही शब्दांचा सरळ संबंध असल्याने त्याचा सहज अन्वय लागत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे अशा वाक्यांचे विश्लेषण आपण सहज पद्धतीने करू शकतो. परंतु वरील दुसऱ्या वाक्यामधील संबंध हा असा सरळ नसल्याने त्यातील शब्दांचा तसा सरळ अन्वय लावता येत नाही. बारकाईने पाहिल्यास वरील दुसऱ्या वाक्यात दोन उपघटक सापडतात.

१. बऱ्याच दिवसानंतर विवेक बागेत गेला

२. परत आला.

प्रथमोपस्थित संघटक या संकल्पनेच्या अंगाने तपासून पाहिले, तर या वाक्यामध्ये तीन घटक अंतर्भूत असल्याचे आढळून येते.

१. बऱ्याच दिवसानंतर विवेक

२. बागेत गेला.

३. परत आला.

हे अधिक स्पष्ट करण्यासाठी पुढील रेखाकृती उपयुक्त ठरेल.

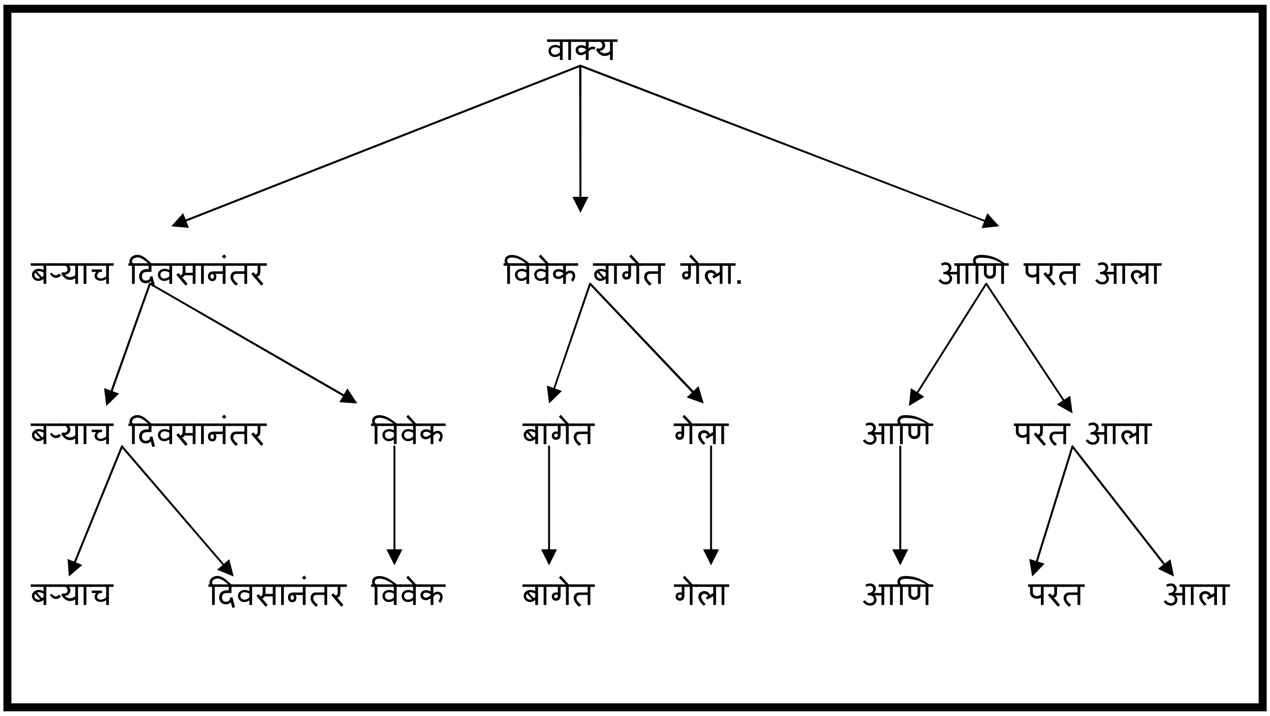

अशा प्रकारे वाक्यातील घटकांचे विभाजन करत गेल्यास आपल्याला सर्वांत प्रथम मिळणारे वाक्यघटक लक्षात घ्यावे लागतात. वरील उदाहरणामधील तीन वाक्यघटक हे 'प्रथमोपस्थित संघटक' आहेत. हे ठरवताना या घटकांमधील संघटना ध्यानात घेणे गरजेचे आहे. ही संघटना वाक्यामध्ये कार्यरत असणाऱ्या कार्यलक्ष्यी संबंधांवरून लक्षात घ्यावी लागते. याचे कारण 'बागेत गेला' हा एक कार्यलक्ष्यी अर्थपूर्ण प्रथमोपस्थित संघटक आणि 'बऱ्याच दिवसानंतर' हा दुसरा संघटक आहे, हे ध्यानात घ्यावे लागते. वरील आकृतीमध्ये शेवटी मिळालेले बऱ्याच, दिवसानंतर, विवेक, बागेत, गेला, आणि, परत, आला हे 'अंतिम संघटक' आहेत. ते प्रथमोपस्थित संघटक नाहीत. याच वाक्याचे आणखी एका पद्धतीने विभाजन करता येते. ते पुढील आकृतीतून स्पष्ट करता येईल.

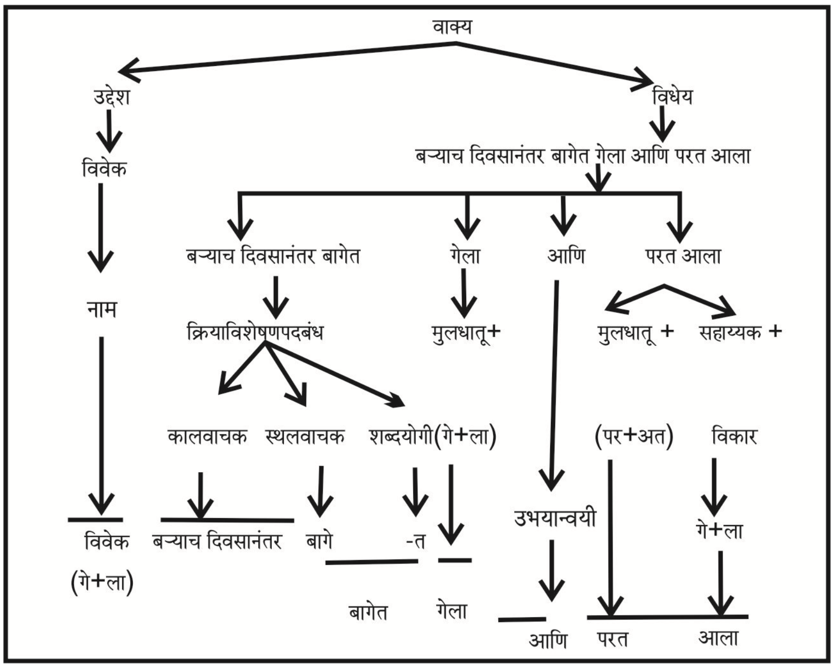

यातून लक्षात येते की, 'प्रथमोपस्थित संघटक' ही संकल्पना वाक्यविश्लेषण करताना काही दृष्टींनी महत्त्वाची ठरते. या संकल्पनेमुळे पारंपरिक वाक्यविचारामधील तर्कशास्त्रीय संकल्पना टाळून वाक्यविश्लेषण करता येते. त्याचबरोबर पारंपरिक वाक्यपृथक्करणामध्येही प्रथमोपस्थित घटकांच्या विश्लेषणामुळे ही कल्पना बरीच सुस्पष्ट आणि विकसित झाली. पारंपरिक वाक्यपृथक्करणामध्येही उद्देश्यपूरक व विधेयपूरक या संकल्पनांमध्ये पदांच्या 'विस्तारा'ची संकल्पना दडलेली होती. पारंपरिक व्याकरणामध्ये विशिष्ट प्रकारे वाक्याचे पृथक्करण करण्याचा आग्रह असे, परंतु त्यांचा दृष्टिकोण आदेशात्मक असल्यामुळे त्या पृथक्करणामागच्या निकषांची व तत्त्वांची फारशी चर्चा व दिग्दर्शन त्यात नसे. त्यामुळे वाक्याचा विचार करताना 'प्रथमोपस्थित संघटक' ही संकल्पना साहाय्यक ठरते.

वाक्याचे प्रथमोपस्थित संघटक म्हणजे उद्देश्य आणि विधेय ही दोन्ही आहेत. उद्देशाचे प्रथमोपस्थित संघटक मूळ उद्देश्य आणि उद्देश्यविस्तार हे आहेत. त्याचप्रमाणे विधेयकाचे प्रथमोपस्थित संघटक म्हणजे मूळ विधेय आणि विधेयविस्तार हे आहेत. जुन्या व्याकरणाच्या भाषेमध्ये यातील मूळ उद्देशाला 'कर्ता' आणि मूळ विधेयाला 'क्रियापद' म्हटले जात होते.

असे असले, तरी प्रथमोपस्थित संघटकांद्वारा वाक्यांचा अभ्यास करण्याच्या पद्धतीमध्ये काही दोष आढळतात. कारण काही वाक्यांचे प्रथमोपस्थित घटकांमध्ये विश्लेषण करताना वेगवेगळे विभाजन करता येते आणि त्यामध्ये नेमके कोणते खरे याबद्दल संदिग्धता निर्माण होते. उदा. 'तो गरीब विवेक धावत गेला' या रचनेचे प्रथमोपस्थित घटक १. (तो) (गरीब विवेक धावत गेला) असे विभाजन करता येते किंवा २. (तो गरीब धावत गेला) (राम) असेही हे विभाजन करता येते. यातील कोणते विभाजन खरे, याचे समाधानकारकउत्तर देता येत नाही. शिवाय मराठीमध्ये वाक्यांची संख्या अमर्यादित असल्यामुळेही ही समस्या आणखी गंभीर बनते.

३आ.३ रचनांचे प्रकार

३आ.३.१ पदबंध :

प्रथमोपस्थित संघटक हे रचनांचा एक प्रकारच होय. त्यानंतर शब्दाच्या पुढची रचना म्हणजे पदबंध होय. भाषेमध्ये जेव्हा शब्द विशिष्ट अर्थाने आणि रचनातत्त्वाने एकमेकांशी जुळतात, तेव्हा पदबंध तयार होतो. उदा. एम. एम.च्या प्रथम वर्षातील विद्यार्थी, मराठी विषय घेतलेले विद्यार्थी, मुंबई-पुणे रस्ता, काळा-सावळा मुलगा ही भाषिक रूपे पदबंध आहेत. पदबंधामध्ये दोन गोष्टी महत्त्वाच्या असतात.

१. आंतरिक स्थैर्य:

पदबंधातील शब्दांचा क्रम आणि त्यांची जुळणी यामध्ये बदल किंवा फरक न होणे म्हणजे आंतरिक स्थैर्य होय. वरील उदाहरणामध्ये 'मराठी विषय घेतलेले विद्यार्थी' या पदबंधाचा क्रम बदलून 'विषय घेतलेले विद्यार्थी मराठी' असा फरक केल्यास किंवा 'काळा-सावळा मुलगा' या पदबंधाचा क्रम 'बदलून सावळा मुलगा काळा' असा फरक केल्यास मूळ रचनेतील आंतरिक स्थैर्य नाहीसे होईल. त्यामुळे त्यांना पदबंध म्हणता येत नाही. त्यामुळे पदबंधामध्ये आंतरिक स्थैर्य आवश्यक असते.

२. बाह्य स्वातंत्र्य:

याचा अर्थ समग्र पदबंध आपली जागा बदलू शकतो. उदा. 'वातावरणात सकाळच्या कोवळ्या उन्हात एक वेगळाच आनंद असतो.' या रचनेऐवजी 'सकाळच्या कोवळ्या उन्हात वातावरणात एक वेगळाच आनंद असतो' असेही आपण म्हणू शकतो. या उदाहरणांवरून लक्षात येते की, पदबंध हे वाक्यामध्ये शब्दांसारखेच वावरत असतात. शब्दांचे जसे नाम, विशेषण, क्रियाविशेषण इ. प्रकार पडतात. तसेच पदबंधाचेही नाम-पदबंध, विशेषण-पदबंध, क्रियाविशेषण-पदबंध, क्रियापद-पदबंध असे प्रकार पडतात. 'गाडीतील मोठ्या आकाराची पेटी बाजूला काढा' या वाक्यातील 'गाडीतील मोठ्या आकाराची पेटी' हा नाम-पदबंध होय. 'सुट्टीचा आनंद घेण्यासाठी आलेले पाहुणे खोलीच्या बाजूची जागा पकडून बोलत बसले होते' या वाक्यामधील 'सुट्टीचा आनंद घेण्यासाठी आलेले पाहुणे' हा विशेषण-पदबंध होय, तर 'खोलीच्या बाजूची जागा पकडून' हा क्रियाविशेषण-पदबंध होय आणि 'बोलत बसले होते' हा क्रियापद-पदबंध होय. पदबंधाची ही रचना केवळ शब्दांचीच असते असे नाही, तर ती दोन किंवा अधिक पदबंधांचीही असू शकते. उदा. 'नदीच्या पलीकडे असलेल्या गावामधील राजभवनातील सुंदर राजकन्या' या पदबंधाची रचना १. नदीच्या पलीकडे असलेल्या, २. गावामधील राजभवनातील आणि ३. सुंदर राजकन्या अशा तीन संघटकांनी तयार झालेली आहे. यातील पहिले दोन पदबंध हे विशेषण-पदबंध असून तिसरा पदबंध हा नाम-पदबंध आहे. यावरून लक्षात येते की, पदबंधाचे संघटक म्हणून कधी कधी पदबंधही येऊ शकतात.

भाषेतील सर्व वाक्ये ही संरचनायुक्त असतीलच असे नाही. भाषेमध्ये काही तयार वाक्येदेखील असतात. उदा. अर्थात, असे का, कोण जाणे, काय एकेक नवल, खोटारटा कुठचा, कुणास ठाऊक इ. या तयार वाक्यांचे नीट निरीक्षण केले, तर असे लक्षात येते की,

यातील बहुतेक वाक्ये ही उद्गारवाचक आहेत. या वाक्यांमध्ये उद्देश्य आणि विधेय हे प्रथमोपस्थित संघटक मिळावेत, अशी यांची रचना नाही. याशिवाय भाषेमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या काही वाक्यांमध्ये उद्देश्य हा प्रथमोपस्थित संघटकच अनुपस्थित असतो. उदा. उजाडलेले, मावळले, सांजावलेले इ. तर काही वाक्यांमध्ये उद्देश्य हा प्रथमोपस्थित संघटक हा अध्याहृत असतो. उदा. बस इथे, लवकर घे, इथून ऊठ इ. भाषेमधील तयार रचना, उद्देश्य हा संघटक अनुपस्थित असणाऱ्या रचना आणि उद्देश्य अध्याहृत असणाऱ्या रचना यांचा विचार प्रथमोपस्थित संघटक विश्लेषण पद्धतीने करता येणार नाही. मुख्य म्हणजे अशा रचना या ती ती भाषा बोलणाऱ्यांच्या काही खास लकब किंवा पद्धती असतात आणि त्या वापरानेच आत्मसात करता येतात.पदबंधाचे नामपदबंध आणि क्रियापदबंध असे दोन मुख्य प्रकार पडतात.

३आ.३.२ नामपदबंध :

नामपदबंध म्हणजेच वाक्यातील उद्देश्य होय. 'शहाणी मुले अभ्यास करतात' या वाक्यामध्ये 'शहाणी मुले' हा नामपदबंध आहे. कारण मुले या नामाविषयी 'शहाणा' हे पद अधिक माहिती देते. म्हणून 'शहाणी' या पदास विशेषण असे म्हणता येते. परंतु यांचा एकत्रित विचार केल्यास 'शहाणी मुले' हा 'नामपदबंध' ठरतो. या नामपदबंधाप्रमाणेच विशेषणाचेही पदबंध असतात.

उदा.

१. ती पांढरी गाय

२. त्या दहा पांढऱ्या गायी

३. त्या दहा पांढऱ्या दुभत्या गायी

या उदाहरणांमध्ये 'गाय' या नामाविषयी अधिक माहिती पुरविणारे हे सर्व घटक आहेत, हे यातून लक्षात येते. यांनाच 'विशेषणपदबंध' असे म्हणतात. विशेषणपदबंधामुळे नामाची व्याप्ती मर्यादित होत गेल्याचेही या उदाहरणांवरून दिसते. ती, दहा, पांढऱ्या, दुभत्या ही सर्व विशेषणे असून त्या एकाच 'गाय' या नामाबद्दल अधिक माहिती पुरवितात. त्यामुळे त्यांना विशेषणपदबंध म्हणतात. याच उदाहरणांचा आणखी बारकाईने विचार केल्यास असेही लक्षात येते की, या वाक्यांमध्ये आलेली (दुभत्या, दहा) ही सर्व विशेषणे ही प्रत्यक्षात नामे,सर्वनामे (ती, त्या) आहेत. त्याचबरोबर काही वचनाचे कार्य करणारे (उदा. पांढऱ्या) काही घटकही या वाक्यामध्ये असल्याचे लक्षात येते. यातून पुढील सूत्र लक्षात येते.

(नामपदबंध) - (विशेषणपदबंध) नाम + वचन

कंसामध्ये वैकल्पिक पर्याय दर्शविले जातात. कारण प्रत्येक वाक्यामध्ये विशेषण असलेच असे नाही. त्याचबरोबर नामेही असतील असेही नाही. म्हणून त्यांना वैकल्पिक असे दर्शविले आहे.

वाक्यामध्ये नाम, सर्वनाम, विशेषण यांच्यासोबच शब्दयोगी रूपांचाही समावेश असतो. 'अभ्यासू असल्याने महाविद्यालयात पहिला येणारा विवेक' या पदबंधामुळे 'मुळे', 'त' ही

शब्दयोगी रूपे असून त्यांचा संबंध नामाशी आहे. शब्दयोगी रूपे ही बऱ्याचदा नामांशी किंवा नामसदृश्य शब्दांसोबत जोडून येतात. ही रूपे बद्ध आणि मुक्त अशा दोन्ही स्वरूपाची असतात. ‘मुळे’, ‘त’ ही बद्ध शब्दयोगी रूपांची उदारहरणे होत, तर ‘वर’, ‘खाली’, ‘जवळ’ ही मुक्त स्वरूपाची शब्दयोगी रूपे आहेत. काही वेळा बद्ध आणि मुक्त स्वरूपाची शब्दयोगी रूपे एकत्रही वाक्यात वापरली जातात. शब्दयोगी अव्ययांप्रमाणेच क्रियापदेही नामपदबंधाच्या क्षेत्रात कार्य करताना दिसतात. शब्दयोगी अव्ययांप्रमाणेच क्रियापदेही नामपदबंधाच्या म्हणजेच उद्देश्याच्या क्षेत्रात कार्य करताना दिसतात. आतापर्यंत मांडलेल्या नामपदबंधाचे सूत्र एकत्रितपणे पुढील आकृतीतून मांडता येते.

नामपदबंध -

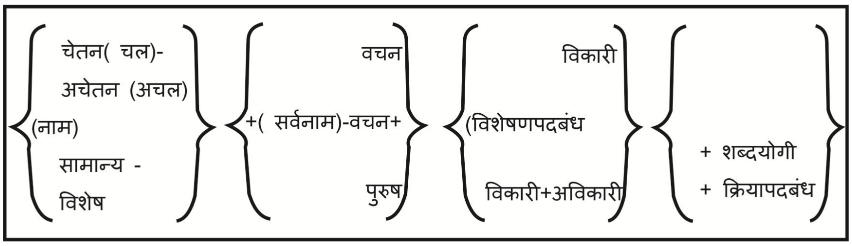

वरील सूत्र उदाहरणातून पुढील आकृतीद्वारे समजून घेता येईल.

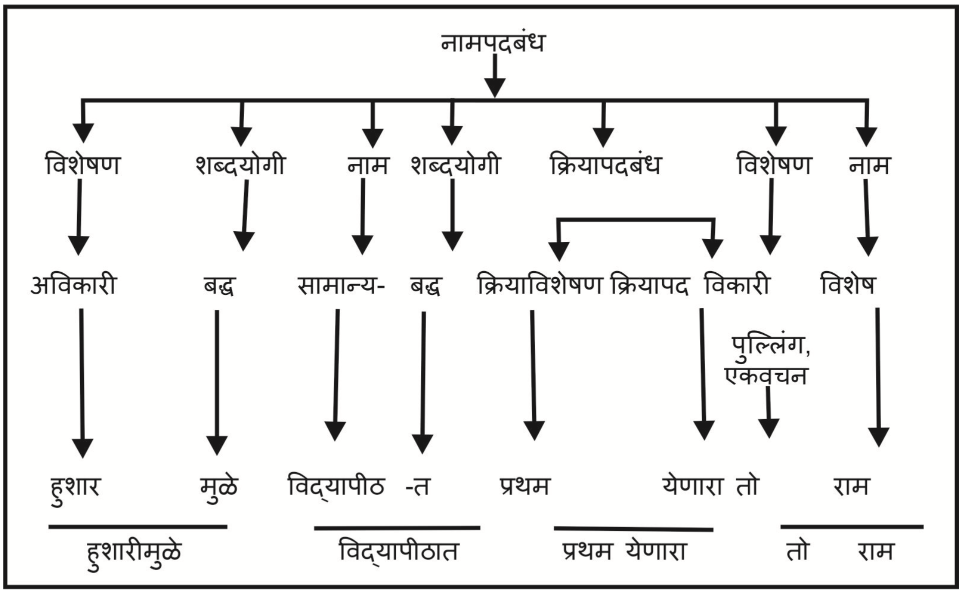

३आ.३.२.१नाम :

नामपदबंधामध्ये नामे असतातच. नामांचे चेतन नाम (चेतन नामाला चलनाम असेही म्हणतात.), अचेतन नाम (अचेतन नामाला अचल नाम असेही म्हणतात.), सामान्य नाम आणि विशेष नाम असे वेगवेगळे प्रकार पडतात. मुलगा, माणूस, प्राणी ही चेतन नामाची, तर वृक्ष, दगड, स्वर्ग ही अचेतन नामाची उदाहरणे आहेत. जेव्हा एखाद्या नामामधून विशिष्ट जातीच्या सामान्यत्वाचा बोध होतो, अशा नामांना सामान्य नामे म्हणतात. ही सामान्य नामे समूहाचे प्रतिनिधित्व करणारी असतात. उदा. फळ, झाड, पुस्तक ही सामान्य नामे आहेत. कारण यांच्यापासून सामान्य तत्त्वाचा बोध होतो. फळ म्हटले की खाण्याची, वृक्षाशी संबंधित वस्तू अशा सामान्यत्वाचा बोध होतो. काही नामांमधून विशिष्टत्वाचा बोध होतो.

अशा नामांना विशेष नामे म्हणतात. आंबा, चिंच, राम, सीता, पिंपळ, वटवृक्ष ही विशेष नामे आहेत. यातील आंबा, चिंच यांना आपण ‘फळ’ म्हणू शकतो. परंतु वटवृक्षाला पिंपळ म्हणून शकत नाही. म्हणजेच ही विशेषनामे आहेत. या सर्वांचा नामबंधामध्ये समावेश होतो. वरील उदाहरणांमधील वृक्ष, फळ अशी नामे ही अचल किंवा अचेतन नामे म्हणूनच ओळखली जातात. यातून पुढील सूत्र लक्षात येते.

चेतन - अचेतन (चल-अचल), सामान्य - विशेष.

हे विवेचन पुढील आकृतीवरून सहज लक्षात येते.

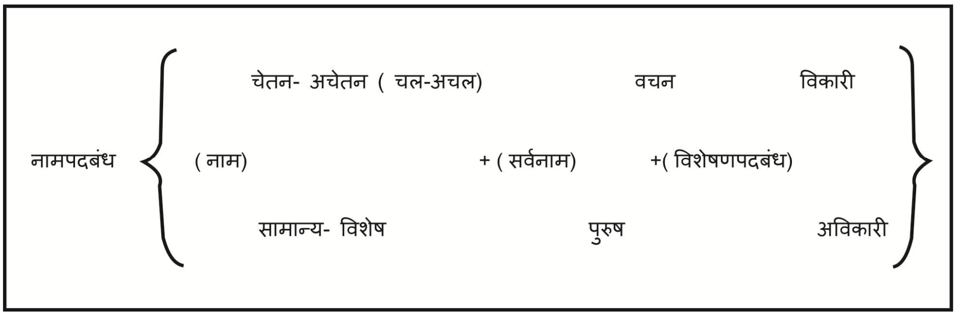

३आ.३.२.२सर्वनाम:

नामाऐवजी किंवा नामाची विशिष्टता दर्शविण्यासाठी उपयोजिल्या जाणाऱ्या पदांस ‘सर्वनाम’ असे संबोधले जाते.

उदा.

१. तो सुंदर लिहितो. - नामाऐवजी उपयोजन

२. तो मुलगा की, ज्याने काल गीत लिहिले.

या वाक्यामध्ये तो हे सर्वनाम गीत लिहिणाऱ्या मुलाची विशिष्टता अधोरेखित करते. म्हणजेच नामपदबंधात विशेषणांबरोबरच सर्वनामांचाही समावेश करावा लागतो. सर्वनामांचे वचन, लिंग आणि पुरुषानुसार विभाजन करता येते. मी - प्रथमपुरुष, ती - स्त्रीलिंग, ते - तृतीयपुरुष, अनेकवचन-आदरार्थी (ते माझे नातेवाईक आहेत.) अशाप्रकारे सर्वनामांचे विभाजन करता येते. यावरून पुढील सूत्र समोर येते.

नामपदबंध = (सर्वनाम) - वचन + लिंग + पुरुष

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून पुढील सूत्रही मांडता येते.

नामपदबंध = {(सर्वनाम)+लिंग+वचन+पुरुष+(विशेषणपदबंध)विकारी / अविकारी+नाम+ वचन}

३आ.३.३विशेषणपदबंध :

नामाविषयी अधिक माहिती पुरवणाऱ्या घटकांच्या संचास ‘विशेषणपदबंध’ असे म्हणतात. या विशेषणपदबंधाचे दोन प्रकार पडतात.

१. विकारी विशेषणपदबंध: नामांच्या लिंग, वचन, पुरुषांचा ज्या विशेषणांच्या पदांवर विकार होतो म्हणजेच नामांप्रमाणे विशेषणाची रचना असते (बदलते) त्यास 'विकारी विशेषणपदबंध' असे म्हणतात.

२. अविकारी विशेषणपदबंध: नामांच्या लिंग, वचन, पुरुषांचा विकार न होणाऱ्या म्हणजे स्वतंत्र उपयोजन होणाऱ्या विशेषणांस 'अविकारी विशेषणपदबंध' म्हणतात.

उदा.

१. तो हुशार आहे.

२. ती हुशार आहे.

३. ते हुशार आहेत.

ही विकारी विशेषणपदबंधाची उदाहरणे आहेत.

१. तो सुंदर आहे.

२. ती सुंदर आहे.

३. ते सुंदर आहेत.

ही अविकारी विशेषणपदबंधाची उदाहरणे आहेत.

यावरून लक्षात येते की, विकारी आणि अविकारी विशेषणे वाक्यांमध्ये असतात. त्याचबरोबर विशेषणाचे पदबंध असतात, हेही आपण मागे पाहिले आहेच. विशेषणांमध्ये नामे, वचनही असतात. हे पुढील सूत्रातून सांगता येतील.

नामपदबंध = (विशेषणपदबंध) विकारी - अविकारी + नाम + वचन.

३आ.३.४ क्रियापदबंध :

क्रियापद हा वाक्यामधील एक अतिशय महत्त्वाचा घटक असतो. वाक्यामध्ये क्रियापदे मूळ नसतात, तर मूळ 'धातू' असतात. या धातूंना आख्यात प्रत्यय लागून क्रियापदे तयार होतात (ये-येणे, आला, जा-जाणे, गेला, अस-आहे, होता, पड-पडला). प्रत्येक वेळी धातूंना प्रत्यय लागूनच क्रियापदे तयार होतात असे नाही, तर मूळ धातूही अनेकदा वाक्यामध्ये क्रियापदाचे कार्य करताना दिसून येतात. 'ऊठ', 'बस', 'खा', 'जा', 'कर', 'पी' असे काही मूळ धातू वाक्यामध्ये आज्ञार्थी क्रियापदाचे कार्य करताना दिसतात. म्हणजेच मूळ धातू आणि धातूंना प्रत्यय लागून तयार होणारी रूपे ही वाक्यामध्ये क्रियापदाचे कार्य करतात.

१. बस बघू.   २. तेवढं कर आणि मग जा.

३. तो जेवून निघून गेला   ४. तेवढं खाल्यानंतर जायला हरकत नाही.

मूळ धातू, प्रत्ययरहित (निघून), प्रत्ययांसहित (खाल्यानंतर) अशा तीन पद्धतीने क्रियापदे आलेली दिसतात.

१. अतिशय मळमळते. २. तिचे डोळे पाणावले. ३. ती माणसे पुढारलेली.

या वाक्यांमधील क्रियापदांचे मूळ धातू सांगता येत नाहीत. ही क्रियापदे नामसाधित (पाणी-पाणावले, पुढारी-पुढारलेले) पदांपासून बनलेली आहे.

क्रियापदांमधून वाक्यांचा काळ, व्याप्ती, अभिवृत्ती (आज्ञार्थ, विद्यर्थ), सुसंवाद आदींचा बोध होतो. त्यामुळे वाक्यामध्ये क्रियापदांना अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त होते.

उदा.

१. विवेक जेवतो. २. विवेक जेवला.

३. विवेक जेवेल. ४. विवेक नेहमी दुपारीच जेवे.

या वाक्यांमध्ये 'जेव' या मूळ धातूला अनुक्रमे '-तो', 'ला', 'एल', 'ए' हे प्रत्यय जोडले गेले आहेत. त्यांना पारंपरिक व्याकरणामध्ये 'आख्यात प्रत्यय' असे म्हटले जाते. परंतु ही रूपिमे आहेत. कारण या प्रत्ययांमधून काळाचा निर्देश होतो. त्यामुळे या प्रत्ययांना 'काळाची रूपिकांतरे' म्हणता येते. वरील प्रत्ययांमधून अनुक्रमे १. वर्तमानकाळ, २. भूतकाळ, ३. भविष्यकाळ आणि ४. रीतीकाळ यांचा बोध होतो. यावरून लक्षात येते की, क्रियापदे ही काळ दर्शविण्याचे कार्य करतात. हेच विवेचन पुढील सूत्राद्वारे मांडता येते.

क्रियापद ⟶ {धातू + काळ (वर्तमान, भूत, भविष्य, रीती) }

वाक्यांमधून जसा काळाचा बोध होतो, तसाच वाक्यामधील क्रियेच्या व्याप्तीचाही बोध होतो. क्रिया पूर्ण, अपूर्ण की घटिष्य आहे, याचा म्हणजेच व्याप्तीचा बोध क्रियापदातून होतो.

उदा.

१. तो झोपला आहे. तो झोपला होता. = पूर्ण

२. तो झोपत आहे. तो झोपत होता. = अपूर्ण

३. तो झोपणार आहे. तो झोपणार होता. = घटिष्य

व्याप्ती (पूर्ण, अपूर्ण, घटिष्य)

व्याप्तीसोबतच सुसंवादाचाही बोध क्रियापदामधून होतो. क्रियापद स्वतंत्र म्हणजे तृतीयपुरुषी, नपुंसकलिंगी, एकवचनी नसते, तेव्हा ते कधी कर्त्यानुसार बदलते, तर कधी कर्मानुसार बदलते. यावरून क्रियापदाचा सुसंवाद कधी कर्त्याशी असतो, तर कधी कर्माशी असतो, हे लक्षात येते.

अ.	१. विवेक गायीस मारतो. २. सविता गायीस मारते.	कर्त्यानुसार क्रियापदाची रचना म्हणजेच कर्त्याशी सुसंवाद
आ.	१. विवेकने गाय मारली. २. सविताने गायींना मारले.	कर्मानुसार क्रियापदाची रचना म्हणजेच कर्माशी सुसंवाद.
इ.	१. विवेकने गायीस मारले. २. विवेकने बैलास मारले. ३. सविताने शेळीस मारले.	कर्ता आणि कर्म दोन्हीनुसारही क्रियापदाची रचना बदलत नाही. म्हणजे येथे कर्ता/कर्म यांच्याशी संवाद नाही. क्रियापद स्वतंत्र आहे.

वर दिलेल्या उदाहरणांमध्ये कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या लिंग, वचन, पुरुषानुसार क्रियापदाची रचना केली जाते. म्हणजेच कर्ता किंवा कर्म यांच्याशी क्रियापद सुसंवाद साधते. त्यामुळेच सुसंवाद हे तत्त्व क्रियापदाच्या संदर्भात वापरता येते.

सुसंवाद ⟶ { (लिंग + वचन + पुरुष, वचन + पुरुष) }

वाक्य आज्ञार्थी, संकेतार्थी की विध्यर्थी याचाही बोध क्रियापदामधूनच होतो. यातून वाक्याची 'अभिवृत्ती' लक्षात येते.

उदा.

१.	तुम्ही या. अभ्यास करा. मारून टाक.	आज्ञार्थ
२.	विवेक अभ्यास करावा. सर्वांनी मिळून खावे.	विध्यर्थ
३.	तू गेला असता(स) तर बरे होते.	संकेतार्थ

यावरून खालील सूत्र मांडता येते.

अभिवृत्ती ⟶ { विध्यर्थ, आज्ञार्थ, संकेतार्थ }

आतापर्यंत केलेले विवेचन एकत्रितपणे सूत्ररूपाने पुढील आकृतीतून दाखवून देता येईल.

क्रिया. प्र. { धातू + काळ { वर्तमान, भूत / भविष्य, रीती } + व्याप्ती { पूर्ण, अपूर्ण / घटिष्य }
+ सुसंवाद { लिंग + वचन + पुरुष / वचन + पुरुष } + अभिवृत्ती { आज्ञार्थ, विध्यर्थ / संकेतार्थ } }

विवेक अभ्यास करीत आहे.

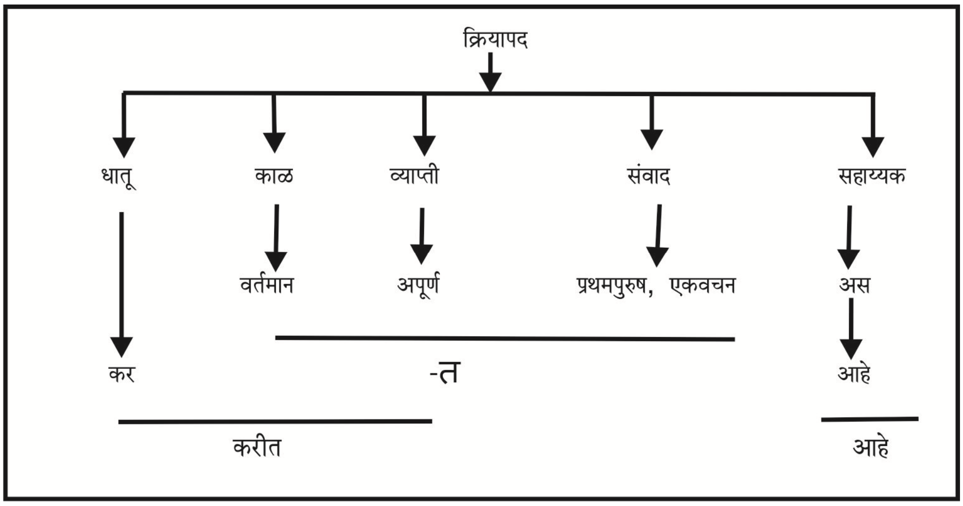

वरील सर्व विवेचनावरून क्रियापदबंधाचे पुढील सूत्र मांडता येते.

(क्रियापदबंध) ⟶ { (क्रियाविशेषणपदबंध) + (विधेयपूरक) + क्रियापद }

शेवटी आपण 'वाक्य' ⟶ नामपदबंध + क्रियापदबंध' हे सूत्र सिद्ध होते.

वाक्यातील विधेयास 'क्रियापदबंध' असे म्हणतात. वाक्यातील विधेयाचे कार्य करणाऱ्या पदबंधास क्रियापदबंध असे म्हणतात. वाक्यात काहीतरी उद्देश असतो, त्यास 'उद्देश्य' म्हणतात. उद्देश्यासी संबंधित विधानास 'विधेय' असे म्हणतात. विधेयातील विधाने म्हणजेच शब्दबंध क्रियापदाशी संबंधित असतात. यामुळे त्यांना 'क्रियापदबंध' असे म्हणतात.

नेहमी अनुपस्थित राहणारा राम	काल शाळेत आला.
उद्देश्य	विधेय

१. तो लिहितो.

२. तो सुंदर लिहितो.

३. तो सुंदर आहे.

४. तो महाविद्यालयात नोकरी करीत आहे.

यापैकी पहिल्या उदाहरणामध्ये 'तो' हे सर्वनाम असून 'गातो' हे क्रियापद आहे. म्हणजेच वाक्यात नामपदबंध आणि क्रियापदबंध असतात.

३आ.३.५ क्रियाविशेषणपदबंध :

वर दिलेल्या उदाहरणांमधील दुसऱ्या वाक्यामध्ये 'सुंदर' हे पद 'लिहिण्या'संबंधी अधिक माहिती पुरवते. म्हणजेच लिहिण्याच्या क्रियेबद्दल ते अधिक माहिती सांगताना दिसते. त्यामुळे त्यास क्रियाविशेषण असे म्हणतात. दुसऱ्या विधानात क्रियापदाविषयी अधिक माहिती मिळते. हे सूत्र पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करून सांगता येईल.

(क्रियापदबंध) ⟶ क्रियाविशेषण

वाक्यामध्ये केवळ सुटी क्रियाविशेषणे नसतात. त्यातून स्थल-कालाचा बोध होतो. ही क्रियाविशेषणे ही विशेषणाप्रमाणे विकारी (चल) आणि अविकारी (अचल) असतात. खालील उदाहरणे पाहा :

विशेषणे -	विकारी	क्रियाविशेषण - विकारी
गोरा	मुलगा	तो गोरा आहे.
गोरी	मुलगी	ती गोरी आहे.
गोरे	मुलगे	ते गोरे आहेत.
शहाणा	विवेक	तो शहाणा आहे.
शहाणी	विद्या	ती शहाणी आहे.

यावरून लक्षात येते की, क्रियाविशेषणे ही विकारी असू शकतात. 'सुंदर, बावळट, वेडपट' अशी काही पदे अविकारीही असतात. क्रियाविशेषणांवरून विकारी, अविकारीचा जसा बोध होतो, तसाच त्यामधून स्थल-काल-रीतीचाही बोध होतो.

१. तो शाळेत आहे. ⟶ स्थल

२. तो कालच येऊन गेला. ⟶ काल

३. तो नेहमीच अनुपस्थित असतो. ⟶ रीती

यावरून क्रियाविशेषणाचेही पदबंध असतात असे लक्षात येते. हे पदबंध पुढील आकृतीतून स्पष्ट करता येतील.

{ (क्रियाविशेषणपदबंध) ⟶ (क्रियाविशेषण) + (क्रियाविशेषण) }

- (क्रियाविशेषणपदबंध): विकारी / अविकारी
- (क्रियाविशेषण): विकारी / रीती
- (क्रियाविशेषण): स्थल / काळ

तो काल वारंवार रस्त्याने भटकत होता.

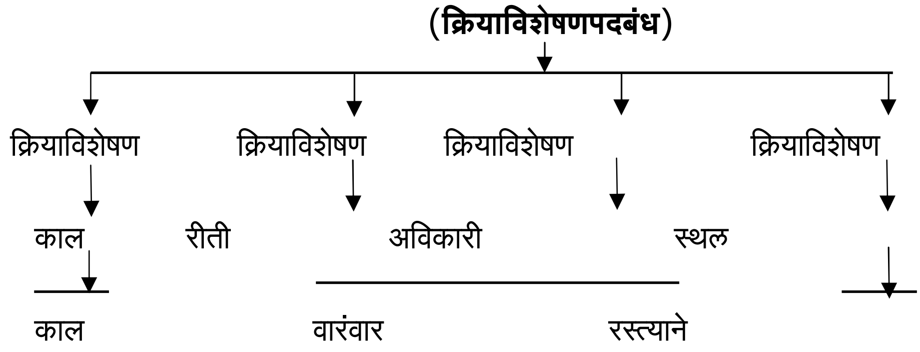

विधेयपूरक :

काही वेळेला वाक्यामध्ये क्रियाविशेषणासारखे दिसणारे पद हे विधिपूरक असते. मागील उदाहरणामध्ये ‘तो सुंदर आहे’ या वाक्यामध्ये ‘सुंदर’ हे क्रियाविशेषण आहे, असे वाटते. परंतु ते क्रियाविशेषण नसून ‘विधिपूरक’ आहे, हे बारकाईने तपासल्यानंतर लक्षात येते. ‘तो मुलगा हुशार आहे’, ‘विवेक प्रमाणिक आहे’ या विधानांमधील अधोरेखित पदे ही विधिपूरकेच आहे. कारण ही पदे प्रत्यक्ष क्रियेबद्दल अधिक माहिती सांगत नसून क्रियेच्या संदर्भात काही संदर्भ पुरवतात. म्हणून त्यांच्यासाठी ‘विधिपूरके’ अशा शब्द वापरला जातो. अशी पदे अनेकदा नामे किंवा विशेषणे असल्याचे दिसून येते.

उदा.

‘ती मुलगी आहे’,

‘तो प्राध्यापक आहे’.

क्रियापदांना अधिक संदर्भ पुरविणाऱ्या घटकांमध्ये केवळ विधिपूरके नसतात, तर त्यामध्ये कर्मांचाही समावेश होतो.

उदा.

त्याने पुस्तक वाचले.

मी आंबे खाल्ले.

रामाने रावणाला मारले.

वरील विधानांमधील अधोरेखित केलेली पदे ही कर्मे आहेत. कर्मांचा संबंध हा कर्त्याशी असला, तरी प्रत्यक्ष ती क्रियेविषयीच कार्य करताना दिसतात. वरील उदाहरणांमधील कर्मे प्रत्यक्षरित्या वाचण्याविषयी, खाण्याविषयी आणि मारण्याविषयी अधिक माहिती पुरवतात. त्यामुळे क्रियापदांशी कर्माचा संबंध असल्याचे दिसून येते. खालील उदाहरणे पाहा.

१. त्याने लगेच बाजी मारली.

२. सर्वांनी मिळून चोरी केली.

या वाक्यांमधील 'बाजी, चोरी' ही क्रियाविशेषणे नसून विधिपूरके आहेत. यावरून लक्षात येते की, क्रियापदाशी केवळ क्रियाविशेषणपदबंधच संबंधित असतात असे नाही, तर विधी आणि कर्मेदेखील क्रियापदाशी संबंधित असतात. विधी आणि कर्म यांना मिळून 'विधिपूरक' अशा शब्द वापरला जातो. 'विधिपूरक' या शब्दासाठी इंग्रजीमध्ये 'Emplement' असा शब्द वापरला जातो. यातून क्रियापदाचे तिसरे सूत्र लक्षात येते, ते असे :

(क्रियापदबंध) ⟶ {(क्रियाविशेषणपदबंध) + (विधेयपूरक) + क्रियापद }

विधेयपूरकामध्ये विधी आणि कर्म यांचा समावेश होतो. पुढील आकृतीद्वारे हे आणखी स्पष्ट करता येईल.

उदा. त्याने घरावर धाड टाकली.

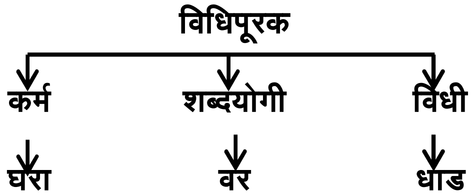

ववरील उदाहरणामध्ये 'घरा' हे नाम आणि 'वर' हे शब्दयोगी आहे. यावरून लक्षात येते की, विधेयपूरकांमध्ये नामपदबंध आणि शब्दयोगीपदबंध असतात. यावरून विधेयपूरकाचा विस्तार पुढीलप्रमाणे दाखवतो येतो.

(विधेयपूरक) ⟶ नामपदबंध + शब्दयोगीपदबंध

वाक्यामध्ये नाम, शब्दयोगी यांच्याप्रमाणेच विशेषणेही विधेयपूरकाचे कार्य करताना दिसतात. १. तो हुशार आहे. २. तो सुंदर आहे. या वाक्यांमध्ये हुशार, सुंदर ही विशेषणे वाटत असली, तरी ती विधीचे कार्य करताना दिसतात. 'सुंदर१ मुलगा सुंदर२ वाटेलच असे नाही' या वाक्यामधील 'सुंदर१' हे विशेषण आहे, तर 'सुंदर२' हे विधी आहे. यावरून पुढील सूत्र लक्षात येते.

(विधेयपूरक) ⟶ {नामपदबंध + विशेषणपदबंध + शबद्योगीपदबंध }

रचनांतरित वाक्ये :

इ. स. १९५० नंतर चॉम्स्की या भाषाभ्यासकाने पृष्ठस्तरीय रचनेपेक्षा अंत:स्तरीय रचनेचे अधिक महत्त्व सांगून वाक्यविचार नव्याने मांडला. यापूर्वी म्हणजे इ.स.१९५० पूर्वीपर्यंत झालेल्या संशोधनामध्ये पृष्ठस्तरीय वाक्यांचेच संशोधन झालेले होते. चॉम्स्की यांच्या मते, अंत:स्तरीय पातळीवर घडणाऱ्या भाषिक क्रियांवर विशिष्ट नियमांच्या प्रक्रिया होऊन म्हणजेच रचनांतरण होऊन पृष्ठस्तरीय वाक्ये निर्माण होत असतात. पृष्ठस्तरावर ज्या-ज्या रचना होतात, त्या अंत:स्तरावरील प्रक्रियांनी नियंत्रित झालेल्या असतात. त्यामुळेच वाक्याचा विचार मांडताना 'रचनांतरण' (Transformation) ही संकल्पना अभ्यासणे महत्त्वाचे ठरते.

१. त्याने पैसे दिले.

२. तो कसा काय गेला?

३. विवेक गावाला जात नाही.

४. गावाला गेला नाही तू?

ही वाक्ये पृष्ठस्तरीय पातळीवर संदिग्ध वाटत नाहीत. त्यांचे संबंध कनुक्रमी (Liner) स्वरूपाचे वाटतात. परंतु सूक्ष्मपणे निरीक्षण केल्यानंतर या प्रत्येक वाक्यामध्ये अधिक काही घटक कार्य करीत असल्याचे लक्षात येते. अशी वाक्ये सूक्ष्म अवलोकन केल्यास खालील पद्धतीने दाखविता येतील.

१. त्याने (कोणाला तरी) पैसे दिले. ⟹ त्याने पैसे दिले.

२. तो गेला. (प्रश्न) ⟹ तो कसा काय गेला?

३. विवेक गावाला जातो. (नकार) ⟹ विवेक गावाला जात नाही.

४. तू आणखी येथेच आहेस. (प्रश्न) ⟹ तू गावाला गेला नाहीस?

या उदाहरणांमधील पहिल्या रचना या अंत:स्तरावर तयार झालेल्या असतात. परंतु त्यांचे रचनांतरण() होताना संदर्भानुसार, परिस्थितीनुसार पृष्ठस्तरावर बदल झालेले दिसून येतात. त्यामुळे वाक्यांचा केवळ पृष्ठस्तरीय अर्थ लक्षात घेऊन चालत नाही. वाक्यांमागे रचनांतरणाचे काणते घटक आणि नियम कार्य करीत असतात, हे शोधणेही तितकेच आवश्यक असते.

वरील वाक्ये सूक्ष्मपणे तपासली, तर आणखी काही घटक सापडतील. पहिल्या वाक्यामध्ये 'कोणालातरी' या पदाचा 'लोप' (Delection) झाल्याचे दिसते. येथे लोप प्रक्रियेने रचनांतरण होताना दिसते. 'त्याला अधिक बोललेलं आवडत नाही.' या वाक्यामध्ये 'कोणीही' या पदाचा लोप झालेला आहे. येथे 'त्याला कोणीही अधिक बोललेलं आवडत नाही' असे वाक्य अभिप्रेत आहे.

'तो कसा काय बोलला?' या विधानामध्ये वस्तुत: 'कसा' या पदाने प्रश्नार्थी वाक्य तयार झाल्याचे दिसून येते. परंतु त्याला जोडून 'काय' हे पद आले आहे. या पदाचे या वाक्यामध्ये फारसे कार्य दिसत नाही. परंतु भाषेमध्ये अशी अनावश्यक पदे अनेकदा योजिली जातात. अशा अनावश्यक घटकांना 'निवेशन' (Insertion) असे म्हटले जाते. (उदा. सर्वांच्यामागे-सर्वांमागे-च्या-निवेशन = सर्वांच्यामागे).

बोलताना अनेकदा वाक्यांमधील पदांच्या क्रमामध्ये बदल केले जातात.त्यामुळे बोलताना प्रत्येक वेळी कर्ता, कर्म, क्रियापद ठरलेल्याच क्रमाने येतील असे नाही. अनेकदा रचनांचा क्रम बदलतो. 'गेला नाहीस तू मामाकडे?' या वाक्यामध्ये संभाषणाच्या ओघामध्ये स्थानांतर/स्थलांतर होताना दिसते. अशा स्थानांतरामुळे रचनांतरित वाक्ये तयार होतात. उदा. १. नेहमीच झटके येतात त्याला. २. सर्वांत शेवटी त्याचा क्रमांक.

अनेकदा दोन किंवा अधिक अंत:स्तरीय वाक्याचे रचनांतरण होऊन एकच पृष्ठस्तरीय वाक्य तयार होते. अशा वाक्यांचे पृथक्करण रचनांतरणाचे नियम लावून करावे लागते.

उदा. गावावरून यायला मला उशीर झाला. या वाक्यामध्ये दोन अंत:स्तरीय रचना आहेत. १. कोणीतरी (मी) गावावरून येणे. २. कोणालातरी (मी) उशीर होणे. अधिक सूक्ष्मपणे पाहिल्यास 'कोणीतरी (मी) गावाला गेले होते' ही तिसरी अंत:स्तरीय रचनादेखील सापडते. यावरून लक्षात येते की, येथे 'कोणीतरी (मी) गावाला गेला, गावावरून आला आणि येताना मात्र उशीर केला. या तीन अंत:स्तरीय वाक्यांचे रचनांतरण होऊन वरील एकच वाक्य सिद्ध झाले आहे. या वाक्यांमध्ये 'गावाला गेला' या पदाचा 'गावावरून येणे' या पदावर 'प्रतिन्यास' (Substitution) झाला आहे. अशाप्रकारे सर्वसाधारणपणे लोप, स्थलांतर, निवेशन, प्रतिन्यास या पद्धतीने रचनांतरित वाक्ये तयार होत असतात. त्याचबरोबर नकार, प्रश्न, आज्ञा, संदिग्धता, अनेकार्थता यामुळेही रचनांतरित वाक्ये तयार होतात. या रचनांतरणाच्या नियमामागे 'अर्थविचार' हा घटक केंद्रस्थानी असतो.

३आ.४ वाक्यांचे पृथक्करण

प्रथमोपस्थित संघटकांच्या पद्धतीने वाक्यांचे केले जाणारे पृथक्करण हे पारंपरिक व्याकरणामधील वाक्याच्या पृथक्करणासारखेच आहे. कारण येथे उद्देश्य आणि विधेय यांना वाक्याचे प्रथमोपस्थित संघटक मानले आहे. त्याचबरोबर उद्देश्याचे मूळ उद्देश्य आणि उद्देश्यविस्तार आणि विधेयाचे मूळ विधेय आणि विधेयविस्तार असेही घटक पुढच्या पायरीवर उपलब्ध होतात, असेही आपण वर पाहिले आहे. मूळ उद्देश्याला पारंपरिक व्याकरणामध्ये कर्ता म्हटले जाते. कर्ता हा क्रियेस प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे जबाबदार असतो. प्रत्यक्ष कर्ता म्हणजे ज्या कर्त्यामुळे प्रत्यक्ष क्रिया घडते, तो. उदा. विवेक ग्रंथ वाचतो, मुलगा आंबे पाडतो या वाक्यांमध्ये 'विवेक', 'मुलगा' ही पदे प्रत्यक्ष कर्ता आहेत. याउलट 'त्याला आंबा हवा.' या वाक्यामध्ये क्रिया कर्त्याच्या ठिकाणी घडताना दिसते. त्यामुळे या कर्त्याला अप्रत्यक्ष कर्ता असे म्हणतात. थोडक्यात, वाक्यामध्ये दर्शविलेल्या क्रियेला प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे जबाबदार असणाऱ्या नामपदबंधाला मूळ उद्देश्य किंवा कर्ता असे म्हणता येईल. अनेकदा मूळ उद्देश्यांच्या जोडीला विस्तारक पदबंध असतात. याचेही उदाहरण वर पाहिले आहे.

३आ.४.१ मूलरचित वाक्य आणि रचनांतरित वाक्य :

वाक्यांचे मूलरचित वाक्य आणि रचनांतरित वाक्य असे दोन प्रकार पडतात. भाषेतील कोणते वाक्य मूलरचित आहे आणि कोणते वाक्य रचनांतरित आहे, याचे ज्ञान भाषिक क्षमतेमुळे होते, असे चॉम्स्की म्हणतात. प्रत्येक भाषकाला आपल्या मूळ मातृभाषेमधील अनेक चढ-उतार, लकबी, रचनेची कौशल्ये आत्मसात झालेली असतात. चॉम्स्की यांच्या मते, भाषिक क्षमतेमुळे भाषकांना अंत:प्रेरणेने अनेक गोष्टींचा उलगडा करणे शक्य होते. या क्षमता भाषकाकडे जन्मजातच येतात. यावरून लक्षात येते की, प्रत्येक पृष्ठस्तरीय रचनेच्या मागे अंत:स्तरावरील मूलरचित क्षमता कार्यरत असते. तसेच या पृष्ठस्तरीय रचना अंत:स्तरीय मूलरचनांनी नियंत्रित झालेल्या असतात.

उदा. 'विवेक अभ्यास करत नाही.' या वाक्यामध्ये 'विवेक अभ्यास करतो' हे मूलरचित वाक्य निजभाषक पटकन ओळखू शकतो. या मूलरचित वाक्याचे रचनांतर पुढीलप्रमाणे दाखवता येईल.

विवेक अभ्यास करतो + नकार ⟹ विवेक अभ्यास करत नाही. या उदाहरणामधील मूलरचित वाक्य हे होकारार्थी असल्याचे दिसून येते. यास 'अस्तिपक्ष' (Positive) असे म्हटले जाते. अस्तिपक्षी वाक्यांमध्ये काही विधाने होकारात्मक असतात. म्हणून त्यांना 'विधान' (Preposition) असे, म्हणता येते असे स्टीनबर्ग यांनी म्हटले आहे. येथे विधान ही संज्ञा 'वाक्य' या अर्थाने वापरलेली नाही. अशा विधानांचे रचनांतरण होताना 'नकारार्थी' (Negative) पदे कार्यरत होतात. नकारार्थी पदांना 'नास्तिपक्ष' असे म्हणतात. रचनांतरित वाक्ये निर्माण होताना भाषकाचे काही 'हेतू' (Purpose) असतात. ते वाक्यामध्ये दडलेले असतात. प्रश्न, आज्ञा, नकार, संदिग्धता, विनंती, होकार अशा हेतूंनीच मूळ विधाने नियंत्रित होत असतात. या हेतूंमुळेच वाक्यांचे रचनांतरण होत असते. पुढील सूत्रातून हे स्पष्ट करता येईल.

विधान + हेतू ⟹ रचनांतरण

विवेक अभ्यास करतो + हेतू (नकार) ⟹ विवेक अभ्यास करत नाही.

रचनांतरित वाक्यांच्या पृथक्करणात जी मूलरचित वाक्ये सापडतात, ती रचनांतरित वाक्याचे नेमके विश्लेषण करत असतात. त्यामुळे या मूलरचित वाक्यांना 'वाक्यपूर्व घटक' असे नाव मिलिंद मालशे यांनी आपल्या 'आधुनिक भाषाविज्ञान' या पुस्तकात दिले आहे. तर रमेश धोंगडे यांनी यासाठी 'वाक्यविस्तारक' असा शब्द आपल्या 'अर्वाचीन मराठी' या पुस्तकात वापरला आहे.

उदा.

१. तो झोपला आहे - हेतू (नकार) ⟹ तो झोपला नाही.

२. तो झोपला आहे - हेतू (विनंती) ⟹ तू जरा झोपणार का.

३. तो झोपला आहे - हेतू (आज्ञा) ⟹ तू झोपून घे.

रचनांतरित वाक्ये निर्माण करीत असताना भाषकाच्या मनात एकच एक हेतू असेल असेही सांगता येत नाही. एकाच पृष्ठस्तरीय वाक्याच्या मागे एकापेक्षा अधिक हेतू दडलेले असू शकतात.

उदा.

१. काय विशेष प्रगती?
२. सध्या काय सुरू आहे?
३. काय विशेष आहे सध्या?

} ⟹ काय चाललंय?

वरील उदाहरणांमधील सुरुवातीची तीन मूलरचित वाक्ये आहेत. कधी कधी अशी वाक्ये अधिकही असू शकतात. ही वरील वाक्ये 'काय चाललंय?' या रचनांतरित वाक्याने नियंत्रित झालेली दिसतात. वाक्यांमागे असणाऱ्या सामाजिक संदर्भांचाही विचार या अनुषंगाने करावा लागतो. आतापर्यंतचे विवेचन पुढील आकृतीद्वारे स्पष्ट करता येते.

उदा. झाडावर काय आहे?

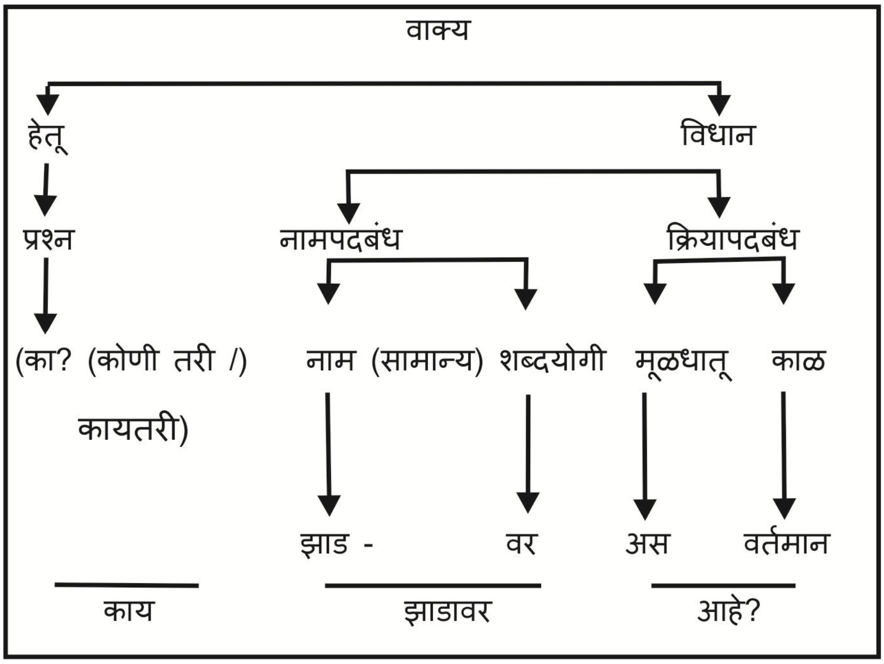

३आ.५ समारोप

एकूणच सदरील घटकांमध्ये आपण वाक्यरचनेचा विचार विस्ताराने केला आहे. या रचनेतील प्रथमोपस्थित संघटक म्हणजे काय? वाक्यरचनेच्या प्रकाराचे स्वरूप, तिचे स्तर आणि वाक्याचे पृथक्करण इ. घटकांचा विश्लेषणपूर्वक विचार केला आहे. वाक्याचे उद्देश आणि विधेश असे मुख्यतः दोन भाग होतात. भाषाविज्ञानातील या संकल्पनाही कोणत्या पद्धतीने कार्यरत असतात यांचा अभ्यास विविध उदाहरणांच्या अधारे केला आहे. एखाद्या भाषेचे ज्ञान असते. म्हणजेच त्याला त्या भाषेच्या रचनेचे ज्ञान असते. व्याकरणिक नियमांनुसार कर्ता, कर्म, क्रियापद, नाम, सर्वनाम विशेषण या घटकांचे भाषेतील वाक्यरचनेत कोणते स्थान असते हेही त्या भाषिकाला माहीत असते. वाक्यरचनेत या घटकांचे स्थान निश्चित असते व ते नियमानुसार बदलतही असते. या नियमांची जाणीवही भाषिकाला असते. वाक्यरचनेला अर्थ प्राप्त होण्यासाठी हे नियम काळजीपूर्वक हाताळले जातात. जेणेकरून वाक्याचा अर्थ बाधित होणार नाही. घटकामध्ये आपण वाक्यरचनेतील या सबंध बारकाव्यांचा विचार अनेक समीकरणे व उदाहरणांच्या आधारे केला आहे. ज्यातून वाक्यविचार ही संकल्पना आपल्याला अधिक स्पष्ट होते.

३आ.६ संदर्भग्रंथ सूची

१. डॉ. दत्तात्रय पुंडे, ‘सुलभ भाषाविज्ञान’, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, सुधारित द्वितीयावृत्ती: ११ मे २००५, पृ. ९९ ते १०९

२. डॉ. महेंद्र कदम, ‘मराठी वर्णनात्मक भाषाविज्ञान’, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, द्वितीयावृत्ती: २७ मार्च २००९, पृ. १४१ ते १५८

३. मिलिंग स. मालशे, ‘आधुनिक भाषाविज्ञान: सिद्धांत आणि उपयोजन’, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, तिसरी आवृत्ती: नोव्हेंबर २००४, पृ. ६९ ते ७३

३आ.७ सरावासाठी प्रश्न

अ. दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. प्रथमोपस्थित संघटक म्हणजे काय ते सांगून त्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.

२. नामपदबंधातील 'नाम' आणि 'सर्वनाम' यांचे विश्लेषण करा.

ब. टिपा लिहा.

१. नामपदबंध

२. रचनांतरित वाक्ये.

क. एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. 'काळाची रूपिकांतरे' कशाला म्हटले जाते?

२. मूलरचित वाक्यांना मिलिंद मालशे यांनी काय म्हटले आहे?

*****

३इ

मराठीच्या वर्णनात्मक व्याकरणातील काही समस्या

घटक रचना

३इ.० उद्दिष्टे

३इ.१ प्रस्तावना

३इ.२ विषयविवेचन

३इ.२.१ मराठीचे खंडित स्वनिम

३इ.२.२ शब्दांच्या जाती

३इ.२.३ संयुक्त क्रियापदांची समस्या

३इ.२.४ विभक्ती व्यवस्था

३इ.२.५ प्रयोगव्यवस्था

३इ.२.६ वाक्यपृथक्करण

३इ.३ समारोप

३इ.४ संदर्भग्रंथसूची

३इ.५ पूरक वाचन

३इ.६ संदर्भ लेखसूची

३इ.७ सरावासाठी प्रश्न

३इ.० उद्दिष्टे

या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर आपल्याला पुढील उद्देश साध्य करता येईल.

- स्वनिमाबद्दलची पारंपरिक आणि आधुनिक विचार संकल्पना आणि मराठीतील स्वनिम संख्येबद्दलचे मतभेद समजून घेता येतील.
- शब्दजाती मानण्यामागील व्याकरणकारांच्या भूमिकांचा अभ्यास करता येईल.
- पारंपरिक मराठी व्याकरणात (संयुक्त क्रियापदे) हा विषय कसा विवाद्य ठरला आहे ते स्पष्ट करता येईल.

- विभक्ती व्यवस्थेतील वाद लक्षात येईल.
- वाक्यातील क्रियापद रूप कोणाला अनुसरून असते यावरून कर्तरी, कर्मणी, भावे, संकर अशी प्रयोगव्यवस्था व्याकरणकारांनी मानली आहे. त्यासंदर्भातील चर्चा करता येईल.
- वर्णनात्मक भाषाविज्ञानातील वाक्यविन्यास आणि वाक्यपृथक्करण प्रथमोपस्थित संघटक यांच्याबद्दलची ठळक वैशिष्ट्ये, सामर्थ्ये, मर्यादा यांचा उहापोह करता येईल.

३इ.२ प्रस्तावना

भाषा ही प्राचीन काळापासून भाषाभ्यासकाच्या चिंतनाचा विषय बनला आहे. भाषेला विनिमय क्षेत्रात सर्वश्रेष्ठ महत्त्व आहे. प्राण्यांची भाषा आनुवांशिक असते म्हणून ती त्यांना उपजतच येते. परंतु भाषिक क्षमतेमुळे मानव भाषा शिकत असतो. संदेशन आणि ज्ञानग्रहण या दोन क्रिया भाषेचे कार्य आहेत.

आरंभी लहान लहान खुणांमधून भाषेची लिपी निर्माण झाली. लिपीतून लेखन झाले. लेखनातून मुद्रणतंत्र आले. आज भाषा डिजिटच्या रुपात वापरता येते. रेडिओ आणि टीव्ही यांच्यामार्फत आपण ध्वनीफिती, चित्रफिती ऐकू- पाहू शकतो. भाषेची ही नवीन आविष्कार पद्धती आहे.

भारतात प्राचीन काळापासून भाषाविज्ञानाची मोठी परंपरा होती. पाश्चात्त्य देशातील ग्रीक लोकांकडे असलेली भाषा विज्ञानपरंपरा मध्ययुगात खंडित झाली होती. १७व्या शतकापासून फेर्दिनान सोस्यूर पासून ती परंपरा खूप जोमाने वाढू लागली आहे. सोस्यूर ने भाषाभ्यासात LangUe (लांग- भाषाव्यवस्था) आणि parole (भाषिक वर्तन - बोलणे) या व अशासारख्या गोष्टी महत्त्वाच्या मानून रूपव्यवस्था, संरचना या संकल्पनांना भाषाभ्यासात मध्यवर्ती स्थान दिले. सोस्यूरच्या विचारांचे मोठे योगदान भाषाविज्ञानाला लाभले आहे. 'ध्वनी विचार' पुस्तकाचे लेखक ना. गो. कालेलकर यांनी ध्वनींचा (स्वनांचा) आणि भाषेच्या नियमांचा अभ्यास १९५५ च्या कालखंडात केला. त्याचबरोबर १९६६च्या कालखंडात सु.वा.कुलकर्णी यांनी 'मराठी व्याकरणाची मूळ तत्त्वे' या ग्रंथामधून जागतिक भाषाविज्ञानातील झालेल्या बदलांची जाणीव मराठी वाचकांना करून दिली.

पारंपरिक व्याकरणात आठ शब्द जातींवर इंग्रजी व्याकरणाचा प्रभाव पडल्यामुळे शब्दांच्या आठ जाती मानण्याबद्दलच्या भूमिकेबाबत मतमतांतरे आहेत.

संयुक्त क्रियापदे ही मराठी मधील बहुचर्चित संकल्पना आहे. संयुक्त क्रियापदे यादवकाळात होती आणि आजदेखील प्रचलित मराठीत मोठ्या प्रमाणावर वापरली जातात. त्याचबरोबर भाषाविज्ञानातही संयुक्त क्रियापदांचे महत्त्व रमेश धोंगडे, रेणुका ओझरकर, अनघा भट-बेहेरे, सुहासिनी पटेल यांनी अधोरेखित केले आहे. त्याचा आढावा सखोलतेने या घटकात घेतला आहे.

विभक्तीव्यवस्था ही बिकट समस्या आहे. नामाला लागणाऱ्या लिंगवचन विकारापेक्षा विभक्ती विकार हा महत्त्वाचा आणि वादग्रस्त विभाग आहे. त्यात विभक्ती प्रत्ययावरून की

अर्थावरून?, द्वितीया - चतुर्थी आणि षष्ठी यासारखे वाद येथे निर्माण झालेले आहेत. त्याचा अभ्यास या छोटेखानी घटकात घेतलेला आहे.

प्रयोगव्यवस्थेतही अशीच अनावश्यक चर्चा मराठीमधील प्रयोगव्यवस्थेच्या निमित्ताने झाली आहे. मराठीतील नियमित रचना म्हणून त्याचा विचार न झाल्यामुळे इंग्रजीतील voice प्रयोग संकल्पनेमुळे व्याकरणकारात मतभेद झालेले जाणवतात. अखेरीस सर्व व्याकरणकारांच्या पदरी अपयश कसे येते त्याचे सविस्तर विवेचन येथे केले आहे, वाक्यपृथक्करणात उद्देश-विधेय अशी परिभाषा येते. आणि भाषाविज्ञानात प्रथमोपस्थित संघटक विश्लेषण, सामर्थ्येमर्यादा यातून भाषा वैज्ञानिकांचा (वाक्यविचार/ वाक्याविन्यास) अधिक व्यापक दृष्टिकोन कसा देतो. त्याचा सविस्तर आणि सोदाहरण आढावो येथे तुम्हाला जाणवेल

३इ .२.१ मराठीचे खंडित स्वनिमः

मानवाची भाषा प्रयत्न सिद्ध आहे. मानवेतरांची भाषा निसर्गसिद्ध आहे. मातृभाषा आपल्या अस्तित्वाचा केंद्रबिंदू असते. ती आपल्याला असण्याकडून (Being) होण्याकडे (Becoming) नेत असते. तिला जर आपण 'गमावले' तर आपले 'माणूसपण' संपून 'रोबोपण' येईल. आपण, भाषेमुळेच प्रज्ञावान आणि शक्तीमान बनतो. भाषा 'उच्चार' (utterance -प्राथमिक रूप) लहान मूल करते, त्या उच्चारातून काही ध्वनी स्पष्ट होतात. त्याला उच्चारणपद्धती (Pronunciation) असे म्हटले जाते. 'विचार' लेखनातून येतात. तेव्हा नियमचिन्हांची मदत घेऊन संज्ञापन (communication) होते. समान लेखनपद्धतीमधून विचारांचे संक्रमण परिणामकारक होते.

'आचार' हे लेखनातून शिष्टमान्य होतात त्यालाच शुद्धलेखन शास्त्र म्हटले जाते. 'भाषा बहता नीर' असे क़बीर म्हणतो, भाषा नदीप्रमाणे प्रवाही असते. भाषेतील 'उच्चारण' बदलत असते. परंतु 'लेखन' स्थिर असते. भाषा सतत बदलत असली तरी तिला आपण मराठी भाषा म्हणूनच ओळखतो. भारतात प्राचीन काळापासून भाषाशास्त्राची परंपरा होती. भर्तृहरी 'वाक्यपदीय' या ग्रंथात लिहितात, 'शब्द आणि अर्थ' हे कायमस्वरूपी (नित्य) आहेत. ते जातिरूपात नित्य असतात. व्यक्ती क्षणभंगूर (अनित्य) असतात.

भर्तृहरीने 'स्फोट' आणि 'वैखरी' (नाद) यांच्यात फरक केलेला आहे. सोस्यूरने भाषिक व्यवस्था Langue (लाँग)/ Language आणि भाषिक वर्तन (Parole (पारोल)/ Speech पारोल म्हणजे (बोलणे) असा भेद केलेला आहे. दोघांमधील फरक पुढील आकृतीने दाखवता येईल.

स्फोट शब्द	अर्थ जाती
	शब्दजाती

भर्तृहरीचा 'स्फोटशब्द'.....

चिन्ह	चिन्हित
	चिन्हक

सोस्यूरचे 'भाषिक चिन्ह'.......

भर्तृहरीने संदेशनप्रक्रियेत संपूर्ण ध्वनी आणि स्फोट यांचा विचार केला आहे. ध्वनी (वैखरी) श्रोत्याला ध्वनिशब्द ऐकू येतो. सुट्या ध्वनींची श्रृंखला यालाच सोस्यूर (Parole) म्हणजे 'बोलणे' म्हणतो, 'स्फोट' ला भर्तृरहरी 'पश्यन्ती' म्हणतो. 'पश्यन्ती' म्हणजे विशिष्ट भाषेची

वक्त्याने आत्मसात केलेली व्यवस्था. यालाच सोस्यूरने Langu/Language (भाषाव्यवस्था) असे म्हटले आहे.

सोस्यूर ने संदेशनप्रक्रियेत 'चिन्हक' आणि 'चिन्हित' असा विचार स्पष्ट केला आहे. चिन्हक (signifier) आणि चिन्हित (signified) यांच्यातही फरक दिसतो. चिन्हक म्हणजे आविष्कार [Expression] आणि चिन्हित म्हणजे आशय (content) असे सोस्यूर ने म्हटले आहे.

भाषेचा लघुत्तम घटक म्हणजे 'ध्वनी' त्यापासून भाषाभ्यासाला 'आरंभ' होतो. आधुनिक भाषा विज्ञानातील 'स्वना'लाच पारंपरिक व्याकरणात 'ध्वनी' असे म्हटले जात असे. स्वनांचे दोन प्रमुख भाग (१) स्वर (2) व्यंजन.

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ असे स्वर सांगितले जातात. वैदिक संस्कृतच्या स्वन विचारात उदात्त, अनुदान्त, स्वरित (स्वराघात) यांनादेखील स्वरच म्हटले आहे. आधुनिक भाषाविज्ञानात 'स्वराघात' संकल्पनेला Tone अथवा Toneme अशा नव्या ध्वनीविचाराचा अवलंब केलेला आहे.

पाणिनीय परंपरेचे स्वर आणि व्यंजन वर्गीकरण:

१) आघात - उद्दात्त, अनुदात्त, स्वरित (स्वराघात)

२) काल – ऱ्हस्व, दीर्घ, प्लुत (स्वरांचे तीन प्रकार)

३) स्थान (अस्य) - हृदय, कंठ, शीर्ष, दंत, नासिका, ओष्ठ, तालु

४) प्रयत्न (आभ्यंतर आणि बाह्य) आभ्यंतर म्हणजे मुखविवरातील प्रयत्न आदी बाह्य म्हणजे (मुखविवराबाहेर होणारा उच्चारण प्रयत्न)

प्राचीन भारतीय परंपरेला उच्चारानुसार नागरी लिपीचा आधार आहे. आधुनिक पाश्चात्त्य परंपरेला IPA (International Phonetic Alphabet) या उच्चारानुसार लिपीची निर्मिती प्रयत्नाने करावी लागली आहे.

आधुनिक परंपरेत स्वर उच्चारण हे जिभेची उंची (वर) (खाली) आणि स्थिती (पुढे अथवा मागे) आणि ओठांचा चंबू यावर या बाबी अकलंबून असतात. भारतीय परंपरेत (एदैतोः कण्ठतालु) सांगताना 'ए' आणि 'ऐ'च्या संदर्भात (कंठ) हे उच्चारणस्थान जिभेची उंची सांगते. (ओदौतो कण्ठोष्ठम्) सांगताना कण्ठ आणि ओष्ठ हे उच्चारणस्थान सांगते; परंतु जिभेची उंची आणि स्थिती सांगत नाही. ओठांचा चंबू या संदर्भात येथे काही सांगितले नसले तरी (ओ) हा उच्चारांत आहेच असे त्यांनी गृहित धरले आहे.

भारतीय परंपरेत व्यंजनांचा अभ्यास करताना (क, ख) य़ा (कण्ठय) व्यंजनापासून आरंभ होतो. आणि आधुनिक परंपरेत (प, फ) या ओष्ठ्य व्यंजनापासून सुरु होतो. ओष्ठय व्यंजन उच्चारणात सोपेपणा असल्यामुळे लहान मुले ओष्ठय व्यंजनापासूनच बोलायला शिकतात.

आधुनिक परंपरेतील phonemes (स्वनिम) आणि allphone (स्वनांतरे) महत्त्वाची मानली जातात. मानवी मुखावाटे बाहेर पडणाऱ्या ध्वनींना 'स्वन' म्हणतात. स्वनांचा संच म्हणजे

(स्वनिम). स्वनांतरे ही एखाद्या कुटुंबासारखी असतात. स्वनांचा निर्देश चौकटी कंसाने [प] [फ्] केला जातो. त्याचबरोबर स्वनिमांचा निर्देश /प/ /ब/ असा केला जातो. /ड/ या स्वनिमाची { ड१, ड२, ड३ ….. } अशी स्वनांतरेच आहेत.

'स्वनिम' या संकल्पनेला संस्कृतमध्ये महत्त्व दिलेले नाही. कारण तेथे योग्य minimal pairs (अल्पलभ ध्वनियुग्म / जो़ड्या) मिळत नाहीत. उदा. (१) शश्वत / शाश्वत. (२) शिर / शीर (३) प्रतिकार / प्रतीकार (४) पुरुष / पूरुष यांचा अर्थ समान आहे. परंतु (१) मिल/ मील् (२) दिन/ दीन (३) पूर/ पूर यांचा अर्थ समान नाही, म्हणून अ/ आ, इ/ ई, उ/ऊ, श/ष हे ध्वनी (स्वन) संस्कृत भाषेत, स्वतंत्र (स्वनिम) म्हणता येत नाही.

ना. गो. कालेलकर यांची स्वर आणि व्यंजन यांची दोन वर्गीकरणे:

स्वर : अ, आ, इ, उ, ए, ओ, ॲ, ऑ

अर्धस्वर: य, व

द्रव : र, ल, ळ

अनुनासिक : ङ्, ण, न, म

घर्षक: स,श, ह

अर्धस्फोटक: ख, ठ, थ, फ, च१, च२, छ१, छ२, **----** घ, ढ, ध, भ, ज१, ज२, झ१, झ२.

स्फोटक: क, ट, त, प, **----** ग, ड, द, ब

(वर्णावरील १ दंत्य उच्चार दर्शवितो आणि २ तालव्य) (ना. गो. कालेलकर, 'ध्वनिविचार', आवृत्ती तिसरी, पृष्ठ 36)

२) व्यंजने:

२) व्यंजने

	ओष्ठ्य	दन्त्य	दन्तमूलीय	तालव्य	मूर्धन्य	मृदुतालव्य	कण्ठ्य
स्पर्श	प ब	त द			ट ड	क ग	
स्पर्शसंघर्षी			च ज	चॅ जॅ			
घर्षक		स		श			(ह), ह
अनुनासिक	म	न			ण	ङ	
पार्श्विक		ल			ळ		
कंपक			र				
अर्धस्वर	व			य		२५ व्यंजने	

स्वर

	अग्र		मध्य			पश्च	
उच्च	इ					उ	
मध्यम	ए		अ			ओ	
निम्न	अॅ		आ			ऑ	८ स्वर

एकूण ३३ वर्ण

Marathi - Indian Council for Cultural Relations, New Delhi - 1 (Series Two) पृ. ७

वरील दोन्ही वर्गीकरणातून काही बाबी जाणवतात. त्या पुढीलप्रमाणे-

१) दुसरे वर्गीकरण शास्त्रीय वाटते.

२) पहिल्या वर्गीकरणात स्वर संख्या (सहा) आणि दुसऱ्यात (आठ) आहे.

३) च[१], च[२], ज[१], ज[२] महाप्राण वर्ण (पहिल्या वर्गीकरणात) स्पर्श, संघर्षी (च, ज, चॅ, जॅ) असे वर्गीकरण (दुसऱ्यात) केले आहे.

४) दोन्ही वर्गीकरणात (.......स्व,दीर्घ) फरक केलेला नाही,

५) अॅ, ऑ या आदान स्वरांना ते प्राधान्य देतात आणि (पत्र - पत्रं) (विणा-वीणा) या तत्सम शब्दांना (संस्कृत) म्हणून (कालेलकर) नाकारतात.

(मॅक्सिन बर्नसन) या विदुषीने ‘Marathi Reference Grammar’ या इंग्रजी पुस्तकात १२ स्तर आणि ३२ व्यंजने असे मूलध्वनींचे वर्गीकरण केले आहे. त्यांनी पारंपरिक वर्णमालेत किंचित बदल केला आहे. त्या सगळ्यांना (स्वनिम) म्हणता येत नाही.

सु. बा. कुलकर्णी आणि शं. गो. तुळपुळे यांनी अॅ आणि ऑ या स्वरांऐवजी ऐ, औ या स्वरांना महत्त्व दिले आहे. ते संयुक्त स्वर आहेत. त्यांचा समावेश (स्वर) तक्त्यात करणे अयोग्य ठरते. अशा प्रकारे मराठीमधील स्वनिम संख्या वेगवेगळ्या अभ्यासकाप्रमाणे बदलते.

फुप्फुसे, स्वरयंत्र, श्वासनलिका, पडजीभ, टाळू, दात, तोंडाची पोकळी, नाकाची पोकळी, जीभ आणि ओठ या इंद्रियांच्या मदतीने (स्वन) निर्मिती होते.

स्वननिर्मिती करणाऱ्या इंद्रियांना 'वागिंद्रिय' असे म्हटले जाते. ध्वनिविचारामध्ये याचा आपण विस्ताराने अभ्यास केला आहे.

१.२.२ मराठी शब्दांच्या जाती:

संस्कृत भाषा परिवर्तनामधून मराठी भाषा निर्माण झाली, त्या भाषेच्या व्याकरणकारांनी धातू, नाम आणि अव्यये अशा तीन शब्दजाती सांगितल्या आहेत. इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणानंतर त्या भाषेच्या अनुकरणाने मराठी भाषेतील शब्द कार्याचा नव्याने विचार सुरू झाला.

दादोबा पांडुरंग तर्खडकर या आद्य व्याकरणकाराने शब्दांच्या रूप आणि कार्यानुसार त्यांचे दोन गटात वर्गीकरण केले आहे. विकारी (नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद) आणि अविकारी (क्रियाविशेषण, उभयान्वयी शब्दयोगी आणि केवलप्रयोगी). अशा दोन्ही गटात चार/चार शब्द जाती असल्यामुळे हे वर्गीकरण समतोल दिसते. संस्कृत परंपरेतील चिपळूणकर, राजवाडे, मंगरूळकर, गुंजीकर, अर्जुनवाडकर, आचार्य इत्यादी व्याकरणकारांनी नवीन वर्गीकरणाची भरपूर चिकित्सा केली आहे.

इंग्रजी व्याकरणातून शब्दांच्या आठ जाती आयात झाल्या आहेत. 'संस्कृत व्याकरणाध्ययन बले करून' तीन पंडितांनी महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण लिहिले आहे. हे वर्गीकरण जगात सर्वमान्य आहे असे आगरकर आणि मो. के. दामले म्हणतात. शब्दांच्या आठ जाती ही संकल्पना अनेक दृष्टीनी सदोष आहे. ते सांगण्याचे काम येस्पर्सन या व्याकरणकाराने केले आहे. पाणिनीने व्याकरणाच्या परिशिष्टात गणपाठ आणि धातूपाठ मध्ये शब्दजाती बद्दल चर्चा केली आहे.

वास्तविक आणि काल्पनिक वस्तूंच्या नावाला नाम म्हणतात. मराठीत प्रत्येक नामाचे लिंग त्या नामाबरोबर रूढ असते, म्हणून 'नाम' म्हणजे 'वस्तू'चा वाचक असा 'सहजा लिंगी' शब्द अशी व्याख्या अरविंद मंगरूळकर यांनी केली आहे.

वस्तूंचे वेगवेगळे गुणधर्म लक्षात घेऊन माणूस (धर्मिवाचक) आणि माणुसकी (धर्मवाचक) नाम असे दोन भेद (मो. के. दामले) यांनी केले आहेत.

सहजा लिंगी शब्द म्हणजे 'नाम' या अरविंद मंगरूळकर यांच्या संकल्पनेविरुद्ध 'ते फक्त कामचलाऊ वर्णन' असे मा. ना. आचार्य मानतात आणि स्वतंत्र व्याख्या देण्याचे टाळतात.

इंग्रजीतील पदार्थवाचक (सोने, पाणी), समुदायवाचक (पक्ष्यांचा थवा), जातीवाचक (गाय) नामे म्हणून स्वतंत्र वर्ग सांगितला जातो. हे इंग्रजी व्याकरणातील प्रकार मराठीने स्वीकारलेले नाहीत. त्याचबरोबर भाववाचक नाम (तारुण्य, गोडवा) यामधून वस्तू, अवस्था, स्थिती चित्रित होते. अर्थदृष्ट्या विशेष नामातून (सतलज, कविता, सह्याद्री) वस्तू, व्यक्ती आणि स्थान (ताजमहल) वेगळे स्थान प्राप्त होते. सामान्यनाम (महाविद्यालय, विद्यापीठ, बाग, कापड) या प्रकारच्या (तीन) गटात (नाम) वर्गीकरण केले जाते. ते मराठीत रूढ झाले आहे.

सर्वनाम हा वर्ग नामापासून वेगळा काढायचे समर्पक कारण देणे आवश्यक आहे. परंतु ते दिले जात नाही. पाणिनीने संस्कृतमध्ये सर्वस्मात्, देवाय्, देवात्, देवे ही सर्वनामे वेगळी काढली आहेत. असे मराठीत आढळत नाही, व्याकरणदृष्ट्या सर्वनाम हे नामापेक्षा वेगळे नाही, ती नामिकाहून वेगळी पदजाती नव्हे' असा निष्कर्ष मा.ना. आचार्य काढतात.

नामाबद्दल विशेष, माहिती सांगणारा शब्द म्हणजे विशेषण. उदा. पिवळी फुले सकाळी उमलतात. येथे 'पिवळी' हा फुलाबद्दल अधिक माहिती देणारा शब्द आहे. अर्जुनवाडकर विशेषणाबद्दल लिहितात, "दोन अन्योन्य संबंध पदांपैकी एक दुसऱ्याच्या धर्माचे अनुकरण करीत असेल अथवा दुसऱ्याचा लोप झाल्यास पहिले विशेषण आणि दुसरे विशेष्य यात रूपसादृश्य नसते..." इत्यादी. अशीच व्याख्या मा. ना. आचार्य देतात.

अरविंद मंगरूळकर यांनी विशेषण हा विभक्तीक्षम वर्ग म्हणून दाखवला आहे. त्याची आकृती पुढीलप्रमाणे-

पुढीलप्रमाणे-

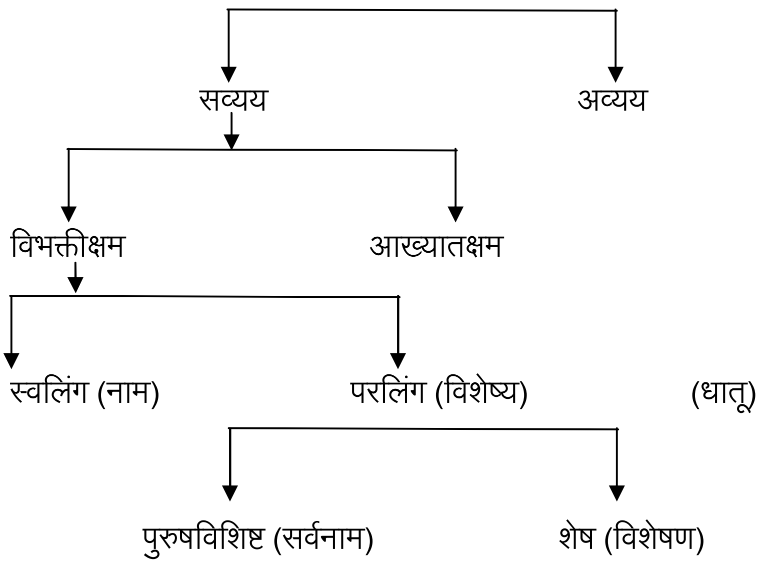

ते लिहितात, "अविशेष्य असणारी सर्व विशेषणे नामासारखे विभक्तीक्षम असतात. उदा.

(१) पांढऱ्याची किंमत काय...?

(२) धाकट्याचं नाव काय....?

(३) जातीच्या सुंदराला .... (वगैरे)

सविशेष्य असतात तेव्हा प्रथमेतर विभक्तीक्षम नसतात. प्रथमेतर विभक्तीत लिंगवचन विकारी विशेषणे सामान्य रूप धारण करतात. उदा. पांढऱ्या रूमालाला/रूमालाचा/रुमालात (२) साडीला/साड्यांचा (इत्यादी) अलिंगवचन विकारी विशेषण अविकृत राहतात. सुंदर रूमालाला/ रुमालाचा/ साडीला /साड्यांचा यांना मंगरूळकर 'अव्यया विशेषणे' असे नाव देतात.

क्रियापद आणि क्रियाविशेषण यांच्यात अर्थनिष्ठ संबंध दिसतो अशी स्पष्ट कबुली आचार्य देतात. किंवा, परंतु, अथवा ही उभयान्ययी अव्यये कोणत्याही वाक्यातील उभय (दोन पदे) यांच्यातील अन्वय (संबंध) जोडून देतात. शब्दांपुढे जोडून त्या शब्दांचा वाक्यांतील इतर पदांशी संबंध दर्शवणारी अव्यय म्हणजे ‘शब्दयोगी अव्यये’ असतात. अरेरे! अबब, वाहवा…! अशी अव्यये (केवल – केवळ) एकट्याने स्वतंत्र प्रयोग करतात. म्हणून ते (केवलप्रयोगी) आहेत.

अशा या तीन अव्ययांच्या संज्ञा अर्थपूर्ण आहेत. परंतु अर्जुनवाडकर म्हणतात, केवळ हा शब्दनिष्ठ वर्ग असून या वर्गाला अर्थविषयक कार्य नाही. भाषेचा सखोल अर्थ विसरून मंगरुळकर यांची दृष्टी पृष्ठस्तरावरील रूप आणि प्रत्ययाची अर्थशून्यता यावर खिळून राहिली आहे असे जाणवते. त्यामुळे त्यांना आठ शब्द जाती मान्य नाहीत. म्हणून ते शब्द जातीचे (नामिक, धातू, अव्यये) असे तीन गट मानतात

१.२.३ संयुक्त क्रियापदांची समस्या:

मराठी भाषाविज्ञान संयुक्त क्रियापदाविषयी विचार करते. रमेश धोंगडे लिहितात, ‘इंग्रजीतील can, must, will यासारख्या सहाय्यकारी क्रियापदांची उदाहरणे आहेत. ती क्रियापदे अर्थामध्ये भर घालतात. मराठीत अशी अभिवृत्तीदर्शक क्रियापदे नाहीत. पण अभिवृत्तीचे अर्थ व्यक्त करणारी संयुक्त क्रियापदे आहेत.

उदा- राजू खेळत बसला.

राजुला खेळायला येते.

येथे 'खेळ' हे मुख्य क्रियापद आहे. ‘बस’, ‘ये’ ही क्रियापदे ‘आशयदर्शी' नाहीत. कारण खेळताना बसता येणार नाही आणि दुसऱ्या वाक्यात येण्याची क्रिया नाही. मुख्य क्रियापदाचे पाहिजे ते रूप वापरता येणार नाही. खूप वेळा क्रियापदे त्यांचा आशय टाकून सहाय्यक क्रियापदे म्हणून वापरली जातात. त्यांना अभिवृत्तीदर्शक 'संयुक्त क्रियापदे’ असे म्हटले जाते. असा विचार भाषा विज्ञानात केला जात आहे.

रेणुका ओझरकर म्हणतात, संयुक्त क्रियापदाची मराठीस वाटणारी गरज हा मराठीचा दुबळेपणा नाही, ही संकल्पना विवाद्यही नाही. भाषेतील रचना किंवा प्रकार यांचे योग्य विश्लेषण व स्पष्टीकरण करण्यासाठी सिद्धांताप्रमाणे भाषा वाकविण्यापेक्षा भाषेची गरज लक्षात घेऊन सिद्धांत सुधारण्याची गरज आहे.

रशियन भाषेच्या अभ्यासक अनघा भट-बेहरे लिहितात ‘क्रिया व्याप्ती (Aspect) ही काळ (Tense) किंवा अभिवृत्ती (MOOD) यासारखीच फक्त क्रियापदांना लागणारी एक व्याकरणिक कोटी आहे. त्या पुढे लिहितात, “काळ अथवा क्रिया व्याप्तीच्या उपयोजनात काय सांगितले आहे? (अर्थ) कशाप्रकारे सांगितले आहे? [रूप], आणि का सांगितले आहे? (कार्य) या तीन प्रश्नांचा विचार केला तर एकपदीय क्रियापद रूपे अपुरी पडतात. अनेक आधुनिक भाषांमध्ये काळ आणि क्रियाव्याप्ती व्यक्त करण्यासाठी 'बहुपदीय' क्रियापदांची योजना केलेली असते.”

आजच्या मराठी भाषेत अनेक (ऊन) कृदन्ते असणाऱ्या बहुपदीय क्रियापदातील दुसऱ्या क्रियापदाच्या अर्थाचा पूर्ण लोप झालेला आढळतो. उदा. मारून टाकणे, खाऊन टाकणे इ. टाकणे, देणे, जाणे यासारखी क्रियापदे दुय्यम स्वरूपात येतात. क्रियापदे पूर्ण क्रियाप्ती दाखवण्याकरिता वापरली जातात. काही वेळा दोन्हीं क्रियापदांच्या अर्थाचा लोप होतो आणि बहुपदी क्रियापदांचा संबंध दोन्हींच्या अर्थाशी लावता येत नाही. उदा. पळवून लावणे, तुटून पडणे इ. म्हणजे ऊन कृदन्त आणि दुय्यम कृदन्त क्रियेला एक पूर्णत्व प्रदान करतात. तिला अखंडितता प्राप्त होते. याउलट एकपदीय क्रियापदे क्रियेचे नामकरण करतात. असा हा नवा अणि व्यापक दृष्टिकोन संयुक्त क्रियापदांबाबत व्यक्त केला आहे.

पारंपरिक मराठी व्याकरणात 'संयुक्त क्रियापदे' हा विषय विवाद्य ठरलेला आहे. यादवकालीन मराठी वाङ्मयात 'संयुक्त क्रियापदे' मोठ्या प्रमाणात वापरलेली आहेत. शं. गो. तुळपुळे लिहितात, "या काळात संयुक्त क्रियापदात (सहायक धातू) म्हणून योजले जात असलेल्या 'अस', 'आह' या धातूंची रूपे मुख्य धातूंच्या धातुसाधितांना लागून संयुक्त क्रियापदे सिद्ध होत असत.

उदा. (१) अस जीव काई जा <u>जातु असे</u>

२) आह काई हे चिंतितु <u>आहासि</u>

अशी ही संयुक्त क्रियापदे यादवकाळात आढळतात.

दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, गो. ग. आगरकर, मो. के. दामले, रा. भि. गुंजीकर या भाववादी व्याकरणकारांनी आपली मते प्रदर्शित करताना म्हटले आहे. ते पुढीलप्रमाणे:- संयुक्त क्रियापद ही संकल्पना का मानायची? संयुक्त क्रियापदात येणारे दोन्ही शब्द एक साधी, कल्पना (simple Idea] व्यक्त करतात. उदाहरणार्थ प्रीती करणे म्हणजे to love.... यामधील पहिले उत्तम, मोघम, आणि व्याकरणबाह्य वाटते. साधी कल्पना म्हणजे काय? प्रीती करणे ही साधी कल्पना असेल तर गडबड करणे, उत्तर देणे, उत्तर लिहिणे या का, नाहीत? अशा पद्धतीने सर्व (कर्म) त्यांच्या क्रियापदांबरोबर संयुक्त का मानू नयेत. झाड लावणे, फळे तोडणे, गाडी पकडणे यांना देखील संयुक्त क्रियापदे म्हटले पाहिजे. ज्या व्याकरणकारांनी साधी कल्पना मांडली त्यांच्या डोळ्यासमोर (to) love (to) fight, (to) hear असे इंग्रजी धातू आहेत. इंग्रजी व्याकरणात दुसऱ्याला संयुक्त क्रियापद म्हणत नाहीत. अशा प्रकारे एका भाषेचे (दुसऱ्यात) होणारे रूपांतर अनुवाद पाहून व्याकरण ठरवले तर व्याकरणाला काही तत्त्वे राहणार नाहीत. त्याचबरोबर (It) Rains म्हणजे 'पाऊस पडतो.' I can Walk म्हणजे 'मला चालवते'. याचा अर्थ कर्ता आणि क्रियापद मिळून संयुक्त क्रियापद मानावे लागेल.

कृष्ण श्री. अर्जुनवाडकर लिहितात, "संयुक्त क्रियापद ही संकल्पना इंग्रजी व्याकरणातून आलेली आहे, तिची व्याप्ती मराठीतील व्याकरणकारांनी आपल्या समजूत आणि सोय यांना अनुसरून कमी अधिक मानली आहे. या संदर्भात ते चार पक्ष मानतात,

(१) विस्तारवादी:

नाम (विकृत/अविकृत) + धातू, विशेषण + धातू. या पक्षातील विचार दादोबा नवलकर, रा. भि. जोशी, खेर यांनी मांडला.

(२) संक्षेपवादी:

धातुसाधित + सहायक क्रियापद (अर्थहीन/अर्थवान) (सामान्यार्थक/विशेषार्थक) या पक्षांतील विचार कृष्णशास्त्री आणि रावजीशास्त्री, गोडबोले त्याचबरोबर आगरकर, दामले यांनी मांडले आहेत. मो. के. दामले लिहितात 'धातूंच्या काही विशेष कृदन्तापुढे धातूंची आख्यात रूपे येऊन जी क्रियापदे बनतात त्यांना 'संयुक्त क्रियापदे' म्हणतात. संयुक्त क्रियापदात कृदन्त आणि गौण क्रियेचे आख्यात असते असे ते पुढे म्हणतात. त्यांनी धातूंचे दोन प्रकार मानले आहेत.

१) **अर्थहीन...** उदा. जा, ये..

२) **अर्थवान -** (धातूमुळे) मुख्य क्रियेस वेगळा अर्थ मिळतो. या अर्थावरून त्यांनी रीतिदर्शक, अभ्यासदर्शक, शक्यार्थ, कर्तव्य, इच्छा, सेवा, सहाय्यक, अनुमोदनदर्शक असे धातूंचे 'आठ' प्रकार मानले आहेत.

(३) अतिसंक्षेपवादी:

संयुक्त क्रियापद ही कल्पना संयुक्त कालापुरती (अर्थहीन) सामान्य अर्थ सहाय्यक धातूंसाठी वापरली आहे. हे विचार कृष्ण शास्त्री चिपळूणकर, रा. भी. गुंजीकर, गो. कृ. मोडक यांनी मांडले आहेत.

४) अभाववादी:

संयुक्त क्रियापद या संकल्पनेची व्याकरणात आवश्यकता नाही. असा विचार राजवाडे, अरविंद मंगरूळकर, आपटे यांनी मांडला आहे.

(विस्तारवादी) पक्षामधील आद्य व्याकरणकार दादोबा पांडुरंग तर्खडकर म्हणतात,

१) मैदानात मुले धावत आहेत. या वाक्यात दोन धातुरूपे एकत्र येऊन क्रियेचा अर्थ पूर्ण होतो, त्यामधील कोणतेही एक रूप पूर्ण अर्थ व्यक्त करीत नाही. दोन्ही पदे मिळूनच क्रियापद मानावे लागते.

२) सकाळ पासून पाऊस पडत राहिला आहे... या वाक्यात तीन धातूरूपे असून क्रियेचा अर्थ पूर्ण होतो, ही धातुरूपे समासासारखी एकत्र जोडलेही नसतात. ती सुटी असतात. त्यामुळे संयुक्त हा शब्द जोडलेली पदे नसून एकच अर्थ सांगणारी पदे असा आशय तरखडकर व्यक्त करतात. वरील दोन्हीं वाक्यातून 'धावणे', 'पाऊस पडणे' यातून कृदन्त रूप येते. त्याचबरोबर वाक्यार्थ पूर्ण करण्यासाठी (सहाय्य क्रियापद आलेले आहे. मूळ क्रियेचे गौण रूप वापरल्यामुळे मूळ क्रियेची अवस्था ठळकपणे स्पष्ट होते, परंतु या वाक्यरचनेबद्दल वाद निर्माण झाला आहे. त्याचे कारण अशा प्रकारच्या वाक्यरचनांचे भाषेच्या अनुकरणात आहेत. इंग्रजी व्याकरणात त्याला

'compound verb' असे म्हटले जाते. परकीय भाषेचे अनुकरण यात असल्यामुळे कृष्ण अर्जुनवाडकर आणि मा. ना. आचार्य या संस्कृत भाषेच्या परंपरेमधील व्याकरणकाराना (संयुक्त क्रियापदे) मानत नाहीत. वाक्यात ज्याला आख्यातः प्रत्यय लागलेले असते तेच क्रियापद असे दोन्ही व्याकरणकारांचे मत आहे,

कृ.श्री. अर्जुनवाडकर लिहितात, "मी पत्र लिहिले आहे. या वाक्यात (लिहिलं आहे) हे संयुक्त क्रियापद आहे. परंतु अर्जुनवाडकर म्हणतात, " 'आहे' या क्रियापदाचा 'पत्र' हा कर्ता आहे. 'लिहिलं' हे पत्राचे 'कृदन्त' विशेषण आहे. 'मी' हा 'लिह' धातूचा कर्ता मानून 'लिहिले आहे' या एकाच क्रियापदाचे दोन तुकडे करून वाक्यात बसवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. आणि सलग अर्थ टाळला आहे.

डॉ. लीला गोविलकर या व्याकरणकारांनी संयुक्त क्रियापद संकल्पना स्वीकारली आहे. त्या म्हणतात, "संयुक्त क्रियापदात मुख्य धातु (कृदन्त) रूपात आणि अर्थहीन आख्यात प्रत्यय धातू (स्वतः चा अर्थ टाकून देत सहाय्य करतो.) येतात." त्यांनी संयुक्त क्रियापदाचे पाच प्रकारात वर्गीकरण केले आहे.

१) (ऊ) कृदन्त (तो कागद फाडू लागला)

२) (बा) कृदन्त (त्याला पुस्तक वाचावे लागेल / लागले)

३) (त) कृदन्त (तो पुस्तक वाचत आहे)

४) (ले) कृदन्त (त्याने पुस्तक वाचले पाहिजे)

५) (ऊन) कृदन्त (त्याने कागद फाडून टाकला)

त्याच बरोबर (ऊन) कृदन्तासंदर्भात काही वाक्यरचनात अर्थाची मदत घ्यावी लागते. परंतु अशी वाक्ये तुरळक असल्यामुळे त्यांच्यावरून नियम ठरवण्यापेक्षा त्यांना (अपवाद) समजावे.

अशा पद्धतीने संयुक्त क्रियापद ही संकल्पना मराठी व्याकरणात इंग्रजी व्याकरणातून आल्यामुळे तिची व्याप्ती मराठी व्याकरणकारांनी आपली सोय आणि समजूत यांना अनुसरून कमी अधिक अथवा अघळपघळ स्वरूपात मांडली आहे.

१.२.४ विभक्ती व्यवस्था:

मराठी व्याकरणातील 'विभक्ती व्यवस्था' ही एक बिकट समस्या आहे. संस्कृत मधील वि+भज = विभाग करणे. 'वि' म्हणजे 'विशेष', असा संस्कृत उपसर्गाचा अर्थ मानतात. 'भज्' या धातूंचे आश्रय घेणे, आदर, मान देणे असेदेखील अर्थ आहेत. विभक्ती शब्दाचे अर्थाचा रोख, मतलब तात्पर्य असेसुद्धा अर्थ मानले जातात.

'वि+भज्' म्हणजे विभाग करणे. या धातुला 'ति' हा स्त्रीलिंगी धातुसाधित 'नाम' बनवणारे प्रत्यय लागून वि+भज्+ति = विभक्ती ही संज्ञा तयार झाली आहे. मराठीतील विभक्ती प्रत्ययांचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे आहे.

विभक्ती	प्रत्यय एकवचनी	प्रत्यय अनेकवचनी	मुख्य कारकार्थ	मुख्य उपपदार्थ
प्रथमा	प्रत्यय नाही	प्रत्यय नाही	कर्ता	
द्वितीया	स, ला, ते	स, ला, ना, ते	कर्म	
तृतीया	ने, ए, ई, शी, आं	नी, ही, ई, शी	करण	
चतुर्थी	स, ला, ते	सला, ना, ते	संप्रदान	
पंचमी	ऊन, हून	ऊन, हून	अपादान	
षष्ठी	चा,चा,चे	चे, च्या, ची		संबंध
सप्तमी	त, ई, आं	त, ई, आं	अधिकरण	
संबोधन	(प्रत्यय नाही) केवळ सामान्यरूप	नो, हो	-	हाक मारणे

विभक्ती म्हणजे वाक्यातील एक शब्द दुसऱ्या शब्दाशी ज्या प्रवर्गाने (grammatical category) जोडला जातो तो ‘प्रवर्ग’ असे कल्याण काळे यांनी म्हटले आहे.

मराठीत व्याकरण विचारांचा पाया घालणारे दादोबा पाडुरंग तर्खडकर यांनी इंग्रजी अमलात स्थापन झालेल्या शाळांकरिता (मराठी व्याकरण) पुस्तक लिहिले. मराठी ही संस्कृतोद्भव भाषा असल्यामुळे संस्कृतप्रमाणेच प्रथमा ते संबोधन अशा आठ विभक्ती त्यांनी सांगितल्या आहेत. (अर्थ सूचक) हा शब्द वापरून शब्दातील अर्थसंबंध दाखवण्याच्या मुख्य कार्याला ते गौणत्व देतात.

द्वितीया आणि चतुर्थी याचे प्रत्यय सारखेच तर त्या दोन विभक्ती कशा आहेत? हा प्रश्न दादोबा तर्खडकर यांना पडला होता. परंतु व्याकरणकार बाळशास्त्री जांभेकर यांचा सल्ला ऐकून, संस्कृत आणि मराठी या भाषांमध्ये मूल शाखासंबंध याला प्राधान्य देऊन (आठ) विभक्ती मानतात. परंतु संस्कृतमध्ये (सात) विभक्ती आहेत. ‘संबोधनाला’ पाणिनीने ‘प्रथमा’ विभक्तीचा अर्थ सांगितला आहे. संस्कृत अध्ययनानुसार सप्तमीनंतर ‘संबोधन' ही आठवी विभक्ती मानावी असे तर्खडकरांना वाटले असावे, म्हणून त्यांनी (आठ) विभक्ती मानलेल्या आहेत.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर आणि अन्य संस्कृत पंडितांनी (प्रत्ययावरून विभक्ती ठरवल्या पाहिजेत) स्वतंत्र प्रत्यय असतील तरच वेगळी विभक्ती हे तत्त्व मान्य केले. ‘प्रत्यय हाच विभक्तीचा निकष’ मानणाऱ्या व्याकरणकारांच्या विचाराचा प्रभाव कायम राहिला आहे. चिपळूणकरांनी ‘षष्ठी’ विभक्ती गाळून आणि संबोधनाचा प्रथमा विभक्तीत समावेश करून ‘पाच' विभक्ती मानल्या.

रा.भि. गुंजीकर आणि मोडक यांनी देखील (आठ) विभक्ती ग्राह्य धरल्या आहेत. म. पां. सबनीस प्रथमा आणि षष्ठी वगळून सहा विभक्ती सांगितल्या आहेत. अरविंद मंगरूळकर चतुर्थीपासून पुढच्या विभक्ती गाळून चार विभक्तींना प्राधान्य देतात. बर्जिस, राजवाडे,

ना.गो. कालेलकर, अशोक केळकर या व्याकरणकारांनी दोनच विभक्ती मानल्या आहेत. १) सरळरूप २) सामान्यरूप

१) **सरळ रूप:** नामिक शब्दांचे प्रत्ययविरहित रूप म्हणजे सरळरूप होय. उदा. नदी+ला (नदीला), पेरू + ला (पेरुला,) इत्यादी.

२) **सामान्यरूप:** भरपूर नामिक शब्दांत प्रत्यय लागताना जो बदल होतो त्या बदललेल्या रूपाला (सामान्यरूप) म्हटले जाते. नामे, सर्वनामे आणि विशेषणे यांना सामान्यरूपाचा विकार होतो. उदा. 'देव' या नामधातूची सामान्यरूपे पुढीलप्रमाणे:

एकवचन – देवाला, देवाने, देवाचा, देवात.

अनेकवचन - देवांना, देवांनी, देवांचे, देवांनो

नाम, सर्वनाम, विशेषण यांची अविकारी रूपे म्हणजे सरळरूपे किंवा सरळ विभक्ती. प्रत्यय आणि शब्दयोगी यांच्यामुळे नाम, सर्वनाम, विशेषण यांची जी विकारी रूपे होतात. त्यांना सामान्यरूपे किंवा सामान्य विभक्ती म्हणतात. 'सामान्य रूप' ही विभक्ती मानणाऱ्या पक्षाच्या भूमिकेचा अभ्यास करताना 'घोड्याला' हे एक पद आहे? की दोन पदे आहेत? एकच पद असेल तर 'घोड्या' याला विभक्ती कसे म्हणणार? दोनच पदे असतील तर त्यांच्यात तिसरा शब्द येऊ शकतो. उदा. 'घोडा दौडू लागला.' ही तीन पदे आहेत. त्यांचा क्रम बदलू शकतो. त्यांच्यात वेगळा दुसरा शब्द येऊ शकतो. उदा. घोडा चौखूर दौडू लागला. (२) लागला घोडा दौडू, (3) घोडा दौडू आणि खिंकाळू लागला इ. दोनच विभक्ती ही कल्पना आकर्षक वाटली तरी ती निस्तरणं कठीण आहे. (कृष्ण श्री. अर्जुनवाडकर, पृष्ठ क्रमांक १७६, 'आधुनिक भाषाविज्ञान', संपा कल्याण काळे, अंजली सोमण.)

त्याचबरोबर विभक्ती प्रत्ययांच्या विचारात शब्दयोगी अव्ययांचा संबंध येतो. वर, खाली, पुढे, मागे, 'चा' किंवा 'ला' प्रत्यय लागू शकणारी, पेक्षा, शिवाय, ऐवजी, खेरीज (प्रत्ययरहित) शब्दयोगींचा सरळ विभक्तीत समावेश करावा. शब्दयोगी अव्ययांचा समावेश विभक्तीप्रत्ययात वेगळा गट करायला उपयुक्त आहे. ('च', 'ही', 'सुद्धा') ही शुद्धशब्दयोगी अव्यये अपवाद समजावे.

प्रथमा विभक्तीला प्रत्यय नसल्यामुळे ही विभक्ती मानायची की नाही, असा पेच निर्माण झाला आहे. 'शून्यप्रत्ययात' या विभक्तीचा समावेश केला आहे. 'सुधाकर भेळ खातो' या वाक्यात कर्ता आणि कर्म हे प्रत्ययरहित आहेत म्हणून समस्या निर्माण होते. भेळ या कर्माचा प्रथमेत समावेश करावा की अप्रत्यय द्वितीयेत? यासारखा प्रश्न इथे उपस्थित होतो.

तृतीया विभक्तीचे एकवचनी 'ने', 'ए', 'ई', 'शी' आणि अनेकवचनी 'नी', 'ही', 'ई', 'शी' ही प्रत्यये आहेत. 'कानेटकरांनी नाटक लिहिले' या कर्मणीप्रयोगात 'नी' ही तृतीया विभक्ती आहे. 'शी' प्रत्यय प्रामुख्याने नात्याच्या छटा दर्शवण्याचे कार्य करतो. उदा. मित्रांशी 'लढाई', मित्रांशी 'स्पर्धा' इत्यादी.

पंचमीचे ‘ऊन’, ‘हून’ आणि सप्तमीचे ‘त’, ‘ई’, ‘आ’ प्रत्यय दोन अक्षरी आहेत. त्याच बरोबर शब्दयोगी अव्ययासारखा त्यांचा उपयोग होत असल्यामुळे पंचमी आणि सप्तमी विभक्ती गाळली आहे.

संबोधन विभक्ती वाक्यरचनेपासून आलिप्त असल्यामुळे आणि संस्कृतमध्येही तिला स्वतंत्र स्थान नाही, अन्य शब्दांबरोबर ती अर्थसंबंध ठेवत नसल्यामुळे या विभक्तीला कारकार्थ किंवा उपपदार्थ नाहीत. कोणाला तरी उद्देशून सर्व मजकूर बोलणारा बोलतो. इतकेच या विभक्तीचे कार्य आहे. उदा. ‘अरे’, ‘अगं’, ‘अरे मुला’ इ. (एकवचनी) आणि ‘मित्रहो’, ‘गृहस्थहो’, ‘बंधूनो’ इ. अनेकवचनी रूपात या विभक्तीचा उपयोग होतो. म्हणून संबोधन विभक्ती गाळण्याचा निर्णय पाणिनी, चिपळूणकर यांनी ‘संबोधने’चा प्रथमा विभक्तीत समावेश करून व्याकरणकारांनी घेतला आहे. ग. मो. पाटील या व्याकरणकाराने संबोधन विभक्ती मानण्याची १) स्वतंत्र प्रत्यय आहेत. (२) विभक्ती प्रत्ययाची सर्व लक्षणे संबोधनाला पुढीलप्रमाणे (१) संस्कृतमध्ये संबोधनाला प्रत्यय, कारकार्थ नाहीत. (२) वाक्यातील संबोधन काढून टाकले तरी अर्थबोध होण्याच्या दृष्टीने काही अडत नाही. (३) ‘अरे’, ‘ए’ ही केवळ प्रयोगी अव्यये संबोधनाबरोबर येतात. इ. हाच विचार अरविंद मंगळूरकर देखील मांडतात. लीला गोविलकर लिहितात, "संस्कृतचे अनुकरण करून मराठीने संबोधनाला प्रथमेत समाविष्ट करावे.

विभक्ती अर्थावरून की प्रत्ययावरून? दीर्घकाळ चालणारा वाद :

विभक्ती हा विकार अर्थसंबंध जोडण्याकरिता निर्माण झाला आहे. प्रत्यय हा निकष मानणारे मो. के. दामले आणि रा.भि. गुंजीकर व्याकरणकार लिहितात:

१] प्रत्यय हे संबंध दाखविण्याकरिता राम हा कर्ता असेल तर प्रथमा विभक्ती आणि कर्म असेल तर द्वितीया विभक्ती हे मत निरर्थक आहे. ग. ह. केळकर म्हणतात, "शब्द संख्येने विपुल असल्यामुळे प्रत्ययसुद्धा भरपूर आहेत. जितके शब्दसंबंध तितक्या विभक्ती मानाव्या लागतील.

२] पंचमी-सप्तमी प्रत्यय शब्दयोगी अव्ययासारखी आणि संबोधने ही विभक्तीरूपे अर्थ संबंध दाखवतात.

३] फक्त प्रत्ययवादी भूमिका काही व्याकरणकारांना अमान्य आहे. प्रत्यय हा प्रमुख निकष आणि अर्थ हा दुय्यम निकष अशी तडजोड़ काही भूमिका घेणारे व्याकरणकार:

(१) **म. पा. सबनीस:** जर प्रत्यय निकष मानला तर प्रथमेस प्रत्यय नसल्यामुळे ती विभक्ती गाळावी लागेल.

(२) **सहस्त्रबुद्धे :** ‘स’, ‘ला’, ‘ते’ या तीन प्रत्ययात प्रत्ययभिन्नता असून अर्थभिन्नता नाही. म्हणून विभक्ती अर्थावरून मानाव्यात. यावरून प्रत्यय निकष महत्त्वाचा आणि अर्थाला दुय्यमता देऊन तडजोडवादी भूमिका व्याकरणकारानी घेतली आहे.

संस्कृतभाषा रूपनिष्ठ भाषा आहे. त्यामुळे मराठीमधील विभक्तीवर संस्कृतच्या पारंपरिक रूपनिष्ठतेचा आणि प्रत्यय हा विभक्तीचा निकष मानणारे व्याकरणकारांवर वैय्याकरण्यांकर विचाराचा प्रभाव कायमस्वरूपी राहिला आहे.

द्वितीया आणि चतुर्थी विभक्तीचा (वाद):

'स', 'ला', 'ते' आणि 'स', 'ला', 'ना', 'ते' हे विभक्तीप्रत्यय द्वितीया- कर्म आणि चतुर्थी - संप्रदान हे दोन्ही संबंध मराठी भाषेत दाखविण्याकरिता आहेत.

द्वितीया आणि चतुर्थी या विभक्तीपैकी एक विभक्ती गाळायची तर द्वितीया गाळावी असे मत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर आणि मो. के. दामले हे दोन व्याकरणकार देतात.

१) द्वितीयेचे प्रत्यय संस्कृतवरून आलेले नाहीत.

२) द्वितीयेचे कार्य कर्मसूचक आहे म्हणून ते चतुर्थीच्या प्रत्ययानी होते.

३) जोशी यांनी सप्रत्ययी आणि अप्रत्ययी द्वितीया असे वेगळेच वर्गीकरण केले आहे.

मो. के. दामले यांचे वरील मुद्दे म. पां. सबनीस आणि ग. मो. पाटील यांनी खोडून टाकले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे:

१) मराठीतील द्वितीया आणि चतुर्थी प्रत्यय संस्कृत करून आलेले नसल्यामुळे संस्कृत व्युत्पत्तीधार दोन्ही विभक्तींना नाही.

२) संस्कृत द्वितीया आणि चतुर्थी प्रत्यय मराठीत आलेले नसल्यामुळे व्युत्पतीशास्त्र आधार दोन्ही विभक्तीप्रत्ययांना नाही. म. पा. सबनीस लिहितात, द्वितीया गाळली तर इंग्रजी-संस्कृत भाषिकांना मराठी अध्ययनात समस्या निर्माण होतील.

४) कृ. श्री. अर्जुनवाडकर म्हणतात, "कर्मस्थानी 'वाघ शेळीला खातो' प्राणीवाचक शब्द घातल्यास 'सप्रत्यय' आणि 'अप्रत्यय' हे दोन्ही प्रकारचे 'कर्म'रूप मराठीत येते म्हणून द्वितीया विभक्ती गाळावी.

५) मिलिंद मालशे लिहितात, मराठीत 'स', 'ला', 'ते', 'स', 'ला', 'ना', 'ते'हे प्रत्यय द्वितीयेचे आणि चतुर्थीचेही आहेत. म्हणजे कर्मकारक आणि संप्रदानकारक आहेत. इंग्रजीत 'er' प्रत्यय नामाला लागून 'Gardner' असा कर्तृवाचक अर्थ आणि विशेषणांना लागला तर 'simpler' असा तुलनावाचक अर्थ प्राप्त होतो. कर्मवाचक पदिम (रूपिम) आणि संप्रदानवाचक रूपिम (पदिम) वेगळे आणि दोन पदिमांची स्वनरूपे योगायोगाने सारखी वाटतील.

इंग्रजीत दोन अवयवांपेक्षा syllable-स्वनअवयव असणाऱ्या विशेषणात तुलनात्मक अर्थ 'er' प्रत्यय न वापरता 'more' शब्द वापरला 'a more beautiful poem' तर 'er' आणि 'more' यांची पदांतरे (रूपिकांतरे) मानावी लागतील. त्यातून प्रचंड तात्विक गोंधळ उडेल.

वरील सर्व मुद्यांचा विचार केला तर द्वितीया आणि चतुर्थी या विभक्तीपैकी कोणतीही विभक्ती न गाळता दोन्हीना मान्यता दिली पाहिजे तेच योग्य आहे.

षष्ठी विभक्ती : वादः

मराठीमधील सर्वात वादग्रस्त विभक्ती म्हणून षष्ठी विभक्तीचा उल्लेख करता येईल, षष्ठीला विभक्ती मधून वगळण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे:

१) दामले लिहितात, “षष्ठीचे रूप विशेषणात्मक असले तरी तिच्यात विभक्तीचे धर्म जास्त प्रमाणात आहेत. इंग्रजी आणि संस्कृतमध्येही तिचे विभक्तीत्व नाकारलेले नाही. अरविंद मंगरूळकर म्हणतात, “तिच्यातील विशेषणत्व एकसूत्रतेच्या आड येते. म्हणून तिचा समावेश विभक्तीत करू नये.

२) दामले म्हणतात, "‘सोन्याचे दागिने करतात’ या वाक्यात ‘सोन्याचे’ हे ‘दागिने’ या नामाचे विशेषण होऊ शकत नाही. मंगरूळकर लिहितात, ‘‘अशा या वाक्यातील ‘चा’ हा प्रत्यय ‘शेषप्रत्यय’ म्हणून नोंदवला पाहिजे.

३) दामले लिहितात, "सर्व विशेषणांचा उपयोग नामाप्रमाणे होऊ शकतो. ‘जातीच्या सुंदरांना काहीही शोभते’ या वाक्यातील ‘चा प्रत्ययान्त’ नामाचा उपयोग होत नाही. मंगरूळकर म्हणतात, ‘घरच्यांना लाथा’ या उदाहरणात ‘चा’ प्रत्ययान्त शब्दाचा नामासारखा उपयोग होतो आणि ‘चा’ प्रत्यय विशेषणात्मक ठरतो.

४) उमाकांत कामत लिहितात, 'षष्ठीच्या रूपापूर्वी इतर विशेषणे येतात. उदा. ‘फिक्या हिरव्या रंगाची साड़ी’, ‘चार रंगीत लाकडी चाकांचा रथ’ या वाक्यांमधून षष्ठी वाचक रूपे ‘नामे’ असल्यामुळे त्यापूर्वी विशेषणाचा अवलंब केला जातो.

या सर्व विवेचनावरून षष्ठी विभक्ती सर्वात प्रभावी आहे. म्हणून (षष्ठी) विभक्ती सामर्थ्यशाली विभक्ती आहे असा निष्कर्ष काढता येतो.

१.२.५ प्रयोगव्यवस्था:

क्रियापदाची विशिष्ट ठेवण म्हणजे प्रयोग. वाक्यातील क्रियापदाचा कर्त्याशी किंवा कर्माशी लिंग, वचन आणि पुरुष याबाबत अन्वय किंवा अनन्वयः वाक्यरचनेमधून निर्माण होतो. याला प्रयोग असे म्हटले जाते. वाक्यातील क्रियापदाचे रूप कोणाला अनुसरने त्यावरून कर्तरी, कर्मणी, भावे असे प्रयोग मराठी व्याकरणकारांनी मानले आहेत.

कर्त्याच्या लिंग-वचन-पुरुषावर अबलंबून असणारी, क्रियापद रचना ‘कर्तरी प्रयोग’. कर्माच्या लिंग-वचन-पुरुषावर अवलंबून असणारी क्रियापदरचना ‘कर्मणी प्रयोग’. या दोन्ही पदांपैकी कोणत्याही पदावर अवलंबून नसणारी आणि विशिष्ट प्रकारची वाक्यरचना म्हणजे ‘भावे प्रयोग’ अशा रचना होतात.

‘श्याम पुस्तक वाचतो’ = ‘सकर्मक कर्तरी प्रयोग’. ‘श्यामने मित्राला बोलावले’ = ‘सकर्मक भावे प्रयोग’, ‘श्याम घरी गेला’ = ‘अकर्मक कर्तरी प्रयोग’, ‘त्याने मुंबईला जावे’ = ‘अकर्मक भावे प्रयोग’ आणि मो. के. दामले यांचा ‘संकरप्रयोग’, त्यांचे उपप्रकार, त्याच बरोबर 'श्यामने पेरू खाला’, ‘श्यामकडून पेरु खाल्ला गेला’ या व अशासारख्या परिवर्तित वाक्याला = ‘गौणकर्तृक प्रयोग’ असे दामलेनी म्हटले आहे.

संस्कृत मधील 'प्रयोग' ही पारिभाषिक संज्ञा मराठीने स्वीकारली असली तरी संस्कृतमधील प्रयोगव्यवस्थेपेक्षा मराठी प्रयोगव्यवस्था पूर्णपणे वेगळी आहे. कर्ता, कर्म यांचा क्रियापदाच्या रूपाशी असणारा संबंध हा विचार मराठी प्रयोगव्यवस्थेत महत्त्वाचा आहे.

रा. भि. जोशी, खेर, मो. के. दामले, म. पां. सबनीस या प्रमुख व्याकरणकारांनी मराठीमधील प्रयोगांचे संस्कृत प्रयोग पद्धतीना अनुसरून कर्तरी, कर्मणी, भावे असे तीन प्रयोग मानले आहेत. मो. के. दामले यांनी सगळ्यांच्या मिश्रणातून तयार होणारा 'संकीर्ण प्रयोग' हा प्रकार मानला आहे. या सर्व प्रयोगविचारात मो. के. दामले आणि म. पां. सबनीस यांचे मौलिक योगदान जाणवते.

म. पां. सबनीस यांनी इंग्रजीतील 'Active' आणि 'passive voice' यावर आधारित प्रयोगव्यवस्थेचे अनुकरण केले आहे. इंग्रजीतील 'Active voice' चे 'passive voice' रूपांतर (कर्मणी) म्हणताना सबनीसांना वेगळेपण जाणवते. 'A book is read by him' या इंग्रजीतील Active voice चे passive voice मध्ये रूपांतर झाले. परंतु 'त्याने पुस्तक वाचले' किंवा 'त्याच्याकडून पुस्तक वाचले जाते' असे भूतकाळी किंवा कृत्रिम वाक्य तयार होते. यातूनच मराठी प्रयोग इंग्रजी 'voice'च्या पद्धतीचे नाही.

दादोबा पांडुरंग (तरर्खडकर) लिहितात, "शिपायाकडून चोर प्रकडला जातो.", "शिपायाकडून चोर पकडण्यात येतो" या वाक्यरचनेत कर्ताकडून या शब्दयोगी अव्यययुक्त आहे आणि 'जाणे' अथवा 'येणे' या धातूने ते जोडल्यामुळे दादोंबांनी या वाक्यरचनेला 'कर्मकर्तरी' असे वेगळे नाव दिले. परंतु चिपळूणकर आणि रा. भि. गुंजीकर यांनी हा प्रयोग 'वर्ज्य' मानलेला आहे. आणि तो कर्मणी प्रयोगाचा एक विभाग मानणारे व्याकरणकार पुढे आले. त्याबद्दल खेर लिहितात, "कर्मणी प्रयोग सर्व आख्यातात होत नाही. परंतु कर्मकर्तरी प्रयोग सर्व आख्यातात होतो.

ग. ह. केळकर म्हणतात ''संस्कृत आणि इंग्रजी भाषेतील प्रयोगव्यवस्थेबरोबर सांगड घालण्याच्या प्रयत्नांतून मराठी प्रयोगव्यवस्था घोटाळ्याची झालेली आहे. 'Passive voice' म्हणजेच 'कर्मकर्तरी प्रयोग'. याला 'अकर्मक कर्तरी प्रयोग' म्हणता येते.

मो. के. दामले यांनी प्रयोगरचनाविषयी सविस्तर विवेचन करून मराठी-प्रयोग रचनेचे वेगळेपण सांगतले आहे. त्यांनी कर्तरी, कर्मणी, भावे प्रयोगांना जोडून संकीर्ण प्रयोगांचा समावेश प्रयोगविचारांत केलेला आहे.

आपण बोलताना अथवा लिहिताना प्रयोगनियम नीट न पाळता एखाद्या प्रयोगात दोन प्रयोगांचे मिश्रण होते. त्या वाक्यरचनेलाच मो. के. दामले यांनी संकर प्रयोग असे म्हटले आहे. संकीर्ण प्रयोगाचे त्यांनी

(१) **कर्तृकर्मसंकर** = कर्तरी+कर्मणी प्रयोग संकर वाक्य कर्मणी प्रयोगाचे असते. उदा. 'तू गोष्ट सांगितलीस.'

(२) **कर्तृभाव संकर** = कर्तरी + भावे प्रयोगसंकर या प्रयोगात येतात. उदा. तू कूत्र्याला मारलेस.

(३) कर्मभाव संकर = कर्मणी+भावे प्रयोग संकर या प्रयोगात जाणवतात. उदा. ‘आईने मुलीला निजविली.’ या वाक्यात ‘आईने मुलीला निजविली’ = कर्मणीप्रयोग आणि ‘आईने मुलीला निजविले’ = भावेप्रयोग यांचा संकर (सरमिसळ) झालेली आढळते.

(४) कर्तुकर्म भावे संकर प्रयोग: कर्मणी+भावे+कर्तरी या तीन रचनांचे मिश्रण येथे जाणवते. उदा. ‘त्याने कालच मुलीला सासरी पाठवलीन.’ या वाक्यरचनेत १) त्याने कालच मुलगी सासरी पाठविली. (कर्मणी). २) त्याने कालच मुलीला सासरी पाठविले (भावे प्रयोग). ३) त्याने कालच मुलीला सासरी पाठविला (कर्मभाव). अशा तीन वाक्यरचना मधून कर्तरी, कर्मणी, भावे या तीन प्रयोगांचा संकर (सरमिसळ) झालेली आहे. म्हणजेच एकापेक्षा अधिक प्रयोगांची वैशिष्ट्ये क्रियापदांत आढळतात. तेव्हा संकरप्रयोग होतो.

त्याचबरोबर दामले यांनी कर्मणीप्रयोगाचे प्रधान कर्तृक कर्मणी (कर्म प्रथमेत) आणि गौणकर्तृक कर्मणी (खराखुरा कर्मणी प्रयोग) - कर्म अर्थदृष्ट्या क्रियापदावर अधिकार गाजवत असते. याचे चार प्रकार पडतात.

१) पुराण कर्मणी (जुनी मराठी रचना) उदा. ‘नळे इंद्रासी असे बोलिजिले.’

२) नवीन कर्मणी (उदा.) ‘शिपायाकडून चोर पकडला जातो’. या रचनेत कर्ताकडून शब्दयोगी अव्यययुक्त असतो. क्रियापद ‘जाणे’/’येणे’ या धातूंनी जोडले जाते.

३) समापन कर्मणी मध्ये क्रियासमाप्ती जाणवते. उदा. ‘त्याचे पुस्तक लिहून झाले’.

४) शक्य कर्मणी मध्ये शक्यता जाणवते. उदा. ‘त्याला काम करवते’

अशारीतीने चार प्रयोगरचनातून प्रयोगव्यवस्थेत क्रियापद महत्त्व विशद केले आहे. पुराण, कर्मणी, पुराण-भाव या रचना मराठीत वापरात नाहीत. परंतु सर्व रचनाविचारात भाषाविज्ञानाच्या व्यापक दृष्टीची जाणीव होते.

सर्वं प्रयोगव्यवस्थेचा एकत्रित तक्ता (वृक्षाकृती आराखडा) पुढे दिला आहे;

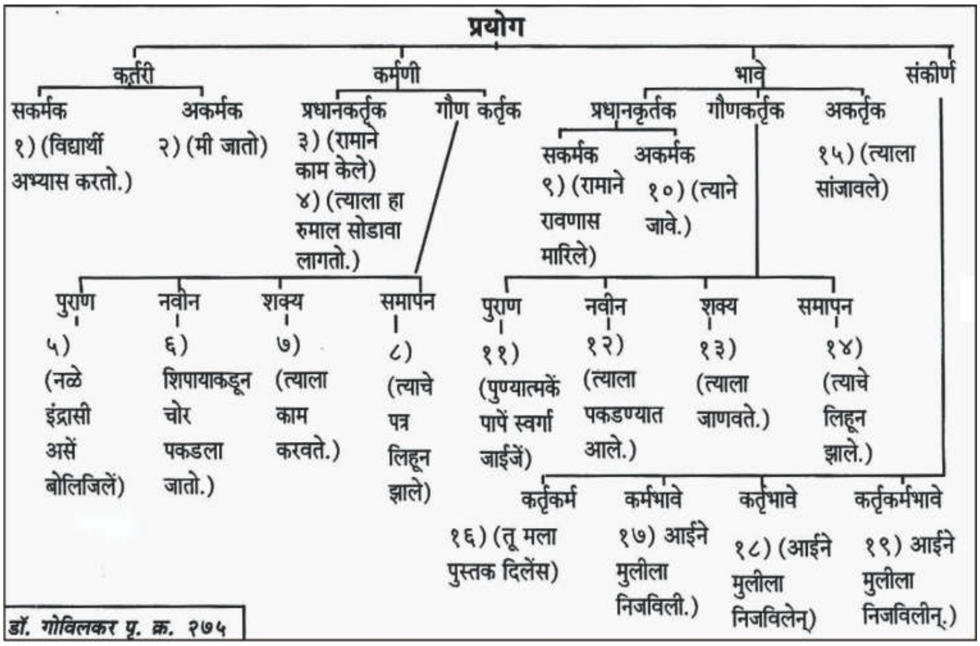

१.२.६ वाक्यपृथक्करण, वाक्यविचार किंवा वाक्यविन्यास समस्या:

वाक्यशास्त्रातील वाक्यपृथक्करण आपण भाषाविज्ञानातील वाक्यविन्यास (वाक्यविचार) या दोन्ही विचारात खूप समानता आहे. व्याकरणाचा वाक्यविचार उद्देश्य आणि विधेय या परिभाषेत बोलते. भाषा विज्ञानातील वाक्यविचार अधिक व्यापक दृष्टिकोन देतो.

'वाक्यपृथक्करण' हा विषय मो. के. दामले तर्क शास्त्राचा विषय मानतात. कृ. श्री. अर्जुनवाडकर त्याच्या कडे तर्कशास्त्राचा विषय म्हणून त्याला बाद करतात. म. पां. सबनीस त्याला 'शाळकरी' असे म्हणतात. वा. म. जोशी यांनी 'वाक्यपृथककरणाबद्दल नकारात्मक भूमिका घेतली आहे.

वाक्यपृथक्करणातील 'उद्देश्य' आणि 'विधेय' भाषाविज्ञानातील वाक्यविचारात 'संघटक' होतात. प्रथमोपस्थित संघटकाच्या संदर्भाने वाक्यविश्लेषण होते. दोघांमधील घटकपदे सारखीच असतात. सर्वात महत्त्वाचा घटकपद क्रियापद असते. 'कोण', 'काय', 'कसे', 'केव्हा' यांनी तयार झालेल्या प्रश्नांतून क्रियापदाला प्राधान्य मिळते. दोन किंवा अधिक रूपिमांचा समूह म्हणजे वाक्य असे भाषाविज्ञान मानते.

१९५० पर्यंतच्या भाषावैज्ञानिकांनी वाक्यविचार हा भाषाविज्ञानाचा विषय नसून त्यांनी पदविचारापर्यंत भाषेचे वर्णन केले आणि वाक्यांचे काही नमुने दर्शवले होते. १९५७ नंतर संरचनावाद्यांनी वाक्य विचाराकडे थोडेसे दुर्लक्ष केले असले तरी वाक्यविश्लेषणातील मौलिक तंत्राचा त्यांनी विकास केला आहे.

'प्रथमोपस्थित संघटक' ही संकल्पना प्रथम ब्लूमफील्ड याने मांडली. वाक्य ही पदिमांची श्रृंखला आणि श्रेणीबद्ध रचना असते.

श्रेणीबद्ध रचना असते.

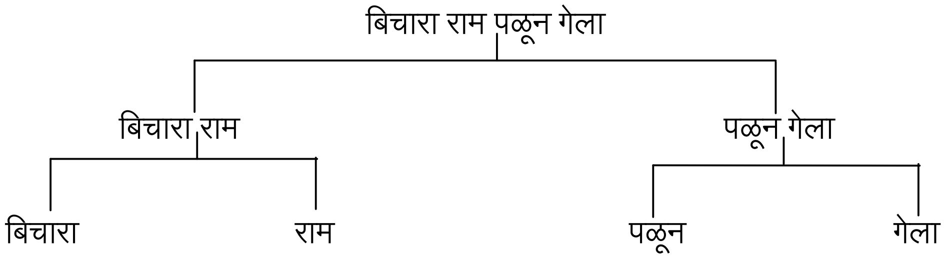

या विश्लेषणात प्रत्येक पातळीवरील या विश्लेषणात प्रत्येक पातळीवरील प्रथमोपस्थित घटकांना व्याकरणिक लेबले लावता येतील

आकृती ३.४

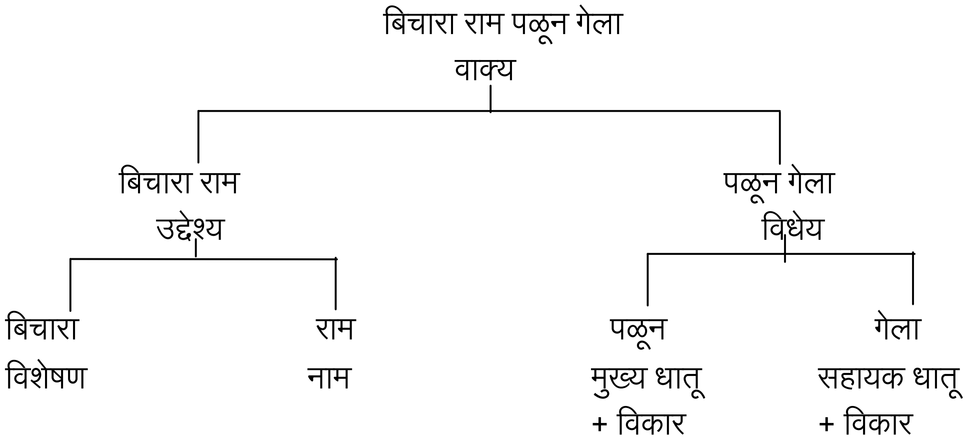

वरील वरील उदाहरणात ‘राम’ या पदाचा ‘बिचारा’ या पदाशी जो संबंध आहे तो ‘पळून’ या पदाशी नाही. या रचनेचे दोन मूलघटकातील ‘बिचारा राम’ आणि ‘पळून गेला’ या वाक्याचे योग्य विश्लेषण केले आहे. झीलिग हॅरिस याने पदिम शृंखलेचे उपयोजन करून एक पद्धती तयार केली. त्याचे अनुकरण करून रूलॉन वेल्झ या अभ्यासकाने विस्तार-expansion ही संकल्पना विशद करून प्रथमोपस्थित संघटक याची सविस्तर मांडणी केली.

पुढे नोम चॉम्स्कीने वाक्यविचार हा भाषा विज्ञानातील केंद्रवर्ती विषय मानला. त्यांच्या मते आशयसूचक रूपिम आणि कार्यसूचक रूपिम नेमकेपणाने स्पष्ट करता येतात. प्रथमोपस्थित संघटकांचे विश्लेषण करताना नुसते संघटक देण्यापेक्षा नाम आणि धातू (क्रियापद) या गटातील व्याकरणिक प्रवर्ग नमूद करणे चॉम्स्कीला आवश्यक वाटते.

त्याचा नमुना पुढीलप्रमाणे:-

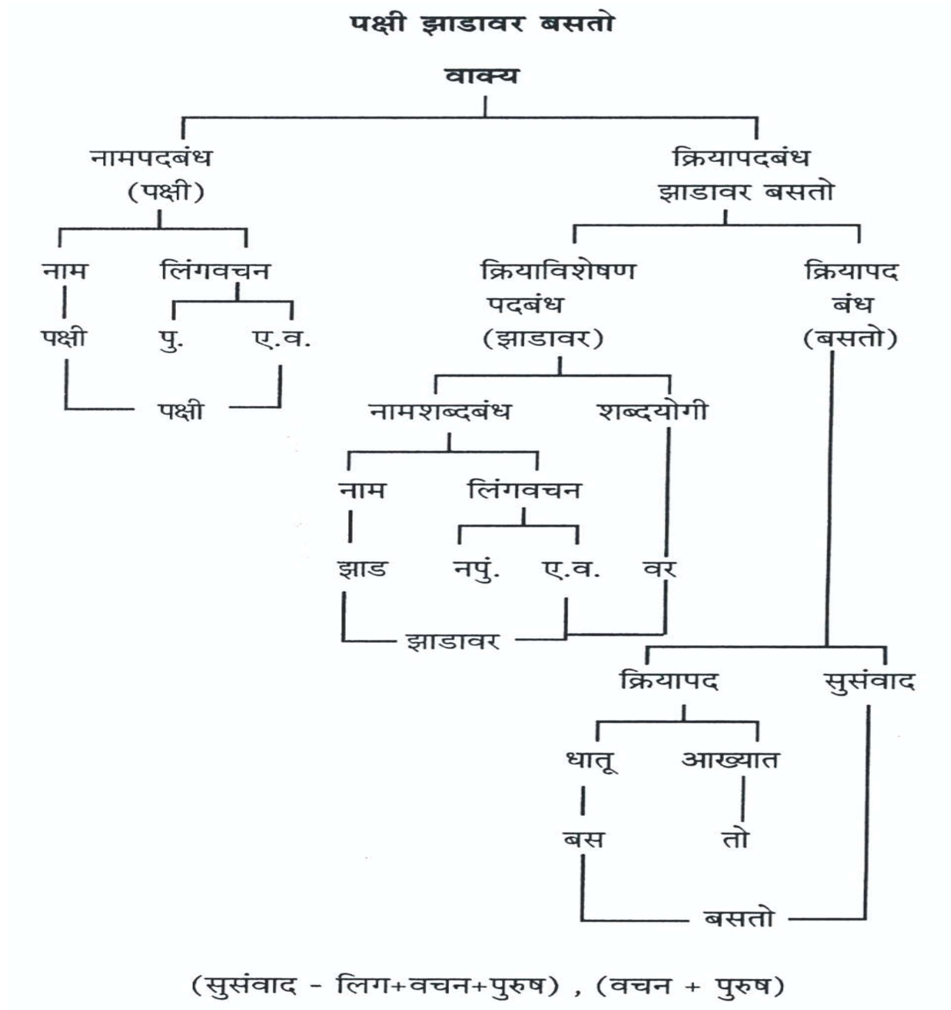

(सुसंवाद - लिग + वचन + पुरुष), (वचन पुरुष)

वरील आवृती वरून आपल्याला नाम (नाम + शब्दयोगी अव्यय) क्रियापद या नियम व्यवस्था आणि नाम, क्रियाविशेषण, क्रियापद इत्यादी पदबंध संघटकांना दिलेली नावे, व्याकरण वर्ग समजले आहेत. अशा तऱ्हेने वाक्य विचारातील तर्कशास्त्र संकल्पना टाळून वाक्य विश्लेषण करता येते. त्याचबरोबर पारंपरिक वाक्यपृथक्करणातही उद्देश्य, विधेय, पूरक या संकल्पनात पदविस्ताराची संकल्पना लपलेली होती. ती प्रथमोपस्थित संघटकाच्या विश्लेषणाने अधिक स्पष्ट झाली आहे.

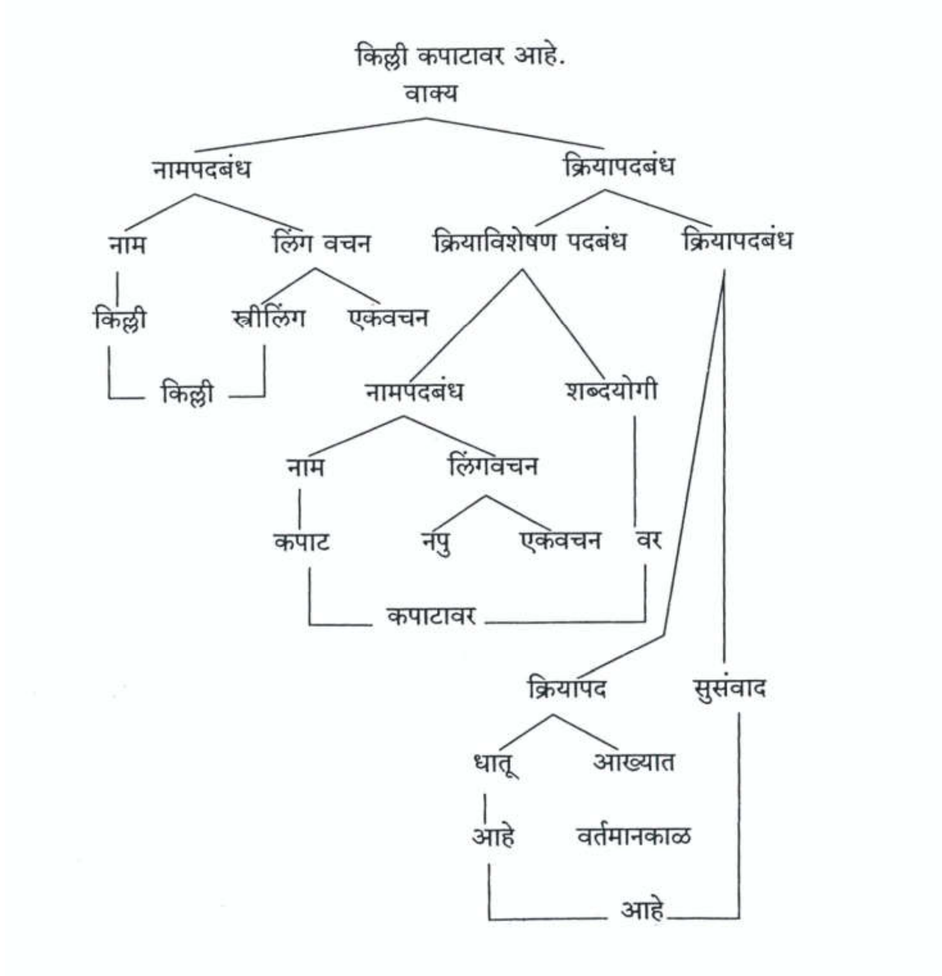

या आकृतीमधून वाक्याचा अर्थ आणि व्याकरणिक रचना स्पष्ट होते. त्याचबरोबर व्याकरणिक नावे, नामकरण (Labelling) समजून घेता येते.

नमुना (दोन):

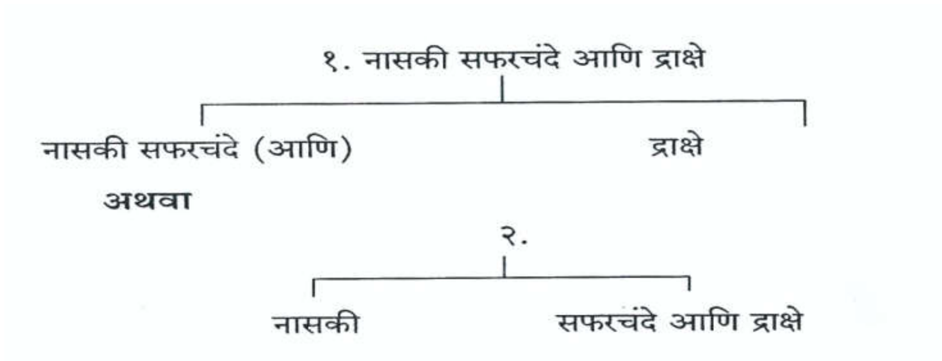

प्रथमोपस्थित संघटक पद्धतीची मांडणी करताना रचनेचे छेद जाणीवपूर्वक निर्माण करावे लागतात. प्रत्येक टप्प्यात (दोन) दोनच संघटक आढळतात. क्वचित ठिकाणी जास्त प्रथमोपस्थित संघटक जाणवतात. उदाहरणार्थ

(१) रुपये आणि पै (३ संघटक)

(२) राम, भरत, लक्ष्मण, शत्रुघ्न (४ संघटक)

(३) निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई, एकनाथ, नामदेव, तुकाराम (७ संघटक)

नमुनाः (तीन) :

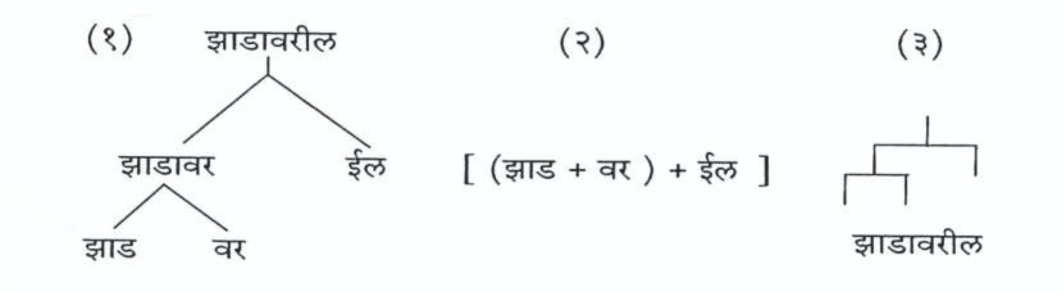

वरील आकृतीत (झाडावरील) या रचनेचे झाड, वर, ईल असे अंतिम घटक आहेत. परंतु तिचे प्रथमोपस्थित घटक 'झाडावर' आणि 'ईल' हे आहेत. 'झाडावर' ही रचना असून 'झाड' आणि 'वर' हे तिचे प्रथमोपस्थित घटक आहेत.

नमुना : (चार) :

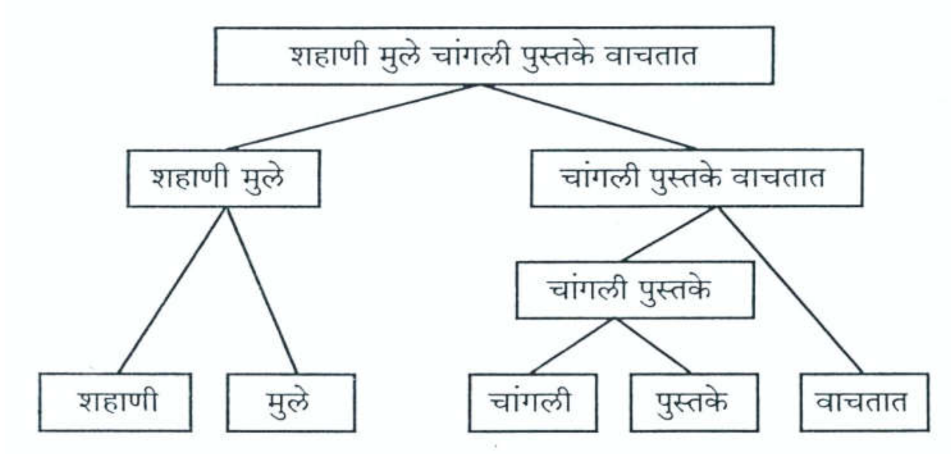

वाक्याची श्रेणीबद्ध व्यवस्था ही बाब या विश्लेषणाने स्पष्ट होते.

प्रथमोपस्थित संघटक विश्लेषण पद्धतीचे उपयोग (सामर्थ्ये) :

(१) 'सुंदर फुले' आणि 'फळे' या पदबंधाचे दोन प्रकारे विश्लेषण करून संदिग्धता दूर करता येते. उदाहरणार्थ (एक)

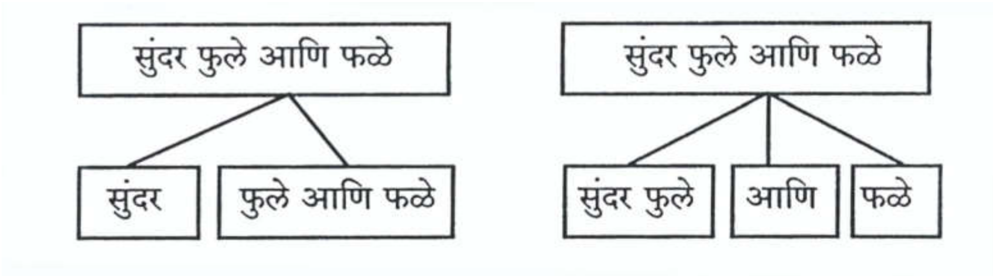

(२) सडलेले आंबे आणि पेरू ही रचना संदिग्ध, अस्पष्ट अशी आहे. 'सडलेले' हे विशेषण 'आंबे' की 'पेरू' या पदबंधाचे असा प्रश्न उपस्थित होतो. प्रथमोपस्थित संघटकाच्या मदतीने ही संदिग्धता दूर करता येते. ती अशी सडलेले आंबे आणि पेरू

(१) सडलेले आंबे आणि पेरू :

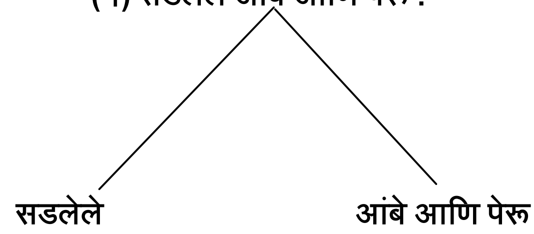

किंवा

(२) सडलेले आंबे आणि पेरू:

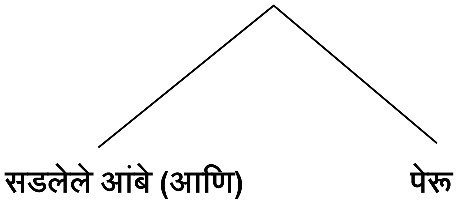

(२) 'पटेल नेहरुंना म्हणाले' या पदबंधात पटेल 'नेहरूंना म्हणाले' किंवा अन्य कुणीतरी- 'पटेल नेहरू यांना म्हणाले' ही संदिग्धता पुढील आकृतीवरून स्पष्ट करता येईल.

१) **पटेल नेहरूंना म्हणाले**

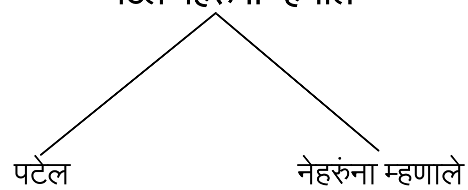

२) **पटेल नेहरूंना म्हणाले**

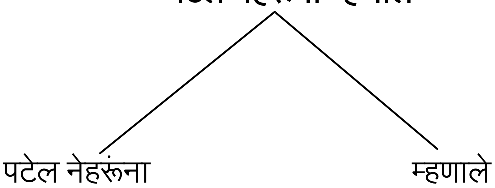

[२] या पद्धतीमुळे कोणत्याही रचनेचे विश्लेषण करता येते.

[३] प्रत्येक रचनेचे दोन संघटकात छेद करता येतात,

[४] रचनेचे (सार्थ) छेद करता येतात.

म्हणून प्रथमोपस्थित संघटक ही वेगवेगळ्या पातळीवरची आणि संघटकांच्या परस्पर संबंधावर प्रकाश टाकणारी संरचना आहे.

प्रथमोपस्थित संघटक पद्धतीच्या मर्यादा किंवा समस्या (उणिवा):

(१) रचनेचे संघटक संदिग्धता दूर करण्यासाठी मदत करत असले तरी प्रत्येक वेळेला ही संदिग्धता, अस्पष्टता दूर करता येत नाही.

उदाहरणार्थ:

(१) स्त्रीचे प्रेम विचित्र असते (स्त्रीने केलेले प्रेम की, स्त्रीविषयक प्रेम?

(२) मी वाघाची शिकार पाहिली (वाघाने केलेली शिकार की, वाघाची झालेली शिकार?

(३) त्याला मला काही सांगायचंय, (सांगणारा कोण? तो, की, मी?)

(४) तो बिचारा काम करून मेटाकुटीला आलेला दुबळा राम या प्रथमोपस्थित संघटकांचे विश्लेषण:

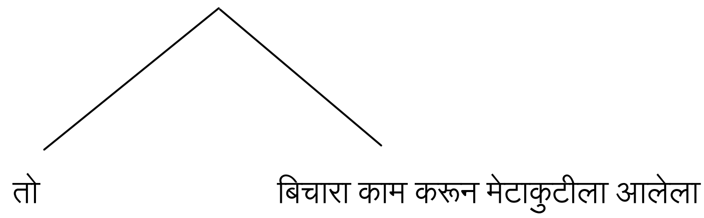

अथवा

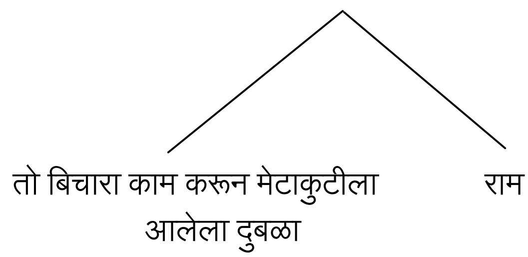

असे विश्लेषण करायचे? या प्रश्नाचे योग्य उत्तर देता येत नाही. म्हणजे संदिग्धता दूर करता येत नाही.

(५) Did john run away…? या इंग्रजी वाक्यात उद्देश्य आणि विधेय एकमेकात विरघळून गेल्यामुळे अशा रचनांचे विश्लेषण संरचनावादी भाषावैज्ञानिकांना सांगता आले नाही.

[२] उदाहरणार्थ सांजावले, उजाडले, पटकन घे, इथून उठ. या रचनांचे दोन संघटकात छेद करता येणार नाहीत.

[३] 'आणि', 'किंवा' यांचे स्थान संदिग्धच राहते.

[४] रचनेचे अंतिम संघटक दाखवले पुढे काय? या प्रश्नाचे उत्तर देता येत नाही.

[५] प्रत्येक रचनेचे दोन संघटकात छेद करण्याची बाब तांत्रिक आणि कृत्रिम होत जाते.

अशा समस्या प्रथमोपस्थित संघटकाच्या असल्या तरी ही विश्लेषण पद्धती खूप महत्त्वाची आणि फायदेशीर अशी आहे.

<table>
<tr><th colspan="8">वाक्यविश्लेशण - कोष्टक</th></tr>
<tr><th colspan="8">वाक्य</th></tr>
<tr><th rowspan="3">वाक्य</th><th colspan="2">उद्देश्य</th><th colspan="5">विधेय</th></tr>
<tr><th rowspan="2">उद्देश्य विस्तार</th><th rowspan="2">मूळ उद्देश्य</th><th rowspan="2">मूळ विधेय</th><th rowspan="2">विधेय विस्तारक</th><th colspan="3">विधेयपूरक</th></tr>
<tr><th>आधार</th><th>कर्म</th><th>विधी</th></tr>
<tr><td>पार्थ घरी जाईल</td><td>---</td><td>पार्थ</td><td>जाईल
जा इल</td><td>घरी.</td><td>---</td><td>---</td><td>---</td></tr>
<tr><td>उषाकडून काम केले गेले</td><td>---</td><td>काम</td><td>केले गेले
केले गेले</td><td>उषाकडून
उषा कडून</td><td>---</td><td>---</td><td>---</td></tr>
<tr><td>शिपायाने चोरास पकडले</td><td>---</td><td>शिपायाने
शिपाई ने</td><td>पकडले
पकड ले</td><td>---</td><td>---</td><td>चोरास</td><td>---</td></tr>
<tr><td>तुम्ही व्याख्याने दिलीत</td><td>---</td><td>तुम्ही</td><td>दिलीत
दि लीत</td><td>---</td><td>---</td><td>व्याख्याने</td><td>---</td></tr>
</table>

प्रथमोपस्थित संघटकपद्धतीने केले जाणारे वाक्यपृथक्करण पारंपरिक व्याकरणामधील वाक्यपृथक्करणासारखेच आहे, कारण उद्देश्य आणि विधेय असे वाक्याचे प्रथमोपस्थित संघटक मानलेले आहेत.

वरील तक्त्यात वाक्यात दाखवलेल्या प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष क्रियेला जबाबदार असणारा मूळ उद्देश्य ला 'कर्ता' असे म्हटले जाते. 'पार्थ घरी जाईल' या वाक्यात मूळ उद्देश्य 'पार्थ' आहे. मध्यवर्ती संघटक क्रियापद असते, तेच विधेय असते. वरील उदाहरणात 'जाईल' हे विधेय आहे. विधेयविस्तारक क्रिया विशेषण असते. 'घरी' हे विधेयविस्तारक आहे.

त्याचबरोबर विधेयपुरक - नामांचा उपयोग कर्मपूरक – 'काय', 'कुणाला' प्रश्न विचारून उदा. 'तो मोठा नट आहे'. यामध्ये 'मोठा नट' – विधेयपूरक आहे. या व अशासारखे घटक हे वाक्य अर्थपूर्तीसाठी येतात.

आपली प्रगती तपासा.

१) मराठीतील 'स्वनिमव्यवस्था' सविस्तर आणि सोदाहरण लिहा.

३इ.३ समारोप

'मराठीच्या वर्णनात्मक व्याकरणातील काही समस्या' या घटकातून मराठीचे खंडित स्वनिम, शब्दांच्या जाती, संयुक्त क्रियापदांची समस्या, विभक्तीव्यवस्था, वाक्यावाक्यातील संबंध प्रत्ययाने दाखवतात. विभक्ती प्रत्ययावरून की अर्थावरून? मानावीत हा वाद निर्माण होतो. अर्थाशिवाय प्रत्यय नाहीत आणि प्रत्ययाशिवाय अर्थ व्यक्त होत नाही. अर्थ आणि प्रत्यय हे परस्परावलंबी असल्यामुळे विभक्ती प्रत्ययावरून मानता येतात.

सोस्यूरने भाषाभ्यासात (भाषा) Langue आणि पारोल-Parole (बोलणे) या गोष्टी महत्त्वाच्या मानल्या. त्याचबरोबर रूपव्यवस्था, संरचना या संकल्पनांचा अवलंब भाषाविज्ञानात केल्यामुळे त्यांच्या विचारांना मौलिक स्थान प्राप्त झाले आहे.

मराठी प्रयोगव्यवस्थेत (क्रियापद) विचाराचे महत्त्व अधोरेखित होते. त्याचबरोबर व्याकरणाचा-वाक्यविचार रूपदृष्ट्या प्रयोग रचनेपुरताच सीमित आहे. या रूपदृष्टीचा उपयोग वाक्यशास्त्र करून घेते. उद्देश्य आणि विधेय या परिभाषेत बोलते. भाषाविज्ञानाने केलेला वाक्यविचार (वाक्यविन्यास) अधिक व्यापक आणि विशाल दृष्टी देतो. अशाप्रकारे आपण मराठीच्या वर्णनात्मक व्याकरणातील काही समस्यांचा उहापोह केला आहे.

३इ.४ संदर्भ ग्रंथ सूची

- काळे, कल्याण (२००३) : 'आधुनिक भाषाविज्ञान', पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.
- कालेलकर, ना.गो. (२००३) : 'ध्वनिविचार', मुंबई, मौज प्रकाशन.
- कामत, उमाकांत (२०२०) : 'मराठी व्याकरण पुनर्मांडणी', मुंबई, कामत प्रकाशन.
- गोविलकर, लीला (१९७४) : 'मराठीचे व्याकरण', पुणे, स्वाध्याय प्रकाशन.
- फडके, पुष्पा (२०१२) : 'मराठीसाठी लोकनागरी', पुणे, पद्मगंधा प्रकाशन.
- मालशे, मिलिंद (२००९) : 'आधुनिक भाषाविज्ञान', मुंबई, लोकवाङ्मय प्रकाशन.
- मालशे, स. गं (२०१०) : 'भाषाविज्ञान: वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक', पुणे, पद्मगंधा प्रकाशन.
- मालशे, स. गं (२००५) : 'भाषाविज्ञान परिचय', पुणे, पद्मगंधा प्रकाशन.
- पटेल, सुहासिनी (संपा.) : (२०२०), 'मराठी धातू, स्वरूप आणि चिकित्सा', श्रीरामपूर.
- मालेगावकर, शांता (२००८), : 'आजचे शिक्षण', पुणे, विद्यार्थी सहाय्यक, श्रीरामपूर, शब्दालय.

३इ.५ पूरकवाचन

१) कानडे, मु. श्री. (संपा) 'मराठी भाषाविकास', श्रीविद्याप्रकाशन, पुणे.

२) पुंडे, दत्तात्रय, 'सुलभ भाषाविज्ञान', श्रीविद्याप्रकाशन, पुणे.

३इ.६ संदर्भलेखसूची

१. ओझरकर, रेणुका, 'मराठीतील विविध संयुक्त क्रियापदे'. 'भाषा आणि जीवन', वर्ष: २८, अंक : १०, दिवाळी २००९.

२. ओझरकर, रेणुका, 'भर्तृहरी आणि सोस्यूर', 'भाषा आणि जीवन', वर्ष: २४, अंक: ०४, दिवाळी २००६

३. भट-बेहरे अनघा, 'मराठीतील बहुपदीय क्रियापदे व क्रियाव्याप्ती विचार', 'भाषा आणि जीवन', वर्ष : २८, अंक : ०३, उन्हाळा २०१०

४. भट, विवेक, 'भाषाविज्ञानाच्या प्राचीन भारतीय आणि आधुनिक पाश्चात्य परंपरा', 'भाषा आणि जीवन', वर्ष : ३५, अंक : ०१ हिवाळा २०१६.

५. देवी, गणेश : 'भाषा म्हणजे काय?', 'साप्ताहिक साधना', वर्षः ७६ अंक : १० २८ ऑक्टोबर २०२३.

३इ.७ सरावासाठी प्रश्न

(अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न :

१) शब्दांच्या जाती मानण्यामागील व्याकरणकारांच्या भूमिकांचा सविस्तर आढावा घ्या.

२) मराठी व्याकरणात 'संयुक्त क्रियापदे' हा विषय विवाद्य कसा ठरला आहे ते सविस्तर लिहा.

३) मराठीतील वादग्रस्त विभक्तीचा सविस्तर परिचय करून द्या.

४) मराठीतील प्रयोग व्यवस्था सविस्तर आणि सोदाहरण स्पष्ट करा.

(ब) टिपा लिहा:

अ) मराठीतील 'स्वर' आणी 'व्यंजने'

क) नामांचे प्रकार

क) भावे प्रयोगाचे वर्गीकरण

ड) संकर प्रयोग

इ) प्रथमोपस्थित संघटकाचे विश्लेषण

(क) एका वाक्यात उत्तरे लिहाः

१) 'ध्वनिविचार' या पुस्तका च्या लेखकाचे नाव सांगा.

२) 'चिन्हक' म्हणजे काय?

३) भर्तृहरीने संदेशनप्रक्रियेत कोणत्या बाबींचा विचार केला आहे?

४) मराठीतील विभक्तींची नावे लिहा.

५) 'उद्देश्य' आणि 'विधेय' लघुसंज्ञा सांगा.

*****

४

अ. व्यवहार भाषा, आ. संपर्क भाषा, इ. उपभाषा

घटक रचना

४.१ उद्देश

४.२ प्रस्तावना

४.३ व्यवहारभाषा

४.३.१ व्यवहार भाषेची वैशिष्ट्ये

४.३.२ व्यवहार भाषेची उदाहरणे

४.३.३ व्यवहार भाषेचे महत्त्व

४.४ संपर्क भाषा

४.४.१ संपर्क भाषेची वैशिष्ट्ये

४.४.२ संपर्क भाषेची उदाहरणे

४.४.३ संपर्क भाषा म्हणून भारतीय भाषांची भूमिका

४.४.४ संपर्क भाषेचे महत्त्व

४.४.५ संपर्क भाषेच्या मर्यादा आणि आव्हाने

४.४.६ मराठी एक प्रभावी संपर्क भाषा

४.५ उपभाषा

४.५.१ उपभाषेची वैशिष्ट्ये

४.५.२ उपभाषेची उदाहरणे

४.५.३ उपभाषेचे महत्त्व

४.६ समारोप

४.७ संदर्भ सूची

४.८ सरावासाठी प्रश्न

४.१ उद्देश

या प्रकरणाच्या अध्ययनातून विद्यार्थी व्यवहार भाषा, संपर्क भाषा आणि उपभाषेच्या संदर्भातील महत्त्वपूर्ण संकल्पना समजून घेतील आणि त्यांच्या समाजव्यवस्थेतील उपयोगाची जाणीव त्यांना होईल.

१. व्यवहार भाषेचा परिचय करून देणे.

२. व्यवहार भाषेचे वैशिष्ट्ये आणि तिचा दैनंदिन जीवनातील उपयोग स्पष्ट करणे.

३. संपर्क भाषेचा परिचय करून देणे.

४. व्यापार, शिक्षण, प्रशासन आणि विविध सामाजिक स्तरांमध्ये संपर्क भाषेची भूमिका स्पष्ट करणे.

५. उपभाषेचा अर्थ आणि तिची वैशिष्ट्ये समजावणे.

६. उपभाषा आणि प्रमाण भाषा यातील फरक ओळखणे.

७. भाषेच्या समृद्धीसाठी उपभाषेच्या संवर्धनाचे महत्त्व पटवून देणे.

८. विविध भाषा आणि उपभाषांच्या अस्तित्वामुळे होणाऱ्या भाषिक वैविध्याचा अभ्यास करणे.

४.२ प्रस्तावना

भाषा हे मानवाच्या वैचारिक आदान-प्रदानाचे माध्यम. भाषा मानवी अंतःकरणातील अभिव्यक्तीचे सर्वांत सरळ साधन आहे. भाषा कोणतीही असली तरी ती मानवाच्या अंतःकरणाची ओळख, विकास, सामाजिक व सांस्कृतिक परंपरा दर्शविण्याचे साधनही आहे. भाषेविना माणूस संपूर्ण असू शकत नाही. भाषेमुळे तो इतिहास आणि परंपरांशी जोडलेला असतो. भाषा एक साधन आहे, तिच्याद्वारे विचारांना व्यक्त केले जाते यासाठी वाचिक ध्वनींचा उपयोग केला जातो. भाषा ही मुखाद्वारे उच्चारीत होणाऱ्या शब्दांचा आणि वाक्यांचा समूह असून तिच्याद्वारे मनातील विचार आणि भावना दुसऱ्यांपर्यंत पोहोचवता येतात. कोणत्याही भाषेतील सार्थ ध्वनींचा एका विशिष्ट पद्धतीने उपयोग करून एक संपूर्ण भाषा तयार होत असते. व्यवहार भाषेच्या मदतीने समाजातील लोक आपल्या अंतःकरणातील विचार आणि भावना परस्परांशी व्यक्त करतात. संपर्क भाषेच्या माध्यमातून परभाषिक लोकांशी जोडले जातो. तर उपभाषा मानवामध्ये अधिक चैतन्य निर्माण करत असते.

दैनंदिन जीवनातील संवादासाठी सहज आणि सोप्या पद्धतीने वापरली जाणारी भाषा म्हणजे व्यवहार भाषा असते. व्यवहार भाषा औपचारिक किंवा साहित्यिक भाषेपेक्षा अधिक थेट, स्पष्ट आणि लवचिक असते. तिचा मूळ उद्देश हा त्वरित व प्रभावी संवाद साधण्याचा असतो, त्यामुळे तिच्या रचनेत सौंदर्यशास्त्रीय अलंकार किंवा भावनिक सौजन्यापेक्षा स्पष्टता आणि परिणामकारकतेला अधिक प्राधान्य दिले जाते. व्यवहार भाषेतील संवाद हा

अत्यंत सहज आणि नैसर्गिकरीत्या घडत असतो, ज्यामुळे ती भाषा व्यवहारांशी निगडित विविध स्तरांवर सहजपणे स्वीकारली जाते. व्यवहार भाषेच्या स्वरूपात लवचिकता दिसून येते, कारण व्यवहार भाषा परिस्थितीनुसार बदलत जाते. उदाहरणार्थ, व्यवसाय क्षेत्रातील व्यवहार भाषा औपचारिकतेच्या अंगाने थोडी नियंत्रित असते. बाजारातील व्यवहार भाषा मात्र अधिक थेट आणि स्पष्ट असते. जसे की, औपचारिक वाक्य उपयोगात आणताना शासकीय कार्यालयातील व्यवहारात "कृपया अर्जासोबत आवश्यक कागदपत्रे जोडावीत." असे वापरले जाते बाजारामध्ये भाषा व्यवहार करताना "कितीला आहे?", "थोडे कमी करा. "अशा प्रकारचे संवाद आढळून येतात. व्यवहार भाषेतील थेटपणा हा अनेकदा कठोर किंवा भावनाशून्य वाटतो. औपचारिक भाषेतील मृदुता आणि आदरयुक्त वाक्यरचना व्यवहार भाषेत तुलनेने कमी प्रमाणात आढळते. उदा. एखाद्या कार्यालयातील वरिष्ठ अधिकारी आपल्या कर्मचाऱ्याला "तुम्ही आज संध्याकाळी हा अहवाल सादर करावा." असे सांगतो, परंतु तेच वाक्य अनौपचारिक स्वरूपाच्या संवादात "हे काम लवकर पूर्ण करा" असे होऊ शकते. दैनंदिन व्यवहारांमध्ये व्यवहार भाषा ही अपरिहार्य ठरते. खरेदी-विक्री, औद्योगिक व्यवहार, वैद्यकीय क्षेत्रातील संवाद, परिवहन सेवा, शैक्षणिक संस्था अशा विविध ठिकाणी व्यवहार भाषेचा वापर केला जातो. ती समाजाच्या वेगवान आणि व्यावहारिक जीवनशैलीशी अधिक सुसंगत असल्याने ती अधिकाधिक वापरली जाते. म्हणजे व्यवहार भाषा ही संवादाची सहजता आणि कार्यक्षमतेवर भर देणारी भाषा आहे. तिच्या लवचिकतेमुळे ती वेगवेगळ्या परिस्थितींमध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपात प्रकट होते. समाज व्यवहारात तिचा प्रभावी वापर केला जातो. समाजाच्या संवाद प्रक्रियेत व्यवहार भाषा महत्त्वाची भूमिका बजावते आणि ती व्यवहारातील आवश्यक संवादाचा मूलभूत घटक बनते.

मराठी ही महाराष्ट्र राज्याची अधिकृत भाषा असून ती संपर्क भाषा म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. विविध राज्यांमधून महाराष्ट्रात स्थलांतरित होणाऱ्या लोकांसाठी मराठी संवादाचे प्रमुख माध्यम आहे. विशेषतः मुंबई, पुणे यांसारख्या महानगरांमध्ये विविध भाषिक समुदाय एकत्र राहत असल्याने मराठी ही परस्पर संवादाची सोपी आणि प्रभावी भाषा असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील कोकणी, खानदेशी, वऱ्हाडी, गोंडी, कोरकू, भिली यांसारख्या बोलीभाषा बोलणाऱ्या लोकांमध्येही मराठी संपर्क भाषा म्हणून उपयोगी ठरते. सीमावर्ती भागांतही मराठी महत्त्वाची संपर्क भाषा म्हणून कार्य पार पडते आहे. गोव्यात कोकणी भाषा बोलणारे कोकणी भाषिक आणि मराठी भाषिक यांच्यात संवादासाठी मराठीचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला जातो. कर्नाटकमधील बेळगाव, कारवार याभागात मराठी ही कन्नड आणि उर्दू भाषिकांमध्ये संवादाचे माध्यम आहे. तसेच मध्य प्रदेश, छत्तीसगड आणि दक्षिण गुजरातमधील अनेक भागांत मराठीचा नेहमीच्या व्यवहारात उपयोग केला जातो. त्यामुळे मराठी ही केवळ महाराष्ट्रापुरती मर्यादित राहत नाही तर इतर राज्यांतही ती संपर्क भाषा म्हणून कार्यरत आहे. औद्योगिक आणि व्यावसायिक क्षेत्रातही मराठीचे महत्त्व तितकेच आहे. मुंबई देशातील एक महत्त्वाचे आर्थिक केंद्र आहे. येथे उत्तर भारतीय, दक्षिण भारतीय आणि अन्य राज्यांतील नागरिक मोठ्या संख्येने कार्यरत आहेत. अशा वेळी मराठी भाषा संवादासाठी उपयोगी पडते. सहकार चळवळीतील साखर कारखाने, दूध उद्योग, कृषी व्यवसाय आणि लघुउद्योग तसेच यासारख्या अनेक उद्योगामध्ये मराठीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. महाराष्ट्रातील मुंबई, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर, पुणे यांसारख्या शहरांमध्येही मराठी संवादासाठी महत्त्वाची भाषा ठरते.

प्रशासनाच्या दृष्टीनेही मराठी प्रभावी संपर्क भाषा आहे. तसेच शिक्षणक्षेत्रातही तिला फार मोलाचे स्थान आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या प्रशासकीय कागदपत्रांमध्ये, न्यायालयीन कामकाजात आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये अशा सर्वच ठिकाणी मराठीचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणात मराठी माध्यम असल्यामुळे राज्यातील विद्यार्थी मराठीतून शिकतात, यामुळे समाजातील विविध घटकांमध्ये संवाद सुलभ होतो. मराठी ही केवळ व्यवहार आणि प्रशासनापुरती सीमित नाही, तर ती महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक ऐक्याच्या नाण्याची दुसरी बाजू आहे. या भाषेने साहित्य, सिनेमा, नाटक, लोककला आणि संतपरंपरेच्या माध्यमातून विविध भाषिक समाजांना जोडले आहे. एवढेच नव्हे तर गणेशोत्सव, नाट्यसंस्कृती आणि वारकरी संप्रदाय यांसारख्या परंपरांमुळे मराठी भाषेचा सामाजिक एकात्मतेत मोठा वाटा आहे. म्हणूनच मराठी ही महाराष्ट्रातील तसेच इतर राज्यांतील विविध समाजघटकांना जोडणारी प्रभावी संपर्क भाषा आहे. औद्योगिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि प्रशासकीय स्तरांवर मराठीचा उपयोग वाढत आहे त्यामुळे संपर्क भाषा म्हणून तिचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

भारतीय भाषांचा विचार करता, भारतीय भाषांमध्ये असलेल्या उपभाषा या त्या भाषेच्या समृद्धीचे प्रतीक आहेत. भारत हा बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक आणि भौगोलिक दृष्टिकोनातून अत्यंत वैविध्यपूर्ण देश आहे. त्यामुळे येथील प्रत्येक भाषा वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये स्थानिक लोकांच्या उच्चार, शब्दसंपत्ती, व्याकरण आणि शैलीनुसार वेगवेगळ्या स्वरूपात विकसित झाल्या आहेत. या विविधतेमुळेच प्रत्येक भाषेच्या अनेक उपभाषा निर्माण झाल्या आहेत. उपभाषा त्या भाषेच्या विकास प्रक्रियेतील महत्त्वाचा भाग असून त्या केवळ संवादाचे साधन नसतात. त्या समाजाच्या सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि भौगोलिक घटकांचे प्रतिबिंबही आहेत. भाषा सतत परिवर्तनशील असते म्हणजे भाषा ही स्थिर नसून सातत्याने बदलत राहते. भाषेच्या अशा परिवर्तन प्रक्रियेत उपभाषांची महत्त्वाची भूमिका असते. भारतात हिंदी, मराठी, बंगाली, तामिळ, तेलुगू, कन्नड यांसारख्या प्रमुख भाषा असून त्यांना त्यांच्या विशिष्ट उपभाषांचा मोठा वारसा आहे. मराठीचा विचार करता, मराठीमध्ये कोकणी, वऱ्हाडी, अहिराणी, मालवणी यांसारख्या उपभाषा आढळतात. हिंदीमध्ये अवधी, भोजपुरी, ब्रज, मागधी यांसारख्या उपभाषा विकसित झालेल्या आहेत. अशा उपभाषा केवळ भाषेच्या प्रादेशिक विविधतेचे प्रतीक नाहीत, तर त्या त्या प्रदेशाच्या संस्कृतीशी आणि जीवनशैलीशीही निगडित असतात. त्यामुळे, उपभाषांचा अभ्यास भाषाशास्त्राच्या दृष्टिकोनाबरोबरच समाजशास्त्र आणि सांस्कृतिक अभ्यासाच्या दृष्टीनेही उपयुक्त ठरतो. उपभाषांच्या अस्तित्वामुळे भाषा अधिक समृद्ध होतात. याचे कारण म्हणजे त्या स्थानिक बोली, उच्चार पद्धती, पारंपरिक म्हणी आणि विशेष शब्दांनी भरलेल्या असतात. अशा प्रकारच्या विविधतेमुळे साहित्यिक क्षेत्रालाही मोठा लाभ होतो. आज अनेक लेखक, कवी आणि साहित्यिक आपल्या मातृभाषेच्या उपभाषेचा वापर करून अधिक प्रभावी आणि स्थानिकतेशी जोडलेले लेखन करत आहेत. मराठीतील वऱ्हाडी, कोकणी अशा बोली भाषेतील साहित्य विशेषत्वाने ओळखले जाते. हिंदी साहित्याचा विचार करता ब्रजभाषा आणि अवधीतील काव्यपरंपरा अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते. भाषेच्या भविष्यासाठीही उपभाषा महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. आजच्याबदलत्या काळात शहरीकरण, तंत्रज्ञानाचा प्रभाव आणि माध्यमांची प्रगती यामुळे अनेक उपभाषा दुर्लक्षित होण्याचा धोका

निर्माण झाला आहे. काही उपभाषा नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत, ही धोक्याची सूचना आहे. म्हणूनच या उपभाषांचे जतन करणे आणि त्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

याठिकाणी आपण व्यवहार भाषा, संपर्क भाषा आणि उपभाषा यांचा सविस्तर परिचय करून घेऊ...

४.३ व्यवहार भाषा

जीवन व्यवहारात प्रत्येक माणूस भाषेचा उपयोग करीत असतो. त्यामध्ये व्यवहार भाषा ही मानवाच्या संवादाची सर्वात प्रभावी आणि सहज स्वरूपातील भाषा आहे. व्यवहार भाषा भाषा स्पष्ट, सुटसुटीत आणि क्लिष्टता विरहित असल्यामुळे गैरसमज किंवा संभ्रम निर्माण होत नाही. एकमेकांमध्ये संवाद साधण्यासाठी व्यवहार भाषेचा उपयोग केला जातो, कारण ती थेट, समर्पक आणि अचूक स्वरूपाची असते. व्यवहार भाषेचे सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिची सोप्या शब्दांत संकल्पना मांडण्याची क्षमता. ही भाषा भावनिकतेपेक्षा वस्तुनिष्ठ स्वरूपाची अधिक असते, त्यामुळे संवाद प्रभावी बनतो. उदाहरणार्थ, "माझा अर्ज मंजूर झाला आहे." हे वाक्य स्पष्ट असून या वाक्यामध्ये कोणतीही संदिग्धता राहत नाही.

व्यवहार भाषा विविध क्षेत्रांत उपयोगी ठरत असते. व्यापार आणि व्यवसाय क्षेत्रात, शैक्षणिक क्षेत्रात तसेच प्रशासकीय आणि कार्यालयीन कामकाजात अशा प्रत्येक ठिकाणी व्यवहार भाषा महत्त्वाची भूमिका बजावते. व्यवसाय आणि व्यापार क्षेत्रात ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी किंवा त्यांच्याशी संवाद साधण्यासाठी ही भाषा अत्यंत उपयोगी ठरत असते. उदाहरणार्थ, "सध्या धार्मिक पुस्तकांवर १०% सवलत आहे." अशा प्रकारच्या वाक्यांचा वापर ग्राहकांशी थेट संवाद साधण्यासाठी केला जातो. व्यवहार भाषा अधिक सरळ आणि आकर्षक असल्यामुळे ग्राहकांपर्यंत योग्य माहिती पोहोचते आणि त्यामुळे व्यवहार सुलभ होतो.

शैक्षणिक क्षेत्रातही व्यवहार भाषेचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होत असतो. शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यामधील संवाद सुलभ करण्यासाठी ती प्रभावी ठरते. उदाहरणार्थ, "प्रत्येक विद्यार्थ्याने आपले प्रकल्प वेळेत जमा करावेत. "अशा प्रकारचे निर्देश देताना व्यवहार भाषा वापरली जात असते, त्याचे कारण ती सोप्या व स्पष्ट शब्दांत संकल्पना मांडते आणि विद्यार्थ्यांना अचूक सूचना मिळतात. शिक्षण क्षेत्रात व्यवहार भाषेचा उपयोग केल्यामुळे शिक्षक व विद्यार्थ्यां यांच्यामधील संवाद प्रभावी होतो आणि त्यामुळे शैक्षणिक प्रक्रिया अधिक सुलभ होते.

प्रशासकीय आणि कार्यालयीन कामकाजातही व्यवहार भाषा महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. शासन निर्णय, कार्यालयीन आदेश, शासकीय पत्रव्यवहार आणि प्रशासकीय संवाद यामध्ये व्यवहार भाषा वापरली जाते, कारण ती लिखित आणि मौखिक स्वरूपात स्पष्ट संवाद साधण्यास मदत करत असते. कार्यालयीन प्रक्रियेत स्पष्ट व समर्पक भाषा वापरल्यास काम अधिक गतिमान आणि परिणामकारक होण्यास मदत होते. उदाहरणार्थ, सरकारी कार्यालयांमध्ये "अर्ज प्रक्रिया सुरू आहे, कृपया प्रतीक्षा करा." असे स्पष्ट संदेश दिल्यास नागरिकांना संभ्रम राहत नाही.

व्यवहार भाषेच्या संदर्भात भाषाभ्यासकांची मते लक्षात घेता येतात. त्यामध्ये वेलेक आणि वॉरेन यांच्या मते, व्यवहार भाषा ही एकरूप संकल्पना नव्हे त्यात बोलीभाषा, व्यापारी भाषा, सरकारी भाषा, तसेच धार्मिक भाषा यांचा समावेश असतो.

वा. ल. कुलकर्णी यांच्या मते, व्यवहार भाषा ही साधनात्मक नसून ती जीवन व्यवहारोपयोगी असते. 'सार्वजनिकता' हा व्यवहार भाषेचा महत्त्वाचा गुण असून भाषेचे स्वरूप निवेदनात्मक, स्पष्टीकरणात्मक, विवेचनात्मक आणि निर्देशात्मक असते.

शरदचंद्र मुक्तीबोध यांनी म्हटले आहे, व्यवहार भाषेत सुरावलीच्या अर्थव्यंजकतेला अधिक महत्त्व आहे. वाक्यार्थ केवळ शब्दार्थ आणि न ठरता तो सुरावलीने ठरत असतो. व्यवहार भाषेत उच्चारानुसार परस्पर विरोधी असे अर्थ निर्माण होत असतात.

भालचंद्र नेमाडे यांच्या मते, व्यवहार भाषा ही जीवनाच्या नानाविध क्षेत्रात उपयोगात आणली जाणारी भाषा आहे तिचे संदेशवहनाचे कार्य विशाल आहे. व्यवहार भाषा ही साधन रूप असते.

व्यवहार भाषा ही मानवी जीवनातील एक अत्यावश्यक साधन आहे. जी संवाद साधण्यासाठी किंवा उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी स्पष्ट, सोपी आणि प्रभावी पद्धतीने वापरली जाते ती म्हणजे व्यवहार भाषा. ही भाषा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक व्यवहारांमध्येही महत्त्वाची भूमिका बजावते. ही भाषा व्यावसायिक संवादाचा मूलभूत पाया असून ती मानवजातीच्या प्रगतीसाठी महत्त्वाची आहे.

व्यवहार भाषा रोजच्या जीवनातील संवादाची भाषा असते व्यवहार भाषेत हा ढोबळपणा आणि भरडपणा अपरिहार्यपाने येत असतो, कारण त्यातून सहज आणि जलदसंवाद साधण्याचा उद्देश असतो. व्यवहारिक संवादात सौंदर्यपूर्ण भाषा, अलंकारिक शब्द आणि व्याकरणाच्या बारकाव्यांना फारसे महत्त्व दिले जात नाही. यामुळेच व्यवहार भाषेत काहीसा कठोरपणा आणि थेटपणा जाणवतो. उदाहरणार्थ, व्यवसाय, खरेदी-विक्री, आदेश देणे, सूचना देणे किंवा दैनंदिन व्यवहार करताना भाषा छोटी, सोप्पी, स्पष्ट आणि कधी कधी रुखरुखीत असते. यामध्ये सौजन्यभाव आणि नम्रता कमी असण्याची शक्यता अधिक असते. त्याचे उद्दिष्ट हे नेमकेपणाने संवाद साधणे आणि परिणाम मिळवणे असते. साहित्यिक किंवा औपचारिक भाषेत गोडवा, मृदुता आणि सौजन्य अधिक प्रमाणात असते. व्यवहार भाषेचा मुख्य उद्देश लवकर आणि स्पष्ट संवाद साधणे हा असतो. त्यामुळे लांबलचक वाक्यरचना, अलंकारिक भाषा किंवा सौंदर्यपूर्ण शैली यांना येथे फारसा वाव नसतो. लोकांना कोणतेही संभ्रम न राहता थेट आणि स्पष्ट अर्थ पोहोचावा, यासाठी कधी कधी थोड्या कठोर आणि सरळ भाषेचा वापर केला जातो.

दैनंदिन जीवनात व्यवहार करताना वेळेचा तुटवडा असतो. खरेदी-विक्री, नोकरीतील संवाद, सरकारी कार्यालयांतील व्यवहार, दैनंदिन गरजांशी संबंधित संभाषणे यामध्ये भाषा जितकी थेट आणि संक्षिप्त असेल, तितकाच तो संवाद अधिक प्रभावी ठरतो. त्यामुळेच व्यवहार भाषेतील गोडवा किंवा मृदुता कमी होऊन ती थेट होते. व्यवहार भाषा ही मुख्यतः माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी वापरली जाते. याठिकाणी भावनिक अभिव्यक्तीसाठी तिचा उपयोग केला जात नाही. म्हणूनच तिच्यात औपचारिकता कमी आणि स्पष्टता अधिक

असते. याचाच अर्थ व्यवहार भाषेत भावनांपेक्षा तर्काला प्राधान्य असते. उदाहरणार्थ, "काय पाहिजे?" किंवा" पैसे द्या आणि वस्तू घ्या." दुकानदार ग्राहकाला म्हणतो. अशी भाषा जरी कोरडी वाटत असली, तरी ती व्यवहाराच्या संदर्भात उपयुक्त आणि अर्थपूर्ण असते. काही वेळा सामाजिक परिस्थितींमुळेही व्यवहार भाषेचा भरडपणा वाढतो. जसे की, लोकांची दैनंदिन जीवनशैली वेगवान आणि धावपळीची झाल्याने सौजन्यपूर्ण भाषा वापरण्याचा वेळ कमी केला जातो. शिवाय, ताणतणावाचे वातावरण असलेल्या ठिकाणी लोक जास्त थेट आणि कधी कधी कठोर शब्द वापरतात.

व्यवहार भाषा आणि औपचारिक यामध्ये मोठा फरक असलेला पहावयास मिळतो. औपचारिक भाषेचा उपयोग करताना सौजन्य, आदरयुक्त शब्दप्रयोग आणि मृदुता असते. उदाहरणार्थ, एखादा अधिकारी आपल्या सहकाऱ्याला म्हणेल की, "कृपया आपण ही फाईल मला देऊ शकता का? "परंतु व्यवहारिक जीवनात तोच संवाद संक्षिप्त स्वरुपात होताना असा होऊ शकतो –"फाईल द्या!" व्यवहार भाषेतील भरडपणा आणि ढोबळपणा हा तिच्या मूलभूत वैशिष्ट्यांपैकी एक आहे. हा रूक्षपणा कोणाचा अपमान करण्यासाठी नसून स्पष्ट आणि जलद संवाद साधण्यासाठी असतो. दैनंदिन गरजा, वेळेची बचत आणि त्वरित परिणाम मिळवण्याच्या उद्देशाने लोक व्यवहारिक भाषेचा सरळसोट उपयोग करतात. तरीही, आवश्यकतेनुसार काही सौजन्य आणि नम्रता ठेऊन व्यवहार अधिक सौहार्दपूर्ण आणि परिणामकारक होऊ शकतो.

४.३.१ व्यवहार भाषेची वैशिष्ट्ये:

दैनंदिन जीवनातील संवादासाठी वापरली जाणारी सहज आणि सोपी भाषा असते ती व्यवहार भाषा. स्पष्ट, प्रभावी आणि वेगवान संवाद साधणे हा तिचा उद्देश असतो. त्यामुळे व्यवहार भाषेत सौंदर्यशास्त्रीय अलंकारांपेक्षा थेट संवादाला अधिक प्राधान्य दिले जाते. तिची काही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

• सहजता, सुलभता:

व्यवहार भाषा ही अत्यंत सहज आणि सुलभ असते. व्यवहार भाषेच्या माध्यमातून लोक आपल्या दैनंदिन गरजा सहजपणे व्यक्त करू शकतात. क्लिष्ट शब्दप्रयोग टाळून सरळ आणि समजण्यास सोपी भाषा वापरणे हे व्यवहार भाषेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

• स्पष्टता:

व्यवहार भाषा थेट आणि अधिक स्पष्ट असते. दैनंदिनव्यवहार करताना संभ्रम टाळण्यासाठी, अनावश्यक लांबटपणा न ठेवता मुद्देसूद आणि स्पष्ट वाक्यरचना केली जाते. उदा. "कृपया तुम्ही मला थोडे पाणी देऊ शकता का?" पेक्षा "मला पाणी द्या." हा संवाद अधिक स्पष्ट आणि थेट आहे, व्यवहार भाषेत याचा उपयोग केला जातो. व्यवहार भाषेत औपचारिकतेच्या तुलनेत सौजन्याचा वापर कमी प्रमाणात केला जातो. तिचा मुख्य उद्देश कार्यक्षमता वाढवणे असतो. त्यामुळे नम्रता किंवा सौजन्यदर्शक शब्दांपेक्षा स्पष्टता अधिक असते. उदा. "कृपया हे काम आज पूर्ण कराल का?" ऐवजी "हे काम आजच पूर्ण करा." असे स्पष्ट सांगितले जाते.

• संक्षिप्तता:

व्यवहार भाषेतील संवाद लहान आणि संक्षिप्त स्वरूपाचा असतो. वेळेची बचत आणि संवादाचा वेग वाढवण्यासाठी आवश्यक तेवढ्याच शब्दांचा वापर करण्यात येतो. उदा. "कितीला आहे?", "संपलं.", "लगेच येतो." अशा प्रकारच्या संक्षिप्त वाक्यरचना व्यवहार भाषेत आढळते.

• स्थानिक शब्दप्रयोगांचा अधिक वापर:

प्रादेशिकतेनुसार व्यवहार भाषेचे स्वरूप बदलते. तीवेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या बोलींवर आधारित असते. उदा. कोकणात "कितीला हाय?", विदर्भात"काय भाव आहे?", तर पश्चिम महाराष्ट्रात "भाव काय आहे? "असे त्या त्या भागानुसार वेगवेगळे शब्दप्रयोग आढळतात. वर्तमानकाळात व्यवहार भाषेत जिकडे-तिकडे इंग्रजी तसेच इतर भाषांतील अनेक शब्द सर्रास वापरले जातात. उदा. "ऑर्डर द्या", "बिल काढा", "फॉर्म भरला का?" असे संवाद व्यवहार भाषेचा एक भाग बनले आहेत.

• लवचिकता:

व्यवहार भाषा परिस्थितीनुरूप वापरली जाते. व्यावसायिक ठिकाणी ती अधिक औपचारिक स्वरुपात कार्यरत असते, तर बाजारात किंवा घरगुती संवादात ती अधिक अनौपचारिक होते. उदा. कार्यालयीन संवादात "आपण ही फाईल मला द्याल का?" असे विचारले जाईल, पण अनौपचारिक ठिकाणी तोच संवाद "फाईल द्या." असा थेट आणि साधा आणि सरळ असतो. व्यवहार भाषा ही अधिकतर पूर्वानुभव आणि सवयीवर आधारित असते. अनेकदा लोक वाक्ये आणि वाक्प्रचार सरावाने वापरतात. उदा."काम झालं का?", "थोडं लवकर करा.", "बिल किती झालं?" यांसारखी वाक्ये अनेकदा पुनरावृत्त होत राहतात.

एकूणच व्यवहार भाषेच्या वैशिष्ट्यांचा विचार करताना ती सहज, सोपी, थेट आणि परिणामकारक संवादासाठी उपयुक्त असलेली दिसून येते. तिचे स्वरूप परिस्थितीनुरूप बदलते, परंतु तिच्या सहजता, स्पष्टता, संक्षिप्तता आणि लवचिकता यामुळे ती दैनंदिन जीवनातील महत्त्वाचा भाग बनलेली आहे.

४.३.२ व्यवहार भाषेची काही उदाहरणे:

कार्यालयीन व्यवहार भाषा	**शिक्षण क्षेत्रातील व्यवहार भाषा**	**सार्वजनिक ठिकाणची व्यवहार भाषा**	**रुग्णालयातील व्यवहार भाषा**	**बाजारातील व्यवहार भाषा**	**उपाहारगृहातील व्यवहार भाषा**	**घरगुती व्यवहार भाषा**
"साहेबांना विचारून सांगा."	"सर, परीक्षा केव्हा	"बस कुठे मिळेल?"	"डॉक्टर आहेत का?"	"कितीला आहे?"	"मेनू कार्ड द्या."	"चहा करून दे."

	आहे?"					
"हे काम उद्यापर्यंत पूर्ण करा."	"संगणक लॅबमध्ये जाऊ का?"	"रेल्वे किती वाजता आहे?"	"औषध कुठे मिळेल?"	"थोडं कमी करा."	"ऑर्डर तयार झाली का?"	"दूध आणलंस का?"
"फाईल तयार झाली का?"	"उद्या होमवर्क द्या."	"तिकीट कितीला आहे?"	"तपासणीसाठी नंबर लावा."	"ताज्या आहेत का?"	"पाणी द्या."	"गाडी काढ."
"मी मेल पाठवला आहे, बघा."	"मार्कशीट कधी मिळेल?"	"रस्ता कुठे जातो?"	"थोडा आराम करा."	"वजन करून द्या."	"बिल द्या."	"टीव्हीचा आवाज कमी कर."
"मी थोड्या वेळाने मिटिंगला येतो."	"शांत बसा, वर्गात गोंधळ नको."	"गर्दी आहे, जरा सरकून बसा."	"रिपोर्ट कधी मिळेल?"	"बाकी द्या."	"थोडा मसाला कमी टाका."	"जेवण तयार आहे का?"

४.३.३ व्यवहार भाषेचे महत्त्व:

दैनंदिन जीवनातील संवादासाठी आवश्यक असलेली सहज आणि प्रभावी भाषा म्हणून व्यवहार भाषेकडे पहिले जाते. दैनंदिन व्यवहारात सामाजिक, व्यावसायिक आणि वैयक्तिक अशा सर्वच स्तरांवर ती अत्यंत उपयुक्त ठरते. व्यवहार भाषा ही सौंदर्यशास्त्रीय नियमांनी बांधलेली नसते तर तिचा मूळ उद्देश स्पष्ट, थेट आणि त्वरित संवाद साधणे हा असतो. व्यवहार करताना वेळ वाचावा, संवाद साधताना कोणताही गोंधळ निर्माण होऊ नये आणि माहितीची देवाणघेवाण जलदगतीने व्हावी, यासाठी तिचा वापर केला जातो. व्यवसाय, उद्योग, शिक्षण, प्रशासन, आरोग्य, सेवा, वाहतूक आणि सार्वजनिक क्षेत्र या सर्व ठिकाणी व्यवहार भाषा आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, एकमेकांशी बोलताना, बाजारात खरेदी-विक्री करताना, शासकीय कार्यालयात अर्ज भरताना, शाळा-महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांशी बोलताना किंवा दैनंदिन कौटुंबिक जीवनात संवाद साधताना व्यवहार भाषा अधिक प्रभावी ठरते. व्यवहार भाषेचे सौंदर्य तसेच महत्त्व तिच्या सार्वत्रिकतेत आणि व्यावहारिकतेत आहे. ही भाषा समाजाच्या विविध स्तरांतील व्यक्तींना परस्परसंवाद सुलभ करण्यास मदत करत असते. व्यावसायिक क्षेत्रात व्यवहार भाषा अधिक स्पष्ट आणि संक्षिप्त असते, याचे मुख्य कारण म्हणजे व्यवहारातील अचूकता आणि वेग अत्यावश्यक असतो. ग्राहक आणि विक्रेते यांच्यातील संवाद, बँक व्यवहार, वैद्यकीय सेवांतील संभाषण, वाहतुकीशी संबंधित सूचना

आणि कार्यालयीन पत्रव्यवहार असे व्यवहार भाषेचे महत्त्वपूर्ण उपयोग आहेत. याशिवाय, शासकीय आणि निमशासकीय कार्यालयांमध्ये, न्यायालयीन प्रक्रियेत आणि सार्वजनिक सेवा पुरवणाऱ्या यंत्रणांमध्येही व्यवहार भाषा अधिक प्रभावशाली ठरते. उदाहरणार्थ, रेल्वे स्थानकावर "प्लॅटफॉर्म नंबर दोनवर गाडी येत आहे." अशी थेट आणि स्पष्ट घोषणा केली जाते, जी प्रवाशांना त्वरित आणि अचूक माहिती देण्यासाठी या ठिकाणी महत्त्वाची असते. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे डिजिटल युगातही व्यवहार भाषेचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. आज मोबाइल संदेश, ई-मेल, सोशल मीडिया आणि वेब चॅट यांसारख्या माध्यमांद्वारे मोठ्या प्रमाणावर व्यवहार भाषा वापरली जाते. ऑनलाइन खरेदी, बँकिंग सेवा, ग्राहक सहाय्य केंद्रे आणि तंत्रज्ञानाशी संबंधित व्यवसाय यामध्ये सरळ आणि समजण्याजोगी भाषा वापरणे गरजेचे असते. उदाहरणार्थ, "आपली ऑर्डर यशस्वीरीत्या नोंदवली गेली आहे" किंवा "कृपया पुढील सूचना वाचा" यांसारख्या संक्षिप्त संदेशांमधून व्यवहार भाषा सहजपणे व्यक्त होताना दिसून येते. व्यवहार भाषा ही लोकांच्या परस्परसंवादाला अधिक कार्यक्षम बनवते. व्यवहार भाषा जशी अधिक स्पष्ट आणि थेट असते, तशीच ती लवचिकही असते. वेगवेगळ्या प्रादेशिक बोली, सामाजिक स्तर आणि व्यवसायानुसार तिचे रूप बदलत जाते. व्यवहार भाषा ग्रामीण भागात अधिक बोलीप्रधान असते, तर शहरी भागात तिच्यात इंग्रजी शब्दांचा समावेश अधिक असतो. उदाहरणार्थ, खेड्यात कोणी विचारेल, "भाव काय आहे?" तर शहरात तेच वाक्य "रेट काय आहे?" असे बदलते. त्यामुळे व्यवहार भाषा ठिकाणानुसार आणि परिस्थितीनुसार वेगवेगळी असते, परंतु तिचा उद्देश स्पष्ट आणि प्रभावी संवाद साधणे असा कायम एकच राहतो.

एकूणच, व्यवहार भाषा ही समाजाच्या संवाद प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा दुवा आहे. तिच्या लवचिकतेमुळे ती समाजातील विविध स्तरांवर सहज स्वीकारली जाते. व्यवहारात अचूकता आणि वेग यासाठी ही भाषा आवश्यक ठरते. त्यामुळे दैनंदिन जीवन व्यवहारात व्यवहार भाषेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

४.४ संपर्क भाषा

१. जे एकमेकांच्या भाषा जाणत नाहीत अशा एखाद्या प्रदेश, क्षेत्र किंवा देशातील लोकांमध्ये परस्पर विचार-विनिमयाचे माध्यम बनते ती भाषा म्हणजे संपर्क भाषा.

२. वेगवेगळ्या भाषा बोलणाऱ्या गटांमध्ये संवाद साधण्यासाठी ज्या भाषेचा वापर केला जातो, ती संपर्क भाषा म्हणून ओळखली जाते.

३. "एक भाषिक व्यक्तीला दुसऱ्या भाषिक व्यक्तींशी संवाद साधण्यासाठी ज्या भाषेचा उपयोग करता येतो, ती संपर्क भाषा होय याला जनभाषा (Link Language) असेही म्हणतात.

संपर्क भाषा समाजातील विविध भाषिक गटांमधील संवाद सुलभ करण्याची महत्त्वाची भूमिका बजावते. प्राकृतिक संपर्क भाषा हळूहळू विकसित होत जाते, तर कृत्रिम संपर्क भाषा विशिष्ट उद्देशाने तयार केली जाते. स्थानिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संपर्क भाषा विविध क्षेत्रांमध्ये वापरली जाते. मराठी भाषेला महाराष्ट्र आणि आसपासच्या

राज्यांमध्ये संपर्क भाषेचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे, ज्यामुळे विविध भाषिक समुदायांमध्ये संवाद सुलभ होतो.

संपर्क भाषा प्रामुख्याने दोन प्रकारच्या पडतात. ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील:

१. प्राकृतिक संपर्क भाषा

२. कृत्रिम संपर्क भाषा

प्राकृतिक संपर्क भाषा:

ही संपर्कभाषा समाजात नैसर्गिकरित्या विकसित होते. विविध समाजातील लोक ज्या भाषेचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर संवाद साधण्यासाठी करतात, तीच पुढेहळूहळू संपर्क भाषा बनते. अशा भाषांचे व्याकरण आणि शब्दसंग्रह त्यांच्या वापरकर्त्यांनी सातत्याने केलेल्या भाषा वापराद्वारे कालांतराने घडत जातो. याचे उदाहरण म्हणून हिंदी भाषेचा विचार करता येईल. भारताच्या अनेक भागांमध्ये विविध भाषिक समुदाय संवाद साधण्यासाठी हिंदी भाषेचा वापर करतात. इंग्रजीचा विचार करता जगभरातील देशांमध्ये शिक्षण, व्यापार आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात संपर्क भाषा म्हणून इंग्रजीचा वापर होताना दिसतो आहे. स्वाहिली भाषेकडेसुद्धा याच दृष्टीने पाहता येते. आफ्रिकेतील बहुतेक देशांमध्ये स्वाहिली ही वेगवेगळ्या भाषिक गटांना जोडणारी संपर्क भाषा म्हणून वापरली जाते.

कृत्रिम संपर्क भाषा:

कधी कधी विशिष्ट उद्देशाने सर्व लोकांना समजेल, शिकायला सोपी असेल अशी सोपी नवीन भाषा तयार केली जाते. या भाषेला "कृत्रिम संपर्क भाषा" म्हणून ओळखले जाते. कृत्रिम संपर्क भाषा या कोणत्याही विशिष्ट प्रदेशाशी संबंधित नसून त्यांची निर्मिती संवाद सुलभ करण्याच्या उद्देशाने केली जाते. आंतरराष्ट्रीय संवाद, विज्ञान, तंत्रज्ञान अशा उद्देशाने तिची निर्मिती झालेली असते. जगातील सर्वात प्रसिद्ध कृत्रिम संपर्क भाषा म्हणून एस्पेरांतो (Esperanto) भाषेकडे पाहता येते. एस्पेरांतो भाषा तयार करण्याचे कारणच होते की, जगभरातील लोक सहज शिकू शकतील आणि एकमेकांशी संवाद साधू शकतील. या भाषेचे व्याकरण साधे, सरळ आणि नियमित आहे, त्यामुळे ती शिकणे सोपे जाते. विविध युरोपियन भाषांमधून अनेक शब्द घेतलेले असल्यामुळे युरोपियन भाषिकांसाठी ती अधिक सुलभ ठरते. आजही विविध देशांमध्ये एस्पेरांतोच्या अभ्यासक्रमांचे आयोजन केले जाते आणि काही समुदाय या भाषेत संवाद साधतात.

४.४.१ संपर्क भाषेची वैशिष्ट्ये:

संपर्क भाषा ही विविध भाषिक समूहाबरोबर संवाद सुलभ करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते. विविध मातृभाषा असलेल्या व्यक्तींमध्ये संवाद घडवून आणण्यासाठी संपर्क भाषेचा उपयोग केला जातो. अशा भाषेचे काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

सहजता, सुलभता:

संपर्क भाषा ही सहज आणि शिकायला अतिशय सुलभ असते. तिची व्याकरण प्रणाली तुलनेने सोपी असते, कारण ती विविध भाषिक पार्श्वभूमी असलेल्या लोकांना जलद गतीने आत्मसात करता यावी हा उद्देश असतो. आंतरराष्ट्रीय संपर्क भाषा म्हणून इंग्रजीला प्राधान्य दिले जाते, याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे तिच्या व्याकरणातील लवचिकता आणि शब्दसंग्रहातील सहजता. यामुळेच जगभरात तिचा वापर अधिक होतो. भारताच्या अनेक राज्यांमध्ये संपर्क भाषा म्हणून इंग्रजी भाषा कार्य करते. भारतीय भाषांच्या तुलनेत तिचे व्याकरण सोपे असलेले दिसून येते.

व्यापकता:

संपर्क भाषा व्यापक स्वरुपात अस्तित्वात असते. जशी ती स्थानिक पातळीवर वापरली जाऊ शकते, तशीच ती आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही महत्त्वाची ठरते. दैनंदिन व्यवहारातील स्थानिक व्यापार, सरकारी व्यवहार यापासून ते जागतिक स्तरावर पर्यटन, आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि कूटनीतीपर्यंत संपर्क भाषा प्रभावी ठरते. जसे महाराष्ट्रात विविध भाषिक समाज गटांमध्ये मराठी भाषेचा उपयोग संपर्क भाषा म्हणून होतो. तर संयुक्त राष्ट्र संघ, जागतिक व्यापार संघटना, आंतरराष्ट्रीय न्यायालय यासारख्या संस्थांमध्ये संपर्क भाषा म्हणून इंग्रजी भाषेचा उपयोग केला जातो. संपर्क भाषा कोणत्याही प्रदेशातील किंवा देशातील बहुतांश लोकांना समजणारी असते. बहुभाषिक समाजांमध्ये, जास्तीत जास्त लोकांना समजेल अशी भाषा संपर्क माध्यम म्हणून स्वीकारली जाते. आफ्रिकेतील विविध प्रांतात म्हणजे केनिया, टांझानिया, युगांडा यांसारख्या देशांमध्ये विविध स्थानिक भाषा अस्तित्वात असूनही स्वाहिली ही प्रमुख संपर्क भाषा म्हणून वापरली जाते. फ्रेंच भाषेचे उदाहरण सुद्धा या संदर्भ पाहता येत. पश्चिम आफ्रिकेतील अनेक देशांमध्ये विविध मातृभाषा, स्थानिक भाषा अस्तित्वात असल्या तरी फ्रेंच ही प्रशासकीय व व्यावसायिक संपर्क भाषा म्हणून प्रचलित आहे.

सार्वजनिकता:

समाजजीवनात केवळ संवादापुरती मर्यादित न राहता संपर्क भाषा प्रशासन, व्यापार, शिक्षण आणि समाजजीवनातही महत्त्वाची भूमिका बजावते. संपर्क भाषा आंतरराष्ट्रीय, व्यापार तसेच देशांतर्गत व्यापार आणि अर्थकारणाच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरते. व्यापारी जगतात व्यवहार, करार, आंतरराष्ट्रीय सौदे इत्यादींसाठी एका समजण्यायोग्य भाषेची गरज असते. शिक्षणाच्या सर्व विभागात माध्यमासाठी संपर्क भाषेचा उपयोग होतो. विविध विद्यापीठे आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था संपर्क भाषांमध्ये अधिकाधिक अध्यापन करतात. शासनव्यवस्थेचा विचारही याच स्वरूपाने करता येतो. शासन व्यवहारातील कायदेशीर प्रक्रिया, सरकारी दस्तऐवज आणि अधिकृत पत्रव्यवहार संपर्क भाषेत होतो. समाजातील विविध समाजगटांना जोडण्याचे कार्य संपर्क भाषा करते. स्थलांतरित लोकांना नव्या समाजात एकरूप होण्यासाठी ती उपयुक्त ठरते. भारतात संपर्क भाषा म्हणून हिंदीचा उपयोग प्रशासकीय कामकाजात केला जातो तर शैक्षणिक व व्यावसायिक क्षेत्रात इंग्रजी संपर्क भाषा म्हणून प्रभावशाली बनलेली दिसून येते आहे.

मध्यस्थी भाषा (Intermediary Language):

वेगवेगळ्या मातृभाषा असलेल्या लोकांमध्ये संवाद साधण्यासाठी मध्यस्थी भाषेची आवश्यकता असते यावेळी संपर्क भाषा या मध्यस्थाचे कार्य पार पडत असते. यावेळी संपर्क भाषा भाषांतर किंवा दुसऱ्या भाषेचा आधार न घेता, थेट परस्पर समजणाऱ्या भाषेच्या रूपात विकसित होते. भारतात गुजराती बंगाली, पंजाबी, राजस्थानी आणि अन्य भाषिक गट परस्पर संवादासाठी हिंदी भाषेचा उपयोग करीत असतात. आंतरराष्ट्रीय स्तराचा विचार केला तर इंग्रजी, स्पॅनिश तसेच अरबी सारख्या भाषा मध्यस्थी भाषा म्हणून कार्यरत आहेत. संपर्क भाषा ही केवळ संवादाचे एक साधन नसून ती विविध संस्कृतींमधील देवाण-घेवाणीचे माध्यमही बनते. लोकांमध्ये परस्पर समज आणि सहकार्य वाढवण्याचे कार्य ती करत असते. इंग्रजी भाषेमुळे वेगवेगळ्या संस्कृती आणि परंपरा यामध्ये देवाण-घेवाण सुलभ झाली आहे.

लवचिकता:

लवचिकता हे वैशिष्ट्य संपर्क भाषेमध्ये विशेषत्वाने दिसून येते. संपर्क भाषा लवचिक असून ती विविध भाषांमधील शब्द आणि वाक्यरचना आत्मसात करते. यामुळे ती अधिक समृद्ध होऊन अधिक लोकांसाठी समजण्यासाठी सोपी ठरते. हिंदी भाषेचा विचार केला तर तिने संस्कृत अरबी, फारसी, इंग्रजी मधील बरेच शब्द स्वीकारले आहेत. इंग्रजी भाषेनेही ग्रीक, लॅटिन, फ्रेंच आणि जर्मन अशा विविध भाषांमधून अनेक शब्द आत्मसात केले आहेत.

४.४.२ संपर्क भाषेची काही उदाहरणे:

संपर्क भाषा	वापरणारा प्रदेश	वापरण्याचे कारण
संस्कृत	प्राचीन भारत	धार्मिक आणि शास्त्रविषयक चर्चा
प्राकृत	मौर्य आणि गुप्त काळ	सामान्य जनतेतील संवाद
हिंदी	भारत	विविध राज्यांतील लोकांमधील संवाद
इंग्रजी	आंतरराष्ट्रीय	व्यापार, शिक्षण आणि विज्ञान
स्वाहिली	आफ्रिकेचा पूर्व भाग	व्यापार आणि सामाजिक संवाद
मँडरिन (चिनी)	चीन व शेजारील देश	व्यापारी आणि प्रशासकीय उपयोग
अरबी	मध्यपूर्व आणि उत्तर आफ्रिका	धार्मिक आणि व्यावसायिक व्यवहार
फ्रेंच	आफ्रिकेचे काही भाग, युरोप	प्रशासकीय आणि व्यापारासाठी
एस्पेरांतो	आंतरराष्ट्रीय	कृत्रिम संपर्क भाषा

४.४.३ संपर्क भाषा म्हणून भारतीय भाषांची भूमिका:

भारतीय भाषांचा विचार करता, भारतात भाषांची विविधता खूप मोठी आहे. त्यामुळे वेगवेगळ्या प्रांतामध्ये वेगवेगळ्या संपर्क भाषा प्रचलित आहेत. भारतात हिंदी, इंग्रजी तसेच अनेक प्रादेशिक भागात लोकांमध्ये संवाद साधण्यासाठी प्रादेशिक भाषा वापरल्या जातात.

देशाच्या वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये त्या भागातील स्थानिक भाषा तर आहेतच त्याचबरोबरच काही विशिष्ट भाषा संपर्क माध्यम म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावतात. भारताच्या पूर्व भागात म्हणजे पूर्व भारतात बांगला आणि आसामी या भाषा मोठ्या प्रमाणावर बोलल्या जातात तिथे त्या संपर्क भाषांप्रमाणे वापरल्या जातात. पश्चिम भारतात गुजराती आणि हिंदी या भाषांचा व्यापक प्रमाणात वापर केला जातो. दक्षिण भारतात, जिथे द्रविडी भाषा प्रामुख्याने बोलल्या जातात, तिथे इंग्रजी आणि काही प्रमाणात हिंदी ही संपर्क भाषा म्हणून कार्यरत असल्याचे दिसून येते. उत्तर भारतात हिंदी ही प्रमुख संपर्क भाषा आहे असून तिथे बहुतेक लोक हिंदीचा वापर करतात. हिंदीबरोबरच इंग्रजी ही भारतातील एक महत्त्वाची संपर्क भाषा आहे, इंग्रजीचा विशेषतः प्रशासकीय कामकाज आणि उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. शालेय शिक्षण, उच्च शिक्षण, न्यायव्यवस्था आणि आंतरराष्ट्रीय संवाद यामध्ये इंग्रजी महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे. अनेक राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या प्रादेशिक भाषांची मातृभाषा म्हणूनही तिची ओळख आहे. आज इंग्रजी ही सर्वसामान्यत: एक प्रभावी आणि प्रमुख संपर्क भाषा बनली आहे. त्यामुळे भारताचा विचार करता भारतातील बहुभाषिक समाजरचनेत संवाद सुलभ करण्यासाठी हिंदी, इंग्रजी बरोबरच मराठी, गुजराती, बंगाली अशा त्या त्या भागात प्रचलित असणाऱ्या प्रादेशिक भाषा या सर्वांचा उपयोग केला जातो.

४.४.४ संपर्क भाषेचे महत्त्व:

बहुभाषिक समूहांमध्ये व्यापार करताना संपर्क भाषा महत्त्वाची ठरते. विविध भाषिक राष्ट्रामध्ये प्रशासन चालवण्यासाठी संपर्क भाषा आवश्यक असते. उदा. भारताचे उदाहरण घेता हिंदी आणि इंग्रजी प्रशासकीय संपर्क भाषा आहेत. जगामध्ये विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि उच्च शिक्षणासाठी इंग्रजी ही जागतिक संपर्क भाषा म्हणून वापरली जात आहे. बहुसांस्कृतिक लोकांमध्ये संवाद घडवण्यासाठी संपर्क भाषा उपयुक्त ठरते. संपर्क भाषेला इंग्रजीत लिंग्वा फ्रँका (Lingua Franca) म्हणतात, ज्याचा अर्थ लोकभाषा किंवा जनभाषा असा होतो. विविधतेने भरलेल्या समाजात परस्पर संपर्क साधण्याचे कार्य संपर्क भाषा करते आणि ती राज्यस्तरावर किंवा प्रादेशिक वेगवेगळी असू शकते. आज जागतिक स्तरावर संपर्क साधण्यासाठी इंग्रजी भाषेचा प्रभाव वाढत असून, ती आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सातत्याने प्रबळ होत आहे. विकसित देशांमध्ये, म्हणजे अमेरिका, फ्रान्स, जपान, ब्रिटन, जर्मनी येथे संपर्क भाषा तीच त्या देशाची प्रशासकीय भाषा किंवा राष्ट्रभाषा राहते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर इंग्रजी ही संपर्क भाषा म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे आणि तिच्या उपयोगात सातत्याने वाढ होत आहे. भारतात हिंदी भाषेला विशेष दर्जा प्राप्त असून ती संपर्क भाषा, राजभाषा आणि राष्ट्रभाषा म्हणून भूमिका बजावत आहे.

४.४.५ समर्क भाषेच्या मर्यादा आणि आव्हाने:

भारत हा भाषिक विविधतेचा अद्वितीय संगम असून भारतात शेकडो स्थानिक आणि प्रादेशिक भाषा अस्तित्वात आहेत. भारतामध्ये असणाऱ्या या विविधतेमुळे परस्पर संवाद आणि सामाजिक, आर्थिक तसेच सांस्कृतिक देवाणघेवाण सुलभ होण्यासाठी संपर्क भाषांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भारतात मुख्यत: हिंदी आणि इंग्रजी या प्रमुख संपर्क भाषा असल्या तरी, विविध भौगोलिक आणि भाषिक प्रदेशांमध्ये स्थानिक संपर्क भाषांचेही वर्चस्व

दिसून येते. तथापि, संपर्क भाषांचा अतिवापर आणि त्यांना दिले जाणारे विशेष प्राधान्य यामुळे स्थानिक भाषांसाठी गंभीर धोका निर्माण करू शकते.

संपर्क भाषेचा अतिरेक आणि स्थानिक भाषांवरील परिणाम:

संपर्क भाषेच्या अतिरेकामुळे स्थानिक भाषांची वाढ खुंटते आहे आणि त्या हळूहळू दुर्लक्षित होत चालल्या आहेत. आज समाजातील काही समुदायांना त्यांच्या मातृभाषेऐवजी संपर्क भाषा वापरण्याची आवश्यकता भासते, परिणामी त्यांच्या मूलभूत भाषिक आणि सांस्कृतिक ओळखीवर परिणाम होतो आहे. संपर्क भाषेच्या प्रभावाची व्यापकता इतकी वाढत आहे की, अनेक ठिकाणी स्थानिक भाषा शिकण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे. परिणामी स्थानिक भाषांचे हस्तांतरण पुढील पिढ्यांकडे कमी प्रमाणात होत आहे. त्यामुळे आज अनेक स्थानिक भाषा नामशेष होण्याच्या उंबरठ्यावर उभ्या आहेत.

स्थानिक भाषा लोप पावल्या तर त्या भाषांशी निगडित संस्कृती, परंपरा, साहित्य आणि लोककला यांनाही मोठा फटका बसतो. भाषा ही केवळ संवादाचे एक साधन नसते तर ती समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचे आणि सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक असते. त्यामुळे स्थानिक भाषांचे संवर्धन न झाल्यास त्या संबंधित समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक अस्तित्वावरही परिणाम होण्याची शक्यता निर्माण होते.

संपर्क भाषेचे सामाजिक आणि आर्थिक महत्त्व:

संपर्क भाषा केवळ संवाद साधण्याचे कार्य करते असे नव्हे, तर समाजातील सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीच्या दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. विविध भाषिक समुदायांमध्ये परस्पर संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी ती आवश्यक ठरते. उदाहरणार्थ, व्यापार, शिक्षण, प्रशासन आणि न्यायव्यवस्था यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये एकसंध संवाद साधण्यासाठी संपर्क भाषांचा उपयोग केला जातो.

जगभरातील अनेक देशांत त्यांच्या त्यांच्या गरजेनुसार विविध संपर्क भाषा विकसित झालेल्या आहेत. उदाहरणार्थ, युरोपियन युनियनमध्ये इंग्रजी, फ्रेंच आणि जर्मन यांसारख्या संपर्क भाषा वापरल्या जाताना दिसतात. आफ्रिकन खंडात स्वाहिली आणि फ्रेंच प्रमुख संपर्क भाषा पाहायला मिळतात. आज भारतात इंग्रजी ही प्रशासकीय आणि उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रातील संपर्क भाषा म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावते, तर हिंदी उत्तर आणि मध्य भारतात संवादाचे प्रमुख साधन आहे. तथापि, संपर्क भाषेच्या प्रभावामुळे स्थानिक भाषांकडे दुर्लक्ष न करता त्यांचे संवर्धन करणेही तितकेच महत्त्वाचे ठरते.

संपर्क भाषा ही फक्त राष्ट्रीय स्तरापुरती मर्यादित नसून, ती जागतिक स्तरावरही लागू होते. उदाहरणार्थ, इंग्रजी ही अनेक आंतरराष्ट्रीय स्तरांवरील व्यवहारांसाठी संपर्क भाषा म्हणून कार्य करते आहे. म्हणजे विविध भाषा बोलणाऱ्या गटांमध्ये संवाद साधण्यासाठी जी भाषा वापरली जाते, तिला संपर्क भाषा म्हणतात.

एकूणच संपर्क भाषा समाजासाठी अत्यंत आवश्यक आहे, तिच्यामुळे समाजातील परस्पर विचारविनिमयाचे माध्यम उपलब्ध होते. परंतु, स्थानिक भाषा आणि संस्कृतींचे जतन करण्याची जबाबदारी देखील तितकीच महत्त्वाची आहे. स्थानिक भाषांचा लोप पावणे

म्हणजे केवळ संवादाचे माध्यम हरवणे नसून, त्या समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीवरही घाला घालणे होय. म्हणूनच संपर्क भाषा आणि स्थानिक भाषा यामध्ये संतुलन साधणे ही काळाची गरज आहे. प्रामुख्याने सरकारी धोरणे, शैक्षणिक उपक्रम आणि भाषिक जागरूकता अभियानांच्या माध्यमातून स्थानिक भाषांचे संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक आहे, जेणेकरून जगभरातील सामाजिक विविधता टिकून राहील आणि सांस्कृतिक वारसा जोपासला जाईल.

४.४.६ मराठी: एक प्रभावी संपर्क भाषा:

केवळ महाराष्ट्राची प्रमुख भाषा म्हणून मराठी भाषेची ओळख नसून ती भारताच्या विविध भागांमध्ये वापरली जाणारी एक महत्त्वाची संपर्क भाषा आहे. मराठी भाषिक लोक महाराष्ट्रात, महाराष्ट्राबाहेरील अनेक राज्यांमध्ये आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. त्यामुळे मराठी भाषेची व्याप्ती स्थानिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विस्तारलेली आहे. या सर्वच ठिकाणी विविध भाषिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेल्या लोकांमध्ये संवाद साधण्याचे कार्य मराठी प्रभावीपणे पार पाडते. महाराष्ट्र राज्यात केवळ मराठी भाषिक राहतात असे नाही, तर महाराष्ट्रात अन्य भाषिक समुदायदेखील मोठ्या प्रमाणावर राहत आहेत. या सर्व समुदायांमध्ये संवाद साधण्यासाठी मराठी अत्यंत प्रभावशाली आणि महत्त्वाची संपर्क भाषा बनते. महाराष्ट्राच्या अंतर्गत विचार करता, कोकणी, हिंदी, गुजराती, तेलुगू, उर्दू, राजस्थानी, कन्नड, बंगाली आदी भाषिक समाज मोठ्या प्रमाणावर वास्तव्यास आहेत. यातील भाषिक गट परस्पर संवादासाठी आणि व्यवहारासाठी मराठी भाषेचा वापर करतात. सरकारी व्यवहार, शैक्षणिक संस्था, व्यवसाय आणि दैनंदिन जीवनात मराठी ही संपर्काचे प्रमुख माध्यम ठरते. मुंबई, पुणे, ठाणे, नागपूर यांसारख्या मोठमोठ्या शहरांमध्ये स्थलांतरित लोक मोठ्या प्रमाणावर मराठी शिकतात आणि तीचा उपयोग सुद्धा करतात.

राष्ट्रीय स्तरावर मराठी एक संपर्क भाषा म्हणून विचार करता, मराठी केवळ महाराष्ट्रापुरती सीमित नसून, भारताच्या इतर राज्यांमध्येही मोठ्या प्रमाणावर मराठी भाषिक समुदाय आहेत ते मराठी भाषेचा मोठ्या प्रमाणात वापरही करतात असे दिसून येते. त्यामुळे मराठी एक संपर्क भाषा म्हणून पाहायचे झाले तर विविध स्तरांवर मराठीचा संवादासाठी उपयोग केला जातो. महाराष्ट्राच्या जवळ असणाऱ्या गोवा, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, गुजरात, तामिळनाडू आणि आंध्र प्रदेश या सीमावर्ती राज्यांमध्ये मराठी भाषिक मोठ्या प्रमाणावर आहेत. महाराष्ट्राबरोबर महाराष्ट्राबाहेरही अनेक ठिकाणी मराठी भाषेचा व्यवसाय, शिक्षणामध्ये तीच उपयोग होतो. मुंबईसारख्या आर्थिक राजधानीत विविध राज्यांतून आलेल्या लोकांसाठी मराठी संवादाचे प्रभावी साधन ठरते.

मराठीचा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विचार करता, महाराष्ट्रातील अनेक लोक परदेशात स्थायिक झाले आहेत. त्यामुळे तेथे मराठी भाषेचा उपयोग केला जात आहे. परिणामी मराठी भाषेचा प्रभाव आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही वाढत आहे. गेल्या काही दशकात संयुक्त अरब, अमेरिका, कॅनडा, ब्रिटन आणि ऑस्ट्रेलिया यांसारख्या देशांमध्ये मराठी भाषिक मोठ्या प्रमाणावर राहत आहेत. त्यामुळे परदेशात मराठी भाषा संवादाचे हळूहळू प्रभावी माध्यम ठरत असून, समाजकार्य, कला, साहित्य आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातही मराठीचा

वापर वाढत आहे. परदेशात कार्यरत असणारी अनेक परदेशस्थ मराठी मंडळे आणि संघटनांमार्फत मराठी भाषेच्या जतनासाठी आणि प्रचारासाठी विशेष प्रयत्न केले जातात.

बहुभाषिक समाजात मराठी भाषेचे महत्त्व अधिक अधोरेखित करता येते. बहुभाषिक समुदायांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी मराठी प्रभावीपणे मदत करते. भारतामध्ये बोलल्या जाणाऱ्या हिंदी, गुजराती यांसारख्या काही भारतीय भाषांशी साम्य साधणारी असल्याने सहज शिकता येते. परिणामी ती विविध भाषक समाजगटांना जोडण्याचे महत्त्वाचे कार्य पार पाडते. तसेच समाजातील शिक्षण, व्यवसाय आणि प्रशासकीय व्यवहारांमध्ये मराठी भाषा संवादाचे प्रभावी माध्यम बनली आहे. म्हणूनच मराठी ही महाराष्ट्र आणि आसपासच्या राज्यांमध्ये एक प्रभावी संपर्क भाषा आहे. विविध भाषिक लोकांमधील संवाद सुलभ करण्यासाठी मराठीची महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. तिचा उपयोग जीवनव्यवहाराच्या सर्वच क्षेत्रात म्हणजे व्यवसाय, प्रशासन, शिक्षण आणि समाजजीवनाच्या इतरही विविध क्षेत्रांत प्रमुख संपर्क माध्यम म्हणून केला जातो. तसेच राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही मराठी भाषिक समुदाय मोठ्या प्रमाणावर असल्याने मराठीचा प्रभाव दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यामुळे सध्या मराठी ही केवळ प्रादेशिक भाषा नसून, एक व्यापक आणि प्रभावी संपर्क भाषा म्हणून महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.

४.५ उपभाषा

भाषाशास्त्राच्या अध्ययनात भाषा, बोली आणि उपभाषा या संकल्पनांना विशेष महत्त्व आहे. भाषा ही एक जगातील मोठी आणि व्यापक प्रणाली असून ती विविध बोलींमध्ये विभागली गेली आहे. बोलींच्या विकासप्रक्रियेचा विचार करता, काही बोलींना व्यापक प्रमाणावर मान्यता मिळते आणि त्यांना प्रमुख भाषा म्हणून प्रतिष्ठा मिळते, तर काही बोली विशिष्ट प्रदेशापुरत्या मर्यादित राहतात. याच पार्श्वभूमीवर भाषाशास्त्रातील उपभाषा ही संकल्पना उभी राहते.

उपभाषा म्हणजे प्रमुख भाषेच्या एखाद्या शाखेतील विशिष्ट अशी बोली, जी त्या भाषेशी साम्य राखूनही स्वत:चे स्वतंत्र भाषिक वैशिष्ट्ये जपते. म्हणजे ती प्रमुख भाषेच्या मूळ वैशिष्ट्यांपासून फारकत घेत नाही, परंतु ती विशिष्ट भौगोलिक, सामाजिक, ऐतिहासिक किंवा सांस्कृतिक प्रभाव अशा विविध कारणांमुळे काही प्रमाणात वेगळी ठरते.

मुख्य भाषेच्या शाखेतील विशिष्ट बोली म्हणजे उपभाषा. ती मुख्य भाषेच्या विस्तारित क्षेत्राचा भाग असून हेच उपभाषेचे वापरक्षेत्र असते. म्हणूनच तिचे मूळ भाषेशी मोठ्या प्रमाणात साम्य असलेले पहावयास मिळते. शिवाय यासाठी मुख्य भाषेच्या लिपीचा उपयोग केला जातो. बहुतांश उपभाषा तोंडी स्वरुपात अस्तित्वात असतात. उपभाषा हे एखाद्या भाषेचे स्थानिक रूप असते. म्हणजे भाषा परिवारातील एक विशिष्ट स्वरूप असते. उपभाषा प्रमाणित किंवा अप्रमाणित असू शकते. लहान – मोठ्या प्रमाणात तिचा उपयोग केला जाऊ शकतो. विशिष्ट प्रदेश, जातीय किंवा सामाजिक गटांमध्ये तिचा उपयोग केला जातो. तिच्या उच्चार, व्याकरण आणि शब्दसंग्रह यात वेगळेपणा असतो. तिच्या लिखित स्वरूपाचा विचार करता काही त्यांचे लीपिकरण केले जाते म्हणजे उपभाषा अर्थात बोलीला क्वचित

प्रमाणात लिपी असते. महाराष्ट्रात मराठी भाषेच्या विविध उपभाषा भौगोलिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विविधतेनुसार विकसित झाल्या आहेत.

महाराष्ट्रात बोलल्या जाणाऱ्या प्रमुख उपभाषा यांचा विचार करता, कोकणातील मराठीत विशिष्ट कोकणी शब्दसंग्रह आणि ध्वनीची वैशिष्ट्ये आढळून येतात म्हणून आपण त्यांना कोकणी उपभाषा म्हणून ओळखतो. विदर्भात बोलल्या जाणाऱ्या मराठीवर हिंदी आणि तेलुगू भाषेचा प्रभाव जाणवतो. ती वैदर्भीय उपभाषा. खानदेशात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीत गुजराती आणि अहिराणीचा प्रभाव आढळतो. ती खानदेशी. तसेच महाराष्ट्रात मराठवाडी एक उपभाषेचा प्रकार आढळून येतो जिच्यावर उर्दू आणि हिंदीचा प्रभाव दिसून येतो.

उपभाषेच्या संदर्भात भाषाशास्त्रज्ञांची मते:

- भाषाशास्त्र अभ्यासक ब्लूमफिल्ड यांच्या मते, उपभाषा ही मूलभूत भाषेच्या विविधतेपैकी एक प्रकार असते, जिच्यात स्थानिक विशेषता दिसून येतात.

- भाषाशास्त्रज्ञ ट्रीगर यांच्या म्हणण्यानुसार, उपभाषा ही प्रमुख भाषेच्या तुलनेत कमी प्रमाणात प्रमाणित असते आणि विशिष्ट समुदायापुरतीच मर्यादित राहते.

- ग्नौ (Gneuss) यांच्या मते, उपभाषा ही विशिष्ट प्रदेशात वापरली जाणारी बोली असून ती प्रमुख भाषेशी तिचा जवळचा संबंध असतो.

भाषाशास्त्र अभ्यासक लिओनार्ड ब्लूमफिल्ड यांनी आपला विचार मांडताना म्हटले आहे, उपभाषा (Dialect) ही मूलभूत भाषेच्या विविधतेपैकी एक प्रकार असते, जिच्यात स्थानिक विशेषता दिसून येतात. म्हणजेच, कोणतीही भाषा स्थिर नसते; ती काळपरत्वे, प्रदेशपरत्वे बदलत असते. या बदलांमुळे भाषेच्या विविध शाखा तयार होतात, ज्या उपभाषा म्हणून ओळखल्या जातात. उपभाषा ही मूळ भाषेच्या तुलनेत एक स्वतंत्र भाषिक रूप असते, तिच्या उच्चार, व्याकरण आणि शब्दसंपत्तीमध्ये स्थानिक वैशिष्ट्ये आढळून येतात. ब्लूमफिल्ड यांनी भाषेच्या विविधतेकडे भौगोलिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून पाहिलेले दिसून येते. कोणत्याही भाषेची विशुद्ध, एकसंध आणि अपरिवर्तनीय अशी एकच रूपे असत नाहीत, तर ती समाजाच्या गरजांनुसार विकसित होत असतात. त्यामुळे, ज्या परिसरात, प्रदेशात लोक राहतात त्या भागातील सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि सामाजिक घटक भाषेवर प्रभाव टाकतात व त्यामुळे वेगवेगळ्या उपभाषा निर्माण होतात. मराठी भाषेचे उदाहरण पाहता कोकणी, वऱ्हाडी, अहिराणी, मालवणी यांसारख्या उपभाषा आढळतात. मराठीच्या सर्वच उपभाषा मराठी भाषेच्या मूलभूत तत्त्वांचे पालन करतात, असे असले तरी त्यांच्या उच्चारपद्धती, व्याकरणाच्या काही वैशिष्ट्यांमध्ये आणि स्थानिक शब्दसंपदेमध्ये लक्षणीय भेद जाणवतो. उदाहरणार्थ कोकणीमध्ये मराठी भाषेत वापरल्या जाणाऱ्या अनेक शब्दांचे वेगळे रूप आढळते – ‘कुठे’ ऐवजी ‘कशे’ आणि ‘काय’ ऐवजी ‘कितें’ अशी रूपे कोकणीत आढळतात. ब्लूमफिल्ड यांच्या भाषाशास्त्रीय सिद्धांतानुसार, उपभाषा ही भाषेच्या उत्क्रांतीचा महत्त्वाचा टप्पा असतो. पुढे वेळेनुसार काही उपभाषा स्वतंत्र भाषा म्हणून विकसित होऊ शकतात.

भाषाशास्त्रज्ञ ब्रुस ट्रीगर यांच्या मतानुसार, उपभाषा ही प्रमुख भाषेच्या तुलनेत कमी प्रमाणात प्रमाणित असते आणि ती प्रामुख्याने विशिष्ट समुदायापुरतीच मर्यादित राहते.

म्हणजे असे की, कोणत्याही भाषेच्या उपभाषेचे प्रमाणबद्ध स्वरूप असत नाही. ती उपभाषा अधिकतर स्थानिक बोली, प्रादेशिक शब्दसंपत्ती, विशिष्ट व्याकरणिक रचना आणि उच्चारांसह विकसित होते. प्रमाणित भाषा ही लेखन, शिक्षण आणि प्रशासनाच्या माध्यमातून अधिक प्रमाणबद्ध केली जाते, तर उपभाषा ही मुख्यतः बोली स्वरूपात अस्तित्वात असते आणि विशिष्ट समुदायामध्ये संवादाचे साधन म्हणून उपयोजिली जाते. उपभाषा प्रामुख्याने विशिष्ट प्रदेशातील किंवा समुदायातील लोकांमध्ये संवाद साधण्यासाठी वापरली जाते, त्यामुळे तिचा विस्तार मर्यादित राहतो. अनेकदा उपभाषांमध्ये लिपीचा अभाव असलेला दिसून येतो किंवा ती प्रमाणित लेखनाच्या स्वरूपात विकसित होत नाही. त्यामुळे ती केवळ तोंडी, संवादासाठी मर्यादित राहते आणि कालांतराने तिच्या शब्दसंपदेत मोठे बदल होऊ शकतात. महाराष्ट्रात बोलल्या जाणाऱ्या अहिराणी, वऱ्हाडी, मालवणी या उपभाषा विशिष्ट प्रदेशापुरत्या मर्यादित आहेत. उपभाषा समाजाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक अंगाने विकसित होतात. तिचा वापर प्रामुख्याने स्थानिक व्यवहारांमध्ये केला जातो. मात्र प्रमाण भाषेच्या प्रभावामुळे अनेक उपभाषा नामशेष होण्याच्या मार्गावर येतात. आज शहरीकरण, शिक्षण आणि तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे उपभाषांचे प्रमाण कमी होत आहे. आज लोक प्रमाणित भाषेचा अधिकाधिक वापर करू लागतात.

भाषाशास्त्रज्ञ ग्नौ (Gneuss) यांच्या मतानुसार, उपभाषा ही विशिष्ट प्रदेशात वापरली जाणारी बोली असते आणि ती प्रमुख भाषेशी जवळचा संबंध ठेवते. याचा अर्थ असा की, कोणतीही उपभाषा ही पूर्णतः स्वतंत्र भाषा नसते तर ती मूळ भाषेच्याच शाखेप्रमाणे विकसित झालेली असते. उपभाषेचे शब्द, व्याकरण आणि उच्चार पद्धती प्रमाणित भाषेच्या तुलनेत वेगळे असतात हे खरे तरीही तिचा मूळ भाषेशी असलेला संबंध तुटत नाही. उपभाषा त्या त्या प्रदेशातील स्थानिक लोकांनी विकसित केलेली असते. उपभाषेत भौगोलिक, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा प्रभाव दिसून येतो. मराठीच्या बोली मराठी भाषेच्या प्रमाणित स्वरूपापेक्षा वेगळ्या असल्या, तरी त्या मराठी भाषेपासून पूर्णतः वेगळ्या नाहीत. वऱ्हाडी बोलीत "काय करतोस?" याऐवजी "काय करीतोस?" म्हटले जाते. ग्नौ यांच्या मताप्रमाणे, उपभाषेच्या अस्तित्वामुळे भाषेची समृद्धी होते. जगातील कोणत्याही भाषेची एकच निश्चित आणि अपरिवर्तनीय अशी रूपे नसतात, तर त्या भाषेच्या वेगवेगळ्या भागांत तिच्या विविध छटा आढळतात. उपभाषा ही समाजाच्या दैनंदिन व्यवहारात महत्त्वाची भूमिका बजावते. ती स्थानिक लोकांच्या ओळखीचा आणि संवादाचा तो महत्त्वाचा भाग असतो. उपभाषेचा वापर प्रामुख्याने बोलचालीत अधिक असतो तर प्रमाणित भाषा शिक्षण, प्रशासन आणि लेखनामध्ये अधिक प्रचलित असते.

४.५.१ उपभाषेची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

भौगोलिक वैशिष्ट्ये:

उपभाषा ही विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशाशी निगडित असल्यामुळे त्या प्रदेशातील लोक त्यांच्या स्थानिक भाषिक शैलीनुसार संवाद साधत असतात. अर्थात विविध प्रदेशानुसार ज्या भागात लोक राहतात, त्या भागाच्या भौगोलिक परिस्थितीचा त्यांच्या भाषेवर मोठा प्रभाव पडतो. यामुळे भाषेच्या विविध शाखा निर्माण होत असतात. त्यातून वेगवेगळ्या उपभाषा विकसित होतात. मराठी भाषेच्या विविध उपभाषा त्यांच्या भौगोलिक स्थानावर आधारित

आहेत. महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशातील लोकांच्या उपभाषा वेगवेगळ्या आहेत. वऱ्हाडी विदर्भातील प्रमुख उपभाषा असून विदर्भातील लोक वऱ्हाडी बोलतात. वऱ्हाडी बोलीत "काय करतोस?" ऐवजी "काय करीतोस?" असे म्हटले जाते. तसेच, 'ह्या' ऐवजी 'या' आणि 'तुम्ही' ऐवजी 'तुमी' असा उच्चार केला जातो. उदाहरणार्थ, "तुमी कुटं चालालाय?" (तुम्ही कुठे चालले आहात?) अशी रूपे दिसून येतात. कोकण किनारपट्टीतील उपभाषा म्हणून कोकणीची ओळख आहे. कोकण परिसरातील लोक कोकणी बोलतात. येथे मराठी भाषेच्या तुलनेत उच्चार थोडे वेगळे आढळतात. कोकणीत "काय झाले?" याऐवजी कोकणीमध्ये 'कितें जलं?' असे म्हटले जाते. यातील 'कितें' हा शब्द प्रमाण मराठीतील 'काय' या शब्दाच्या जागी उपयोजिला जातो. उत्तर महाराष्ट्रातील उपभाषा म्हणून अहिराणीकडे पहिले जाते. खानदेश भागात बोलली जाणारी ही एक महत्त्वाची उपभाषा आहे. येथे "तू कुठे जात आहेस?" या प्रश्नाऐवजी "तू कुटं जातू?" असे विचारले जाते. तसेच, 'डोळा' ऐवजी 'डोला', 'बोलतो' ऐवजी 'बुलतो' असे उच्चार आढळतात.

व्याकरणातील बदल:

उपभाषा ही मूळ भाषेच्या व्याकरणासोबत संलग्न असली तरी, तिच्या वापरात काही महत्त्वाचे व्याकरणिक बदलही आढळून येतात. हे बदल मुख्यतः व्याकरणातील क्रियापदांच्या रूपांत, वाक्यरचनेत, विशेषणांच्या वापरात किंवा नामांचे विभक्ती रूपांतर यात दिसून येतात. उपभाषा विशिष्ट प्रदेशाशी निगडित असते त्यामुळे स्थानिक लोकांच्या बोलण्याच्या पद्धतीमुळे काही विशिष्ट व्याकरणिक वैशिष्ट्ये विकसित होतात. उदाहरणार्थ, मराठीतील "तो आला आहे" हे प्रमाण मराठीतील वाक्य "तो आलाय" असे सरळ आणि सोप्या पद्धतीने वऱ्हाडी बोलीत रूपांतरित होते. अहिराणी बोलीत, "तू जेवला का?" याऐवजी "तू जेवलास का?" किंवा "तू जेवलाय का?" असे होते. कोकणी आणि मालवणी बोलीत, "तो घरी आहे" या वाक्याचा "तो घरी आसता" हा बदल होतो, म्हणजे या ठिकाणी 'आहे' च्या जागी 'आसता' हे क्रियापद वापरले जाते. अशाच प्रकारे हिंदीचे उदाहरण देता येईल. हिंदी भाषेच्या अवधी उपभाषेत काही ठराविक व्याकरणिक फरक स्पष्टपणे दिसून येतात.

शब्दसंपत्तीतील विविधता:

प्रत्येक भाषेच्या प्रत्येक उपभाषेमध्ये स्थानिक संस्कृतीच्या प्रभावामुळे स्वतंत्र शब्दसंपत्ती विकसित होते. निर्माण झालेले नवीन शब्द त्या प्रदेशाच्या भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमीनुसार ठरतात. यामुळेच एकच मूळ भाषा असली तरी तिच्या वेगवेगळ्या उपभाषांमध्ये अर्थपूर्ण शब्दांमध्ये मोठा फरक दिसून येतो. यातील शब्द स्थानिक लोकांच्या दैनंदिन जीवनशैलीशी निगडित असतात. बहुतेक वेळा ते प्रमाणित भाषेत वापरले जात नाहीत किंवा त्यांचे अर्थ वेगळे असतात. प्रमाण मराठीत 'मुलगा' हा शब्द अधिक प्रचलित असून वऱ्हाडी बोलीत, 'लहान मुलगा' यासाठी 'पोरगा' हा शब्द वापरला जातो. अहिराणीत, 'बसतो' ऐवजी 'राहतो' असा शब्दप्रयोग होतो. उदा. "तो घरी राहतो" ऐवजी "तो घरान रायी" असे म्हटले जाते.

उच्चारांतील वेगळेपणा:

ब्लूमफिल्ड यांच्या मतानुसार, प्रत्येक उपभाषेतील उच्चार पद्धती वेगळी असते, याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे त्या प्रदेशातील स्थानिक लोकांच्या बोलण्याच्या सवयी, भौगोलिक परिस्थिती आणि भाषेच्या ऐतिहासिक विकासावर उच्चार पद्धती अवलंबून असते. उपभाषेतील उच्चारांचा वेगळेपणा हा प्रामुख्याने स्वर (vowel) आणि व्यंजन (consonant) यांतील बदलांमुळे निर्माण होतो तसाच तो शब्दांतील लयबद्धतेमुळे निर्माण होतो. काही उपभाषांमध्ये विशिष्ट अक्षरांच्या उच्चारात भेद जाणवतो. तर काही ठिकाणी शब्दांना अनोखी लय वापरली जाते. अहिराणी बोलीत याचा उच्चार "काय जलं?" तर प्रमाण मराठीत "काय झाले?" असे विचारले जाते. "कोण आहे?" या वाक्याला अहिराणी बोलीत "कोन हाय?" असे म्हटले जाते, म्हणजे ‘ण’ चा उच्चार ‘न’ असा होतो. वऱ्हाडी मध्ये कुठे जात आहेस?" याचा उच्चार वऱ्हाडी बोलीत "कुटं जातूस?" होतो तर "हे काय आहे?" याऐवजी "हे काय हाय?" असा बदल दिसून येतो. या ठिकाणी ‘आहे’ चा उच्चार ‘हाय’ असा होतो. अशीच उदाहरणे कोकणीची तसेच इतर उपभाषांची देता येतील.

सामाजिक प्रभाव:

ब्लूमफिल्ड यांच्या मतानुसार, भाषेचा विकास केवळ भौगोलिक आणि व्याकरणिक फरकांवर अवलंबून नसतो. समाजाच्या विविध घटकांनुसारही भाषेच्या उपभाषा वेगवेगळ्या स्वरूपात विकसित होतात. समाजातील आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि व्यावसायिक घटक यांचा परिणाम भाषेच्या शैलीवर होत असतो. विशेषतः शहरी आणि ग्रामीण भागातील भाषाशैलीत मोठा फरक जाणवतो, कारण या दोन्ही समाजांचे स्तर जीवनमान, शिक्षणाची पातळी आणि संवादाची गरज वेगवेगळी असते. ग्रामीण भागातील समाज अधिक पारंपरिक, स्थानिक संस्कृतीशी निगडित आणि रोजच्या व्यवहाराला धरून असतो. त्यामुळे, ग्रामीण उपभाषेमध्ये स्थानिक संदर्भ, शेती, निसर्ग आणि पारंपरिक ज्ञान यांचा मोठा प्रभाव असतो. ग्रामीण भाषाशैली गावरान शब्द, सोपी वाक्यरचना आणि संवादात थेटपणा यांनी सजलेली असते. ग्रामीण भागात "जेवण झाले का?" या प्रश्नाऐवजी "जेवलं का रे?" असे सहजतेने विचारले जाऊ शकते. प्रदेशानुरूप त्यात भिन्नत्व असू शकते. शहरी भागातील समाज अधिक गतिशील, औद्योगिक आणि आधुनिकतेशी जुळवून घेणारा असल्याने, त्यांची भाषा अधिक प्रमाणित आणि मिश्रित असते. शहरांमध्ये विविध बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक विविध पार्श्वभूमीचे लोक राहत असल्याने, उपभाषेवर इतर भाषांचा प्रभाव अधिक दिसून येतो. शहरी भाषेत इंग्रजी शब्दांचा सहज वापर, व्यावसायिक संभाषणाची लय आणि थोडा औपचारिक पद्धतीचा संवाद आढळतो. शहरांमध्ये "भेळ ट्राय करायची का?", "काय प्लॅन आहे?" अशी इंग्रजी मिश्रित वाक्य अधिक ऐकायला मिळते. समाजातील वेगवेगळ्या आर्थिक आणि व्यावसायिक स्तरांमुळेही उपभाषा बदलताना दिसते. व्यावसायिक क्षेत्रात वापरण्यात येणारी भाषा अधिक औपचारिक आणि व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध तर दैनंदिन जीवन व्यवहारांमध्ये अधिक अनौपचारिक आणि संक्षिप्त भाषा वापरण्यात येते. उदाहरणार्थ "आजच्या बैठकीत आपण पुढील धोरणांवर चर्चा करूया." असा व्यावसायिक संवाद असू शकतो. तर "मीटिंगमध्ये काय बोलायचंय?" हा संवाद सामान्य संवाद राहील. शिक्षणाच्या पातळीवरूनही भाषाशैलीत फरक पडतो. उच्चशिक्षित लोक प्रमाण भाषा वापरण्याचा प्रयत्न करतात, तर अल्पशिक्षित किंवा

अशिक्षित लोक अनौपचारिक शिक्षण घेतलेल्या लोकांच्या भाषाशैलीत अधिक बोलीचा प्रभाव असतो.

सांस्कृतिक प्रभाव:

भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नाही तर ती समाजाच्या सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक जडणघडणीचे प्रतिबिंब असते. कोणत्याही भाषेच्या उपभाषा त्या प्रदेशातील परंपरा, लोकसंस्कृती, चालीरीती, व्यवसाय, खाद्यसंस्कृती, लोककला आणि धार्मिक श्रद्धा यांच्यावर आधारलेल्या असतात. त्यामुळे, प्रत्येक उपभाषेला स्वतंत्र सांस्कृतिक वारसा असतो. कोणत्याही एखाद्या प्रदेशातील परंपरा, सण-उत्सव, लोककथा आणि धार्मिक चालीरीती यांचा थेट प्रभाव त्या भागातील उपभाषेवर दिसतो. वऱ्हाडी बोलीत "जावई नवा, गावचा हवा" ही म्हण पारंपरिक लोकसंस्कृतीशी निगडित आहे. तसेच गोंधळ, भारुड, तमाशा या लोककलांमुळे बोलण्यात विशिष्ट शब्द आणि त्यांची विशिष्ट धाटणी आढळते. खाद्यसंस्कृतीचाही भाषेवर फार मोठा प्रभाव असतो. उपभाषांमध्ये विशिष्ट पदार्थांचे स्थानिक नाव आणि त्यावर आधारित म्हणी आढळतात. मासेमारी आणि समुद्रकिनाऱ्याशी संबंधित असल्याने, 'सुरमई', 'बांगडा', 'शिंपले' यांसारखे मासळीविषयक शब्द कोकणी बोलीत प्रचलित आहेत. तर कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्रात "भाताच्या कुंडीत पोळीचा तुकडा" (अयोग्य मिश्रण) अशा अनेक म्हणीही दिसून येतात. प्रत्येक प्रदेशातील लोककलांमध्ये, नाटकांमध्ये आणि लोकसाहित्यामध्ये त्या भागाच्या उपभाषेचा मोठा वाटा असतो. तसेच धर्म, श्रद्धा आणि परंपरांमुळे विशिष्ट शब्दप्रयोग निर्माण होतात. उपभाषांमध्ये स्थानिक दैवतांची नावे, धार्मिक विधींशी संबंधित विशेष संज्ञा आणि प्रार्थनासंबंधी शब्द मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात. स्थानिक व्यवसायाचाही उपभाषेवर प्रभाव पडत असतो. त्या त्या परिसरामध्ये जे उद्योग-धंदे अधिक आहेत तेथील बोलीमध्ये त्याच्याशी संबंधित शब्द अधिक आढळतात. इतिहासातील घटनांमुळे उपभाषांमध्ये काही विशिष्ट शब्दांचा शिरकाव होत असतो. पोर्तुगीजांच्या आक्रमणानंतर 'मेज' (टेबल), 'टोपी' (टोपी), 'खिडकी' (विंडो) असे अनेक शब्द कोकणी भाषेत तसेच मराठीतही समाविष्ट झाले आहेत.

४.५.२ उपभाषेची काही उदाहरणे:

मराठी भाषेच्या उपभाषा	**हिंदी भाषेच्या उपभाषा**	**गुजराती भाषेच्या उपभाषा**	**तमिळ भाषेच्या उपभाषा**
अहिराणी – खानदेशातील (धुळे, जळगाव, नंदुरबार) प्रचलित उपभाषा.	**अवधी** – उत्तर प्रदेश आणि मध्य प्रदेशात प्रचलित, तुलसीदास यांनी रामचरितमानस या ग्रंथासाठी वापरली.	**काठीवारी गुजराती** – सौराष्ट्रातील प्रचलित उपभाषा.	**कोंगु तमिळ** – तमिळनाडूच्या पश्चिम भागात प्रचलित.
वऱ्हाडी – विदर्भातील विशेषतः अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशीम	**बुंदेली** – मध्य प्रदेश आणि उत्तर प्रदेशातील बुंदेलखंड प्रदेशात	**चरणी गुजराती** – गुजरातच्या काही भागांमध्ये प्रचलित.	**मदुराई तमिळ** – मदुराई आणि आसपासच्या भागात वापरली जाते

जिल्ह्यात प्रचलित.	प्रचलित.		
कोकणी – कोकण किनारपट्टीवर (रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, गोवा) बोलली जाणारी उपभाषा.	**मागधी** – बिहार, झारखंड आणि पश्चिम बंगालच्या काही भागांत बोलली जाते.	**सुरती गुजराती** – सुरत आणि दक्षिण गुजरातमध्ये बोलली जाते.	**जाफना तमिळ** – श्रीलंकेतील तमिळ लोकांमध्ये प्रचलित उपभाषा.

४.५.३ उपभाषेचे महत्त्व:

कोणत्याही भाषेच्या विकासप्रक्रियेत उपभाषा (Dialect) महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. जगातील कोणतीही भाषा ही स्थिर नसून, ती कालानुसार, प्रदेशानुसार आणि सामाजिक गटांनुसार बदलत जाते. याच भाषिक परिवर्तनाचा भाग म्हणजे उपभाषा. उपभाषा भाषेच्या विविधतेला आणि समृद्धीला चालना देतात. भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, सांस्कृतिक अभ्यास, आणि संवादाच्या दृष्टिकोनातून उपभाषांचे महत्त्व अनेकविध अंगांनी स्पष्ट होते.

प्रत्येक उपभाषा ही मूळ भाषेच्या वैविध्यात भर घालत असते. मराठीत वऱ्हाडी, कोकणी, अहिराणी, मालवणी, खानदेशी, हळबी अशा विविध बोली आढळतात. यामुळे भाषेला अधिकधीक व्यापकता मिळते. मराठी भाषेच्या वेगवेगळ्या भागांतील उपभाषा स्थानिक संस्कृतीनुसार वेगवेगळ्या शब्दसंपत्तीची भर घालतात, परिणामी मराठी समृद्ध होण्यास मदत मिळते. उपभाषा विशिष्ट समाजगटाची ओळख दर्शवतात. कोणत्याही एखाद्या प्रदेशातील बोलीभाषा त्या भागाच्या इतिहास, परंपरा, चालीरीती आणि जीवनशैलीशी नाळ घट्ट जोडलेली असते. वऱ्हाडी आणि खानदेशी उपभाषेत त्या भागातील लोकसंस्कृती, लोकगीतांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर दिसतात. प्रत्येक प्रदेशात बोलली जाणारी उपभाषा तेथील लोकांना सहज आणि प्रभावी संवाद साधण्यास मदत करत राहते. तसेच ती भावनिक जवळीक निर्माण करते. याचे कारण म्हणजे लोक मातृभाषेसारख्या बोलीभाषांमध्ये संवाद अधिक मोकळेपणाने करतात. भाषाशास्त्राच्या अभ्यास करताना उपभाषेची मोठी मदत मिळते. यावेळी उपभाषांचा अभ्यास केल्याने भाषेच्या विकासाची दिशा, व्याकरणातील बदल, उच्चार आणि शब्दसंपत्तीचा प्रवास समजतो. आज काही बोलीभाषा कालांतराने लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. एकूणच भाषेच्या अस्तित्वासाठी उपभाषांचे संवर्धन करणे आवश्यक आहे. उपभाषा टिकल्या तर त्या भाषेचे सौंदर्य, वैविध्य आणि मूळ स्वरूप जतन राहू शकते. लोकसाहित्यातील लोकगीते, लोककथा, लोककला यांचा मोठा भाग उपभाषांमध्येच आढळतो. अलीकडे अनेक प्रसिद्ध कवी आणि लेखकांनी आपल्या साहित्यात स्थानिक बोलीभाषांचा प्रभाव दाखवला आहे. स्थानिक पातळीचा विचार करता, प्रशासन आणि धोरण आखताना उपभाषांचा विचार करणे गरजेचे असते. उप भाषेमुळे सरकारला लोकांशी अधिक चांगला संवाद साधता येतो परिणामी धोरणांची अंमलबजावणी प्रभावी होते. म्हणूनच भारतीय भाषांमध्ये असलेल्या उपभाषा या त्या भाषेच्या समृद्धीचे प्रतीक आहेत. भारतातील प्रत्येक भाषा वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपात विकसित झाली आहे. त्यामुळे उपभाषांचा अभ्यास भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र आणि सांस्कृतिक अभ्यासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. भाषेच्या विकासप्रक्रियेत उपभाषा महत्त्वाची भूमिका बजावतात आणि त्या भाषेच्या भविष्यासाठीदेखील महत्त्वाच्या असतात.

४.६ समारोप

भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसते तर ती समाजाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक प्रवाहाचे प्रतिबिंब असते. या प्रकरणात व्यवहार भाषा, संपर्क भाषा आणि उपभाषा या संकल्पनांचा सखोल अभ्यास केला आहे. यामध्ये व्यवहार भाषा ही दैनंदिन व्यवहारांमध्ये सहज, सोप्या आणि स्पष्ट पद्धतीने वापरली जाणारी भाषा असते. ती भाषा थेट, परिणामकारक आणि सहजसोप्या संवादासाठी उपयुक्त असते. व्यवसाय, कार्यालयीन व्यवहार, घरगुती संवाद आणि सामाजिक संवादात व्यवहार भाषेचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो. तर संपर्क भाषा ही वेगवेगळ्या भाषिक गटांतील लोकांमध्ये संवाद घडवून आणण्यासाठी विकसित होत असते. व्यापार, प्रशासन, शिक्षण, आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ती महत्त्वाची भूमिका बजावते. भारतात हिंदी, इंग्रजी या राष्ट्रीय संपर्क भाषा आहेत, तर इंग्रजी जागतिक संपर्क भाषा म्हणूनही ओळखली जाते. उपभाषा ही प्रमाण भाषेचे स्थानिक रूप असते. जी विशिष्ट भौगोलिक किंवा सामाजिक गटांमध्ये विकसित होते. प्रत्येक उपभाषेचा उच्चार, तिचे व्याकरण आणि तिची शब्दसंपत्ती वेगवेगळी असते. अशा उपभाषा भाषेच्या समृद्धीला हातभार लावतात आणि त्या प्रदेशाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक असतात. एकूणच हे प्रकरण भाषेच्या विविध पैलूंवर प्रकाश टाकते. व्यवहार भाषा, संपर्क भाषा आणि उपभाषा या संकल्पना भाषेच्या व्यावहारिक आणि सांस्कृतिक महत्त्वाशी निगडित आहेत. या अभ्यासातून भाषा समाजाशी आणि विविध व्यवहारांशी जोडलेली आहे, हे स्पष्ट होते.

४.७ संदर्भ ग्रंथ सूची

- कालेलकर, ना. गो. - 'भाषा इतिहास आणि भूगोल', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
- कालेलकर, ना. गो. - 'भाषा आणि संस्कृती', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
- गजेंद्रगडकर, श्री. ना. – 'भाषा आणि भाषाशास्त्र', व्हीनस प्रकाशन पुणे.
- गवळी, अनिल - 'मराठीचे वर्णनात्मक भाषाविज्ञान'
- नेमाडे ,भालचंद्र – 'साहित्याची भाषा'

४.८ सरावासाठी प्रश्न

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न:

१. व्यवहार भाषेची संकल्पना स्पष्ट करून तिची वैशिष्ट्ये आणि उपयोगाचे क्षेत्र विस्तृतपणे सांगा.

२. व्यवहार भाषा समाजातील संवाद सुलभ करण्यास कशी मदत करते? उदाहरणांसह स्पष्ट करा.

३. संपर्क भाषेचे महत्त्व स्पष्ट करून तिच्या विकासाच्या प्रक्रियेचे वर्णन करा.

४. संपर्क भाषा कोणत्या प्रकारे विकसित होते आणि ती समाजातील भाषिक एकात्मतेसाठी किती महत्त्वाची आहे? याचे विश्लेषण करा.

५. उपभाषेच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांची सविस्तर चर्चा करा.

६. उपभाषेच्या जतनाचे महत्त्व विशद करा.

आ) लघुत्तरी प्रश्न:

१. व्यवहार भाषा म्हणजे काय? तिची कोणतीही दोन वैशिष्ट्ये सांगा.

२. व्यवहार भाषा कोणत्या क्षेत्रांत वापरली जाते? उदाहरणे द्या.

३. संपर्क भाषेचा अर्थ काय? तिच्या उपयोगांची नोंद करा.

४. हिंदी आणि इंग्रजी या संपर्क भाषा कशा ठरल्या? संक्षेपात लिहा.

५. उपभाषा म्हणजे काय? तिची दोन उदाहरणे द्या.

६. उपभाषा आणि प्रमाण भाषा यामध्ये काय फरक आहे? थोडक्यात लिहा.

*****